

ББК 74.266.3

У 74

При написанні посібника були використані матеріали
І. В. Горбенко, М. В. Карнаух, Л. В. Курганської, Г. В. Поварської,
О. Ф. Полупан, О. І. Процун, Л. І. Самойлович, Л. Г. Фурман, О. А. Шульгіной.

У 74 Усі уроки до курсу «Історія України». 7 клас. / Упоряд. Н. І. Харківська. – Х.: Вид. група «Основа», 2007. – 272 с.

ISBN 978-966-333-449-3.

Посібник підготовлено у повній відповідності до Програми з історії для 12-річної школи. Посібник містить рекомендації щодо особливостей організації навчання та організації самоосвітньої діяльності семикласників, календарне планування курсу і систему уроків. Усі уроки подані у двох варіантах, які відповідають сучасним вимогам викладання.

Для викладачів, методистів та студентів педагогічних навчальних закладів.

ББК 74.266.3

Навчальне видання

Автор-упорядник

ХАРКІВСЬКА Наталія Іванівна

УСІ УРОКИ ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ».

7 КЛАС

Головний редактор *Н. І. Харківська*

Редактор *О. О. Івакін*

Технічний редактор *О. В. Лебедєва*

Коректор *О. М. Журенко*

Підписано до друку 26.01.2007. Формат 60×90/16.

Папір офсетний. Гарнітура шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 17,0. Замовлення № 7-02/02-2.

Надруковано у друкарні ПП «Тріада+».

Харків, вул. Киргизька, 19. Тел.: (057) 757-98-16, 757-98-15.

ТОВ «Видавнича група «Основа»».

Свідоцтво КВ № 7434 від 12.06.2003.

Україна, 61001, Харків, вул. Плеханівська, 66.

тел.: (057) 731-96-33

e-mail: office@osnova.com.ua

ISBN 978-966-333-449-3

© Н. І. Харківська, упорядкування, 2007

© ТОВ «Видавнича група «Основа»», 2007

ЗМІСТ

<i>Баханов К. О.</i> Дослідницька робота учнів як складова сучасного навчання історії в школі	5
<i>Бутенко Г. В.</i> Самоосвітня діяльність учнів на уроках історії України	32
<i>Морозова Н. М.</i> Календарне планування. Історія України. 7 клас.....	46

СИСТЕМА УРОКІВ

Урок 1	Вступ.....	54
Урок 2	Слов'яни під час Великого переселення народів	
	Варіант 1.....	57
	Варіант 2.....	59
Урок 3	Становище держави з центром у Києві	
	Варіант 1.....	63
	Варіант 2.....	74
Урок 4	Зміцнення Київської держави	
	Варіант 1.....	75
	Варіант 2.....	80
Урок 5	Суспільний устрій та господарське життя Київської Русі у IX–X ст.	
	Варіант 1.....	86
	Варіант 2.....	89
Урок 6	Узагальнення за темою «Виникнення та розвиток Київської Русі»	91
Урок 7	Тематичне оцінювання за темою «Виникнення та розвиток Київської Русі»	93
Урок 8	Київська держава за часів правління Володимира Великого	
	Варіант 1.....	96
	Варіант 2.....	97
Урок 9	Київська держава за часів правління Ярослава Мудрого	
	Варіант 1.....	97
	Варіант 2.....	108
Урок 10	Політичний та соціально-економічний устрій Київської Русі	118
Урок 11	Культурний розвиток Київської Русі	
	Варіант 1.....	129
	Варіант 2.....	135
Урок 12	Узагальнення за темою «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.».....	141
Урок 13	Тематичне оцінювання «Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.».....	144
Урок 14	Становище у державі за часів правління Ярославичів	
	Варіант 1.....	149
	Варіант 2.....	152
Урок 15	Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха	
	Варіант 1.....	154
	Варіант 2.....	160

Урок 16	Феодална роздробленість. Поява удільних князівств	
	Варіант 1.....	162
	Варіант 2.....	165
Урок 17	Політичний та соціально-економічний розвиток Галицького і Волинського князівств	
	Варіант 1.....	168
	Варіант 2.....	171
Урок 18	Культурний розвиток Київської Русі у другій половині XI — першій половині XIII ст.	
	Варіант 1.....	173
	Варіант 2.....	178
Урок 19	Узагальнення за темою «Київська Русь за часів роздробленості»	183
Урок 20	Тематичне оцінювання за темою «Київська Русь за часів роздробленості»	186
Урок 21	Утворення Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича	190
Урок 22	Боротьба проти монгольських завойовників	
	Варіант 1.....	192
	Варіант 2.....	205
Урок 23	Князювання Данила Романовича Галицького	
	Варіант 1.....	207
	Варіант 2.....	211
Урок 24	Галицько-Волинська держава за наступників Данила Романовича	222
Урок 25	Особливості розвитку культури та історичне значення Галицько-Волинської держави	224
Урок 26	Узагальнення за темою «Галицько-Волинська держава»	231
Урок 27	Тематичне оцінювання за темою «Галицько-Волинська держава»	
	Варіант 1.....	234
	Варіант 2.....	236
Урок 28	Початок польського та литовського володарювання на українських землях	239
Урок 29	Українські землі під владою Литви наприкінці XIV — у першій половині XVI ст.	
	Варіант 1.....	241
	Варіант 2.....	245
Урок 30	Українські землі у складі Угорщини, Молдавії та Московської держави	247
Урок 31	Соціальний устрій та господарське життя в Україні у другій половині XIV — першій половині XVI ст.	249
Урок 32	Культурне й церковне життя України у другій половині XIV — першій половині XV ст.	
	Варіант 1.....	253
	Варіант 2.....	255
Урок 33	Узагальнення за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV—XV ст.)	257
Урок 34	Тематичне оцінювання за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV—XV ст.)	258
Література		268

ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА УЧНІВ ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОГО НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

К. О. Баханов

Чим викликана необхідність організації дослідження учнів на уроках історії?

Суспільні та соціальні зміни, викликані бурхливим науково-технічним прогресом, висвітлюють риси нового типу суспільства, в якому на перший план висувається економіка обслуговування, де центральне місце посідають наука і освіта, а вчені та фахівці у певних галузях починають відігравати провідну роль у соціальній структурі. У такому суспільстві в оцінці особистості вирішальним є рівень компетентного знання й професіоналізм. Теоретичні знання стають джерелами нововведень і формування політики, виробництва, а розподіл і використання інформації — основною галуззю діяльності суспільства. За однойменною книгою О. Белла таке суспільство дістало назву постіндустріального.

Нове суспільство — суспільство майбутнього — висуває нові вимоги до освіти. «Технології завтрашнього дня, — зазначав англійський філософ-футуролог О. Тоффлер, — потребують не мільйонів поверхово начитаних людей, готових працювати в унісон на безкінечних монотонних роботах, не людей, котрі виконують накази не моргнувши оком, усвідомлюючи, «що ціна хліба — це механічне підкорення владі», але людей, котрі можуть приймати критичні рішення, котрі можуть знаходити свій шлях у новому оточенні, котрі достатньо швидко встановлюють нові стосунки у реальності, що швидко змінюється». Реалізація нових завдань освіти потребує нових підходів, звернення до особистості учня з її потребами та інтересами. Такий підхід у педагогічній літературі дістав назву гуманістичного або пошукового, в основу якого покладено метафору — сприйняття навчального процесу як вільного зростання, розвитку живої істоти. Відповідно до нього основним завданням учителя є сприяння активізації пізнавальної активності учнів, створення умов для їх самонавчання, а не пасивне підкорення вимогам вчителя. Метою навчання має бути не отримання знань як сукупності фактів, теорій та інше, а зміна особистості учня внаслідок самостійного учіння. Завдання школи — надання можливості розвитку, саморозвитку особистості, сприяння пошуку власної індивідуальності, самореалізації.

Саме на це націлюють останні нормативні документи, що стосуються навчання історії в школі. «Державний стандарт базової і повної середньої освіти» освітньої галузі «Суспільствознавство» передбачає формування вже

в основній школі вміння знаходити інформацію, аналізувати, інтерпретувати та оцінювати її, характеризувати явища і процеси суспільного життя, встановлювати зв'язок між подіями та явищами, формулювати, висловлювати та доводити власну думку, робити висновки. Все це вимагає застосування у навчанні дослідницьких методів.

У чому полягає сутність дослідницького методу?

У дидактиці під дослідницьким методом (дослідницьким принципом, підходом) розуміється спосіб організації пошукової творчої діяльності учнів із розв'язання нових для них проблем. Тобто проблеми вже вирішені суспільством, наукою, але школярам вони ще не відомі. Під час роботи учні знайомляться з основними методами дослідження, які застосовуються в історичній науці, засвоюють доступні їм елементи такої методики, оволодівають уміннями самостійно здобувати нові знання, досліджуючи історичні події й процеси через аналіз документів (рис. 1).

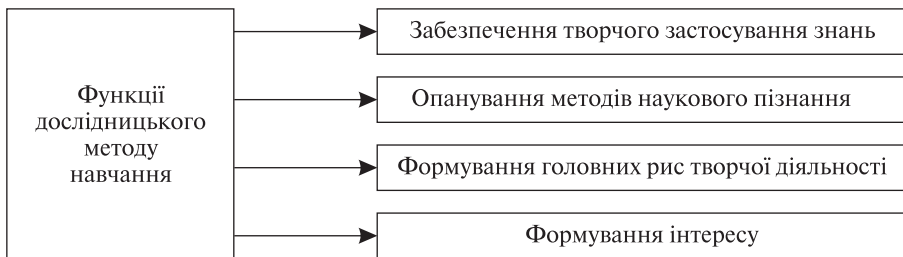

Рис. 1. Функції дослідницького методу навчання

У чому полягає своєрідність лабораторно-практичних робіт з історії?

Уведення на початку 90-х рр. у методику навчання історії поняття «лабораторно-практичні роботи» не було механічним перенесенням методу навчання природничих предметів на царину історії. Особливість історії як навчального предмета, безперечно, позначається на змісті, структурі й організації занять.

Своєрідність лабораторно-практичних робіт з історії полягає в тому, що, на відміну від природничих предметів, тут не використовуються прилади, різноманітне обладнання. Об'єктом дослідження в таких роботах виступає історичне джерело. Особливість навчання історії полягає в тому, що воно виключає експеримент у буквальному розумінні, маючи справу з фіксованими у джерелах історичними фактами. Тому учні не можуть безпосередньо впливати на об'єкт дослідження, постійно змінюючи умови, як у природничому експерименті. Але вони можуть аналізувати джерела під різними кутами зору, залучати нові, щоб дійти вірогідних, на їхню думку, висновків.

Лабораторно-практична робота не може охоплювати всю багатогранність історичного розвитку, тому, звичайно, йдеться лише про вивчення якоїсь події, історичної постаті, позиції певного діяча щодо події, загальних рис якогось явища тощо. Відтак метою лабораторно-практичних робіт є не стільки вивчення певної навчальної теми за допомогою історичних джерел, скільки розвиток певних здібностей, умінь і навичок, пізнавальної активності та самостійності учнів. Отже, в учнівському дослідженні допускається використання одного-двох джерел (що не припустиме в науковій практиці); текстологічна та фактографічна критика джерела здійснюється у стислому вигляді (інколи джерела подають учням цілком верифікованими), за винятком тих випадків, коли ставиться за мету розвиток критичного мислення і вміння дивитися на події під різними кутами зору, — тоді критика джерела використовується як прийом у виконанні певного виду лабораторно-практичних робіт.

Істотними ознаками лабораторно-практичних робіт з історії є висока ступінь самостійності учнів у процесі їх виконання; менший, ніж звичайно, контроль з боку вчителя, який тільки коригує готові висновки під час усної відповіді й у разі потреби надає учням загальні консультації; відсутність чіткого розмежування використовуваних елементів лабораторних і практичних занять.

Чим лабораторно-практичні роботи відрізняються від дослідницьких робіт?

Поняття «лабораторно-практична робота» та «дослідницька робота» дуже близькі за значенням, тому у 20-і рр. ХХ ст. самостійну діяльність учнів з вивчення історичних джерел одні дидакти називали лабораторним методом, а інші — дослідницьким. Справа в тому, що в даному випадку відбувається класифікація аналогічних видів діяльності за різними ознаками. Коли йдеться про лабораторно-практичні роботи, за основу береться класифікація методів навчання за джерелом знань (за Н. Верзіліним, Є. Голантом, Є. Петровським). При цьому увага акцентується на здобутті учнями знань за допомогою вже набутих спеціальних умінь.

Підкреслене виведення у назву метода прикметника «дослідницький» пов'язане зі сприйняттям учнівської роботи відповідно до характеру здійснюваної пізнавальної діяльності (за І. Лернером, М. Скаткіним). Виходячи з цієї логіки, лабораторно-практична робота може бути одночасно і дослідницькою роботою, якщо під час її виконання учні працюють на дослідницькому, творчому, рівні пізнавальної активності.

Але в широкій шкільній практиці навчання історії дуже часто дослідницькими називають роботи, пов'язані із самостійним аналізом учнями історичних джерел, які виконуються за спеціальним дослідницьким завданням. Таке завдання не завжди вимагає від учнів використання саме

дослідницького методу, а може бути обмежене частково-пошуковим або евристичним.

Вчителі, які використовують у своїй діяльності дослідницькі роботи, виходять з таких міркувань: оскільки в основу роботи покладено аналіз джерела, його дослідження, то і називатися вони мають дослідницькими. В цьому сенсі поняття «лабораторно-практичні роботи» і «дослідницькі роботи» є тотожними.

Чи означає це, що дослідження джерел буває різним?

Дослідження історичних джерел може відбуватися різними шляхами, які, відповідно, вимагають використання різних видів лабораторно-практичних (дослідницьких) робіт. Російський методист О. Степаніщев називає ці шляхи методами і виділяє як головні методи послідовно-текстуального та поетапного вивчення джерел.

Метод послідовно-текстуального вивчення джерел ґрунтується на логічно послідовній роботі із засвоєння необхідної інформації і проявляється у чотирьох основних діях:

- виявлення й обробка основних ідей джерела (виділення основних ідей і положень, формулювання продуктивно-пізнавальних запитань для з'ясування їх сутності, складання та запис відповідей);
- аналіз авторських питань (робота над питаннями, висунутими автором у тексті, вироблення відповідей на них, порівняння відповідей автора з власними);
- аналіз подій, фактів та персоналій;
- зіставлення історичного досвіду з дійсністю (вибір із джерела конкретного прикладу для аналізу, підбір аналогів з історії, пошук того, у чому і як ці аналоги набули розвитку за сучасних умов. Роздуми над можливою реалізацією історичного досвіду у сьогоденні).

Метод поетапного вивчення джерел ґрунтується на орієнтуванні учнів на самостійне вивчення необхідної інформації за допомогою трьохетапного алгоритму дій:

Підготовча робота (перший етап)

1. З'ясування термінології джерела, яка несе змістове навантаження.
2. З'ясування причин, часу та умов створення джерела, яке вивчається.
3. Аналіз основних фактів та подій, внесених автором до тексту.
4. З'ясування якісних характеристик особистостей, згадуваних автором.

Засвоєння змісту джерела (другий етап)

1. Виділення вузлових питань джерела.
2. Виокремлення аспекту курсу, що вивчається.
3. З'ясування ідей і положень, які набули розвитку у наступні періоди історії.
4. Оформлення конспекту (робочих записів змісту джерела).

Виконання узагальнюючих і практичних завдань (третій етап)

1. Визначення взаємозв'язку ідей та положень джерела між собою (узагальнення).
2. З'ясування значення ідей джерела для історичного періоду, що вивчається, та сучасності.
3. Виконання практичних завдань на основі аналізу подій і процесів сучасності*.

Проте методисти, насамперед західноєвропейські та американські, наголошують на необхідності враховувати наміри та тенденційність авторів первинних і вторинних джерел. Зокрема, дослідниця з Північної Ірландії К. Галлагер пропонує учням під час аналізу джерела знайти відповіді на низку запитань:

- Хто? Хто зробив чи написав це? Яку посаду він/вона обіймає, яке займає становище?
- Що? Про що воно нам розповідає? Про що воно нам не розповідає?
- Коли? Коли це було написано? Який історичний контекст? Які особливості того періоду або ідеї могли вплинути на автора?
- Де? Де ці події мали місце або чого вони стосуються?
- Чому? Чому це було зроблено чи написано? Чи існувала якась конкретна причина? Чи можна розкрити цю причину шляхом:
  - визначення, на яку аудиторію розрахована робота;
  - аналізу мови та стилю, які були використані у роботі;
  - читання між рядків?
- Як? Яким чином воно було побудоване чи зведене разом? Як його можна порівняти з іншими доступними джерелами**?

Останнім часом цей аспект дослідження історичних джерел знайшов своє відображення в Україні. Так, в одному з останніх навчальних посібників «Історія епохи очима людини» автори Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмолівський, С. Білоножко, О. Зайцев приділяють особливу увагу з'ясуванню позиції автора джерела. Для детального аналізу історичного тексту слід відповісти на такі запитання:

1. Що це за документ, вид документа:
  - запис у щоденнику;
  - лист, приватний чи офіційний;
  - спогади;
  - публічне звернення чи заклик;
  - політичний документ (звіт, протокол, резолюція, урядова постанова, декларація тощо);

* Степанищев А. Т. Методика преподавания и изучения истории: В 2-х ч. — М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2002. — Ч. 2. — С. 84–103.

** Галлагер К. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості. Викладання і вивчення історії в школі: Посібник для вчителів. — К.: Право, 1998. — С. 27–28.

- дипломатичне послання, акт, нота; уривок з історичного дослідження?
- 2. Хто є автором/авторами документа (приватна особа, офіційна, анонім)?
- 3. Яка політична, національна, етнічна, службова приналежність автора? Яким чином це впливає на його ставлення до подій?
- 4. Чи є в документі інформація, яка підтверджує, що він базується на особистому досвіді чи на причетності автора до згадуваних подій?
- 5. Чи був автор очевидцем того, що сталося, або ж брав безпосередню участь у подіях?
- 6. Чи є в документі які-небудь факти, які допомагають робити висновок щодо мети появи документа? Кому адресований текст?
- 7. Коли з'явилася джерело? Чи був документ написаний у той час, коли сталася подія, відразу після неї чи декілька днів, тижнів, місяців чи навіть років потому?
- 8. Автор просто повідомляє про ситуацію, передає інформацію або описує те, що сталося, чи ж документ містить також погляди, висновки і рекомендації?
- 9. Чи намагається автор дати об'єктивний й осмислений опис того, що сталося?
- 10. Чи є в документі які-небудь твердження чи фрази, які свідчили б про уподобання чи упередження автора проти якої-небудь групи людей чи точки зору?
- 11. Чи є в тексті факти, що дозволяють вам вважати цей документ достовірним джерелом інформації*?

Якщо враховувати згадані вище аспекти аналізу джерел, то загальний алгоритм роботи, за російською дослідницею Л. В. Поповою, орієнтовно матиме такий вигляд:

1. Оберіть спосіб роботи: перегляд, читання, вивчення.
  - Ознайомтесь із джерелом, визначте:
    - автора, співавтора, учасників його підготовки;
    - час і місце створення тексту (за його змістом); як вплинули історичні умови на його створення.
  - Визначте:
    - джерела інформації, що вивчається;
    - мету автора(ів) тексту.
2. Визначте:
  - вид джерела (лист, щоденник, архівний документ тощо);
  - що собою являє текст: поданий повністю чи уривок;
  - про що йдеться у даному тексті.
3. Вивчіть та проаналізуйте зміст тексту:
  - спробуйте зрозуміти, виділити його основні положення;

* Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: Навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. — К.: Генеза, 2004. — С. 22–23.

- подумки поділіть зміст тексту на змістовні частини, виділіть головні думки кожної частини;
  - під час вивчення тексту формулюйте головні думки джерела і записуйте їх у вигляді тез або цитат, ключових слів.
4. Оцініть ступінь достовірності викладених у тексті відомостей:
    - чи є автор безпосереднім свідком того, про що пише;
    - первинність або вторинність інформації.
  5. Визначте:
    - чи є автор представником нової точки зору або він пропонує ексклюзивний погляд на події;
    - в яких ситуаціях можна використовувати цю інформацію.
  6. Виявіть значення джерела та інформацію, що в ньому міститься для сучасності та для кожного з нас.
  7. Дайте узагальнюючу оцінку даного джерела*.

Чи можуть учні здійснювати дослідницьку роботу?

Виконання учнями дослідницьких робіт передбачає наявність у них комплексу сформованих спеціальних умінь, які не можуть виникнути водночас. У методиці навчання історії досить докладно описано процес поетапного формування вмінь — від отримання знань про мету, зміст і способи навчальної роботи, фіксування цих знань у вигляді схем (алгоритмів, пам'яток), закріплення дій щодо аналогічних, а потім і однотипних історичних фактів до закріплення дій на новому історичному матеріалі або нових джерелах знань і, нарешті, самостійне і творче перенесення засвоєних дій на нові об'єкти.

Отже, якщо учні саме у школі залучаються вчителем до такої діяльності в такій логічній послідовності, до того ж з урахуванням при цьому вікових особливостей (для певного віку — визначена складність, глибина й обсяг роботи), то вони стають цілком здатними здійснювати дослідницьку роботу.

Дослідниця з Торонто (Канада) В. Курилів вважає, що докладне опрацювання учнями документа має відбуватися в три етапи згідно з віковими особливостями.

I етап (застосовується у 5, 6, 7 класах):

1. Хто автор? Не достатньо довідатися прізвище, треба збагнути людину, яка за ним стоїть, її походження, професію, місце у суспільстві, політичні погляди тощо. Чи створено документ групою авторів, чи одним? Коли він написаний?
2. Для кого написаний? Що можна довідатися про ситуацію (епоху) з цього документа? Чи вірите в правдивість написаного? Чи зрозуміли мову? Чи адресовано його більше, ніж одній особі?
3. Зміст. Що діється? Які загальні ідеї викладено?

* Попова Л. В. Алгоритми учебных действий учащихся на уроках истории: Метод. пособие для учителя. — М.: АРКТИ, 2003. — С. 14–15.

II етап (застосовується після I етапу у 8, 9 класах):

1. Чому написаний цей документ? Який це документ?
  - Чи переконливий, чи обґрунтовані логічно його положення?
  - Чи потішний?
  - Чи емоційно забарвлений?
2. Який жанр документа?
  - Формальний (офіційний); правильно написаний (з дотриманням норм правопису);
  - У формі запитань чи відповідей?
3. Загальні зауваження.

III етап (застосовується після I і II етапів у 10, 11 класах):

1. Критичний перегляд документа. Залучіть уяву. Визначте важливість документа. Ставтесь скептично до тексту — чи правду пишуть? Які докази правди? Які ще інші погляди можуть бути?
2. Що можна довідатися про суспільство того часу? У що вони вірили? Які цінності шанували?
3. Що для мене значить цей документ?*

Що собою являє структура лабораторно-практичної роботи?

У дидактиці структурою називають послідовні етапи уроку, заняття тощо. Структура лабораторно-практичних робіт являє собою єдність таких складників:

- 1) актуалізація знань і корекція опорних уявлень;
- 2) мотивація навчальної діяльності;
- 3) усвідомлення змісту;
- 4) самостійне виконання роботи;
- 5) узагальнення й систематизація результатів;
- 6) підбиття підсумків.

Актуалізація знань і корекція опорних уявлень — коротенький, але відповідальний етап лабораторно-практичної роботи. Виокремлення його у структурі лабораторно-практичного заняття як незалежного елемента пояснюється тим, що організація самостійної діяльності учнів у навчанні пов'язана з великими витратами часу. Це призводить до того, що вчитель частину матеріалу змушений подавати оглядово, переносити на наступний урок або включати до домашнього завдання. Тому дуже важливо, щоб зміст лабораторно-практичної роботи відповідав навчальному матеріалові теми, що вивчається. На цьому етапі вчитель спрямовує увагу учнів на сутність майбутньої роботи. Учні сприймають або повторюють (залежно від того, відомо це було їм раніш, чи ні) факти, поняття, потрібні для виконання завдання.

* Курилів В. Методика викладання історії: Навч. посібник. — Львів; Торонто: Світ, 2003. — С. 51–52.

Наступний етап — мотивація навчальної діяльності — передбачає ознайомлення учнів з темою, метою та завданнями роботи, її характером. Учитель пояснює, як підходити до виконання завдання, які результати мають одержати; визначає засоби фіксації проміжних і кінцевих результатів, підходи до оцінювання підсумків праці кожного. Залежно від характеру роботи створюється проблемна ситуація.

Відтак учні сприймають й усвідомлюють мету, послідовність своїх дій, аналізують та узагальнюють вихідні положення, на яких ґрунтується завдання, вивчають проблему (якщо вона є), шукають засобів її розв'язання, визначають хід і етапи дослідження.

На черговому етапі школярі знайомляться зі змістом завдання, встановлюють, що вони знають, а що потрібно вивчати, які відомі прийоми дослідницької діяльності можна застосувати в цій ситуації. Якщо вчитель не сформулював проблему, учні шукають її в змісті роботи. Якщо виникає потреба, вчитель уточнює план діяльності, а в разі, коли учні натрапляють на серйозні перешкоди в дослідженні, пропонує їм докладну інструкцію.

Виконуючи роботу, учні аналізують історичне джерело індивідуально, парами або групами — залежно від кількості примірників тексту джерела і мети заняття. Викладач спостерігає за перебігом дослідження, точністю виконання завдання, за потреби допомагає учням, спрямовуючи непрямыми запитаннями та опосередкованими завданнями їхню роботу в належне річище (*див. схему № 1 на С. 14*).

На передостанньому етапі виконання завдання учні ретельно аналізують результати своєї роботи, систематизують та фіксують їх у зошитак у вигляді коротких висновків.

Підбиття підсумків, якими закінчується робота, вчитель проводить у вигляді узагальнюючої бесіди, під час якої розглядаються кінцевий і проміжний результати дослідження, характерні помилки. Вчитель теоретично обґрунтовує підсумки учнівських досліджень.

Наведемо приклад виконання лабораторно-практичної роботи з аналізу історичних документів правничого характеру («Руська правда»), яка пропонується учням 7 класу.

Робота починається з актуалізації знань і корекції уявлень.

Після невеличкої бесіди вчитель підводить учнів до сприйняття теми і мети роботи.

Тема: «Руська правда»

Мета: на основі вивчення пам'ятки давнього права дати учням уявлення про рівень розвитку Київської держави під час князювання Ярослава Мудрого; розвивати вміння учнів здобувати нові знання з письмового джерела.

Далі учням пропонується занотувати у зошитах хід роботи, тобто порядок їхніх дій:

1. Уважно ознайомтеся з усіма наданими вам джерелами.
2. Визначте їхню основну думку та коротко її сформулюйте.

Схема № 1. Структура лабораторно-практичної роботи з історії

3. Порівняйте ці положення між собою і зробіть висновки.
4. Висновки обґрунтуйте й узагальніть.

Для учнів з досить високим рівнем пізнавальної активності завдання обмежується визначенням мети і наведеним вище коротким планом робо-

ти, а також ставиться проблема завдання на зразок: проаналізуйте статті першого українського правового акта й визначте основні ознаки держави часів Ярослава Мудрого (наявність різних груп населення та ставлення їх до закону; загальна спрямованість законодавства; міра оформлення правових норм, наявність пережитків родового ладу).

Для учнів із середнім рівнем активності завдання не таке складне: проаналізуйте документ за таким планом:

1. Риси соціального укладу в законодавстві:
  - а) становище різних груп населення;
  - б) наявність залежних груп населення;
  - в) захист приватної власності.
2. Пережитки родового ладу в «Руській правді»:
  - а) юридична відповідальність різних груп населення;
  - б) наявність родових пережитків у розв'язанні конфліктів;
  - в) уявлення про гідність особи.
3. Загальні висновки.

Учням з низьким рівнем пізнавальної активності пропонується відповісти на запитання:

1. Чим ви пояснюєте:
  - а) дозвіл законодавством кривавої помсти за вбитого родича;
  - б) заміну кривавої помсти грошовим штрафом;
  - в) однаковість штрафів для різних народів (русинів і словенів), різних соціальних груп (ізгоїв, гридників, ябедників, мечників тощо)?
2. Чому за відрубаного пальця закон вимагає плату в чотири рази меншу, ніж за вирваний вус чи жмут бороди?
3. Яку власність захищає «Руська правда»? Про що це свідчить?
4. Яке становище людини в суспільстві часів Ярослава Мудрого? Про що це свідчить? Зробіть загальний висновок про рівень розвитку державності в Київській Русі на початку і в середині XI століття.

Учні сприймають тему, мету та завдання роботи, аналізують вихідне положення, уточнюють у учителя суть завдання. Після цього вони читають, обмірковують уривки зі статей, намагаються співвідносити свої первинні уявлення з поставленим завданням, будують гіпотези. Вчитель спостерігає за роботою учнів, відповідає на непрямі запитання, скеровує діяльність класу.

Усвідомивши зміст роботи, учні починають її виконувати. Коротко записують свої висновки в зошиті. Вчитель контролює діяльність школярів і коригує її. Складність педагогічного керівництва на цьому етапі зумовлюється неоднаковими здібностями й підготовкою учнів, що визначає різні темпи виконання роботи. Значно впливають на це також вікові та особистісні можливості школярів, особливості їхнього психічного розвитку, різні здатності самостійно розв'язувати проблеми або творчо переносити знання і навички в нові умови. На цьому етапі особливо важить рівень

пізнавальної активності учнів (як інтелектуальний, так і емоційно-вольовий), передусім такі якості, як воля, вміння ставити перед собою мету та знаходити оптимальні засоби для досягнення її, наполегливість у подоланні перешкод. Усе це вимагає від викладача індивідуально підходити до учнів, диференціювати завдання тощо.

Коли час, відведений для виконання значної частини роботи, буде вичерпаний, учитель оголошує про перехід до наступного етапу заняття-узагальнення та систематизації. Учні синтезують свої спостереження в загальному висновку, записують його у зошиті. Після цього вчитель в узагальнюючій бесіді перевіряє правильність виконання завдання, виправляє помилки. Вчитель теоретично обґрунтовує результати учнівських досліджень і пов'язує їх з пройденим і наступним навчальним матеріалом. Робота учнів оцінюється за ступенем оволодіння ними прийомами розумової діяльності (аналіз, синтез, порівняння, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення тощо), правильності і повноти виконання завдання, інтенсивності діяльності, зосередженості уваги, прагнення до самостійності в роботі, швидкості переходу від одного виду діяльності до іншого.

Що складає зміст лабораторно-практичної роботи?

Зміст лабораторно-практичної роботи — це сукупність фактів (закономірностей, засобів діяльності та методів пізнання, норм ставлення до різноманітних явищ і оцінок їхнього значення в ряді інших), вибраних із джерел знань методами, властивими історичній науці (порівняльно-історичним, виявленням мети за діями, реконструкції цілого на основі частини тощо).

Зміст роботи — один із найважливіших чинників, які впливають на пізнавальну активність учнів. Та, на жаль, його мало розробляє методика викладання гуманітарних предметів, що змушує вчителя робити це самому. При цьому незначні огріхи в доборі матеріалу іноді спричиняють зниження пізнавальної активності учнів.

Специфіка знань, які становлять зміст лабораторно-практичної роботи з історії, полягає в тому, що вони мають свою конкретну форму відображення — джерело інформації. Найскладнішими є історичні джерела. Сучасне джерелознавство розрізняє їх сім видів: письмові, речові, етнографічні, усні, лінгвістичні, фотодокументи і фонодокументи*. Але не всі вони в чистому вигляді можуть бути використані як предмет лабораторного дослідження в школі.

Для тих вікових категорій учнів, що системно вивчають всесвітню історію та історію України, це — письмові документи (літописи, політичні твори, програми партій і громадських організацій, спогади, щоденники,

---

* Источниковедение истории СССР: Учебник / Под ред. И. Д. Ковальченко. — М., 1981. — С. 12.

епістолярна спадщина тощо), статистичні дані та наочне їх відображення (графіки, діаграми, мапи тощо), твори політичних діячів, рішення з'їздів, урядові постанови, усні, етнографічні та речові джерела (описи), преса (констатація фактів). Інколи як історичні джерела використовують літературні твори (поезії Т. Шевченка, П. Куліша, уривки з писань М. Шашкевича, В. Подолинського, текст національного гімну «Ще не вмерла України...» тощо) або твори живопису (картини Т. Шевченка, І. Сошенка, К. Трутовського, І. Труша та інших)*.

Останнім часом коло джерел для учнівського дослідження значно розширилося за рахунок внесення до них фотокарток, карикатур, рекламних плакатів тощо.

Яким чином мають досліджуватися фотокартки та карикатури?

Автори згаданого посібника «Історія епохи очима людини» наводять добірку алгоритмів роботи з такими джерелами. Наприклад, досліджувати фотоджерела учням радять за алгоритмом:

1. Опишіть, що ви бачите на фотографії (не шкодуйте часу на опис — найменша помічена вами деталь може мати важливе значення).
2. Які предмети, речі зображені на фото? Які з них автор, на вашу думку, хотів показати найбільш виразно? Чому?
3. Що роблять, чим займаються люди, зображені на фото?
4. Особливу увагу зверніть на те, чи люди позували для цієї фотографії спеціально. Чому саме в цей момент і на цьому місці опинилася людина з фотоапаратом?
5. Чи є на фото якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи)? У якому зв'язку вона знаходиться з рештою зображень?
6. Якщо вам невідома дата фотографії, спробуйте за всіма можливими ознаками якомога точніше визначити час її появи.
7. Завжди слід брати до уваги, як співвідноситься інформація з фотографії з інформацією з інших джерел (текст, статистика, карикатура тощо), та намагатися створити цілісне уявлення.
8. Якщо ж джерела суперечать одне одному, то спробуйте з'ясувати чому. Яку нову інформацію дає протиставлення різних джерел? Яке з них викликає у вас більшу довіру й чому?
9. Отже, яку максимальну інформацію ми можемо отримати, розглядаючи фото? На які запитання фотодокумент не може дати відповіді? Якої інформації бракує**?

* Гора П. В. Методические приемы и средства наглядного обучения истории в средней школе. — М., 1987. — С. 239.

** Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках. — С. 8.

Для дослідження карикатур автори пропонують дотримуватись таких правил роботи:

Опис

1. Опишіть зображені персонажі та фон.
2. Як зображені персонажі чи об'єкти, за допомогою яких художніх засобів?

Інтерпретація та аналіз

1. Чи упізнаєте ви персонажів? Завдяки чому? Якщо це реальні люди — назвіть їх та те становище, яке вони займали у час створення карикатури або під час події, якій присвячено малюнок.
2. Перевірте дату створення карикатури. Якій події чи якому явищу вона присвячена?
3. Визначте символи, використані автором. Чому художник помістив їх у малюнок?
4. Яке ставлення до персонажів, позитивне чи негативне, відображає карикатура?
5. Яку оцінку, інтерпретацію персонажів, подій, явищ подає малюнок? Чи згодні ви з нею?
6. Які ідеї та політичні погляди сповідує автор? Як це можна визначити?
7. Що вам уже відомо з інших джерел про події, пов'язані зі змістом карикатури? Як співвідносяться ваші попередні знання з посланням карикатури*?

Аналізуючи рекламу, слід відповісти на такі запитання:

1. Який товар чи послуги пропонуються?
2. Яким періодом можна датувати рекламу? Чому ви так вважаєте?
3. До якої категорії населення належать потенційні споживачі? Поясніть свої міркування.
4. Які уявлення формує, на які стереотипи спирається реклама?
5. Яку інформацію про суспільство можна отримати з реклами? В чому «історичність» даної реклами? Які елементи реклами (художні, інформаційні) допомагають зробити висновки? Наскільки ці висновки відповідають іншим джерелам?
6. Чи звертаєте ви увагу на рекламу? Чому? Що вас у ній приваблює чи, навпаки, відштовхує**?

Проте не будь-яке історичне джерело може надаватись для учнівського дослідження, а тільки таке, що відповідає певним вимогам.

Яким вимогам мають відповідати джерела, що досліджуються учнями?

Однією з основних вимог до розроблення змісту лабораторно-практичної роботи є його науковість. Це передбачає вірогідність, повноту, значу-

* Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках. — С. 39.

** Там само. — С. 26.

щість використовуваних історичних джерел, а з дидактичного погляду — відповідність їх шкільній програмі.

Вибране джерело має бути посильне учням (обсягом, характером, ступенем складності тощо). Однак вимогу посиленості не треба абсолютизувати, бо це може призвести до спрощення й збіднення матеріалу, зменшення інтересу учнів та їхньої пізнавальної активності. Але й недооцінка цього критерію (надто великий обсяг, складність, невідповідність джерела досвіді учнів) негативно відбивається на пізнавальній активності учнів. З цього випливає третій критерій розробки змісту лабораторно-практичних робіт — оптимальність, тобто відповідність сутності і характеру викладу, методів дослідження віковим можливостям учнів та меті навчання.

Четвертий критерій — новизна. Під новизною розуміють такий добір змісту, завдяки якому учні стикаються з не відомими їм фактами, нетрадиційним характером викладання, новими засобами вивчення їх. Передусім ефекту новизни досягають шляхом використання різних типів джерел, вивченням неоднакових фактів і явищ, застосування різноманітних, притаманних історичній науці методів дослідження, зокрема, порівняльно-історичного, аналогії, статистичного (вибіркового, групового), зворотних висновків (вивчення минулого за пережитками), реконструкції цілого зі збережених частин, лінгвістичного. Тому навіть застосування різних методів дослідження може справляти ефект новизни.

Визначення змісту лабораторно-практичної роботи з гуманітарних предметів починається з ознайомлення з усіма наявними джерелами за встановленою темою шкільної програми. Потім з можливих джерел дослідження вилучають ті, які через свою форму, обсяг і складність становитимуть значні труднощі для розуміння й аналізу їх учнями. Після цього вилучають джерела, що містять другорядну чи плутану інформацію тощо.

З решти матеріалу вибирають такий, який дає змогу використати нові прийоми дослідження, засоби викладання або здобуття інформації. Перевагу віддають джерелам з внутрішніми суперечностями у змісті, що стимулює пізнавальну активність учнів.

Потім учитель обробляє дібраний матеріал: якщо за відведений час учні не зможуть зробити його аналіз, виділяє потрібний фрагмент чи фрагменти; визначає слова і окремі місця тексту, що потребують коментарів; спрощує деякі речення тощо.

Наприклад, вчитель планує при вивченні у сьомому класі теми «Народні виступи X–XII століття» провести лабораторно-практичне заняття з аналізу літописів. Підготовка починається з визначення кола джерел з «Літопису Руського» чи хрестоматії. Вчителю потрібно дібрати такі фрагменти документів (не надто малі, але й не дуже великі за обсягом), за якими учні могли б виконати поставлене перед ними завдання — виявити причини виступів та їхні наслідки. Програма передбачає ознайомлення семи-класників з трьома виступами: 945, 1068–1069 та 1113 років.

Історики висловлюють різні погляди на причини цих подій. Так, М. Карамзін вважає їх наслідком невдалого правління Ігоря, Ізяслава та Святополка. Офіційна радянська історіографія, починаючи з М. Покровського та Б. Грекова, розглядає ці виступи як антифеодальні рухи, спрямовані на поліпшення умов життя мас, що потерпали від утисків панівних класів. Є ще й точка зору видатного геліобіолога О. Чижевського, який, спираючись на ті самі джерела, що й історики, пов'язував суспільні вибухи з циклами сонячної активності та біосферними явищами. Тому вчитель повинен добирати матеріал так, щоб створити умови для вияву альтернативного мислення, спонукати учнів дивитися на проблему під різними кутами зору. Тоді й узагальнююча бесіда перетвориться власне на диспут, а навчання стане відкриттям.

Перший фрагмент про виступ деревлян проти свавілля Ігоря вчитель майже повністю бере з «Повісті минулих літ», даючи невеликий коментар. Ось пропонований текст джерела: «У рік 945 сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми — голі. Піді-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав їх Ігор, пішов у деревляни по данину. І добув він собі ще до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город.

Та, коли він повертався назад, він роздумав і сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і похожу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули деревляни, що він знов іде, порадилися деревляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього, кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав еси всю данину». І не послухав їх Ігор, і деревляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало».

Такий фрагмент доступний для учнівського дослідження. Слід тільки пояснити значення слів «отрок», «деревляни», «дружина», «мужі».

Складніше з описом подій 1068–1069 років у Києві (так званої «Київської революції») (І. Крип'якевич). «Повість минулих літ» досить докладно оповідає про визволення Всеслава.

Текст насичений великою кількістю імен, всіляких подробиць. Тому вчителю потрібно підготувати його для учнів так, щоб, не спрощуючи сюжету, не додаючи нічого від себе, зберегти всі необхідні для дослідження відомості про причину, перебіг і наслідки подій. Так, з відповідного літописного уривку вилучають авторські роздуми про гнів Божий, значно скорочують подробиці визволення Всеслава тощо.

Підготовлений фрагмент матиме такий вигляд: «У рік 1068. Прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многі. А Ізяслав і Святослав,

і Всеволод вийшли супроти них на Альгу. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних... І побігли руські князі. І перемогли половці...

Коли ж Ізяслав із Всеволодом прийшов до Києва, а Святослав до Чернігова, то люди київські прибігли до Києва і вчинили віче на торговищі, і сказали, пославши до князя: «Осьо половці розсипалися по землі. Дай-но, княже, оружжя і коней, і ми ще поб'ємося з ними».

Але Ізяслав цього не послухав.

...Друга половина людей прийшла од погребя, відкривши погріб. І сказала дружина князю: «Се лихо є велике. Пошли до Всеслава, нехай, прикликавши його обманом до віконця, просадять його мечем».

Та не послухав цього князь, а люди зняли крик і пішли до поруба Всеславова. Ізяслав же, бачивши це, із Всеволодом побігли з двора. Люди ж висікли Всеслава із поруба в п'ятнадцятий день вересня і поставили його князем посеред княжого двора. А двір княжий розграбували — незчисленне множество золота і срібла, і кунами і хутром. Ізяслав же втік у Ляхи».

Скорочують і літописний уривок про виступ киян у 1113 році.

«У рік 1113... преставився благовірний князь Михайло, званий Святополком, місяця квітня в шістнадцятий день... А княгиня його велике розділила багатство монастирям, і попам, і убогим, так що дивувалися всі люди, бо такої милості ніхто не може вчинити».

А на завтра, в сімнадцятий день, кияни вчинили раду і послали до Володимира [Мономаха], говорячи: «Піди, княже, на стіл отчий і дідний». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти, тисяцького, і пішли на жидів і розграбували їх».

І послали знову кияни до Володимира...

...Володимир пішов у Київ».

Виходячи з наведених вище вимог щодо добору джерел дослідження, а також викладацького досвіду, можна запропонувати порядок визначення змісту лабораторно-практичної роботи в історії:

1. Ознайомлення вчителя з джерелами до теми.
2. Добір джерел згідно з вимогами:
  - а) посиленість розуміння;
  - б) охоплення найістотнішого у питанні;
  - в) зв'язок із змістом попереднього заняття й досвідом учнів;
  - г) наявність елемента новизни;
  - д) наявність внутрішніх змістовних суперечностей;
  - е) вибір та адаптація фрагмента.

Як організувати учнівське дослідження на уроці

Організація лабораторно-практичних робіт починається з планування. Вчитель визначає теми, за якими буде їх проводити. Однак існує думка, що таке планування зайве, бо будь-який урок за наявності відповідних історичних джерел можна організувати як лабораторно-практичну роботу.

А тому, мовляв, простіше виділити по одній годині в кожній навчальній темі на такі заняття. Поширеність цієї думки зумовлена однобічним підходом до самостійної роботи дослідницького типу як до уроку, націленого суто на розвиток спеціальних умінь і навичок учнів. При цьому применшується його навчальна й виховна роль.

Тож практика виділення на кожну тему одного заняття дає низку негативних наслідків. По-перше, надуманість, штучність організації лабораторно-практичних робіт з кількох тем призводить до невиправданої витрати навчального часу і зниження пізнавального інтересу учнів до цього виду діяльності, а можливо, і до предмета в цілому. По-друге, нівелювання навчальних тем унеможливує більш глибоке вивчення окремих питань у межах однієї теми, оскільки воно потребує проведення кількох робіт. По-третє, організація лабораторно-практичних робіт під час вивчення кожної теми призводить до переобтяження школярів, бо кількість таких занять має відповідати кількості тем у програмі.

Отже, визначення тем лабораторно-практичних робіт — це важлива ланка методики їх організації. Зважаючи на те, що навчальні програми останніх років допускають вільний вибір учителем тем і часу на їх вивчення, істотного значення набуває визначення основних вимог до теми заняття. При цьому слід виходити з того, що дослідницька робота такого виду передбачає не тільки самостійність учнів, а й глибоке вивчення ними певного явища, процесу тощо. Неодмінна вимога до теми — це її значущість у загальному курсі викладення того чи іншого предмета. У курсі історії до найбільш важливих належать, зокрема, питання суспільно-політичного і культурного життя, погляди провідних політичних діячів, економічний розвиток, літературні і мистецькі напрями.

Крім того, тема за відведеним на її вивчення часом має допускати організацію лабораторно-практичної роботи. Здебільшого на лабораторному занятті вивчають не всі питання, які б розглядав учитель на комбінованому уроці або під час шкільної лекції, а лише одне (рідше кілька). Решту питань учні вивчають самостійно або ж вони переносяться на наступний урок. У будь-якому разі вчителю потрібно використати частину наступного уроку чи то для систематизації матеріалу, який учні опрацювали самостійно, чи для викладення. До того ж на цьому уроці ще необхідно прорецензувати й узагальнити результати роботи. Усе це потребує додаткового часу. Отже, не будь-яку тему можна винести на лабораторне вивчення.

I, звичайно ж, вибір теми залежить від наявності джерел.

Наступний етап підготовки до лабораторно-практичного заняття — визначення його **мети**.

Виконання учнями дослідницької роботи передбачає здобуття знань у вигляді певного фактичного матеріалу; засвоєння основних понять, законів або теорій; формування специфічних, притаманних тільки цьому предметові і тільки цьому виду діяльності вмінь і навичок, що становлять навчальну мету роботи.

З іншого боку, лабораторно-практичні заняття покликані розвивати мислення учнів, формувати пізнавальну потребу, забезпечувати переростання її в інтерес, у пізнавальну активність аж до досягнення пізнавальної самостійності; сприяти розвитку волі та наполегливості у навчанні; удосконалювати емоційну сферу особистості; виробляти загальнонавчальні вміння й навички. У цьому полягає розвивальна мета роботи.

Оскільки ми розглядаємо методику організації лабораторно-практичних робіт з погляду піднесення пізнавальної активності, мета заняття має включати розвиток реальних творчих можливостей учнів, що спирається на весь попередній досвід пізнавальної активності. І. Лернер визнає цей аспект настільки значущим у навчанні, що виокремлює його як самостійну мету поряд з розвиваючою, навчальною і виховною. Розвиток творчих можливостей передбачає навчання учнів:

- самостійно переносити засвоєні знання у нову ситуацію;
- бачити проблеми у звичних умовах;
- бачити нові функції знайомого предмета;
- бачити структуру об'єкта;
- бачити альтернативи способу розв'язання та самого розв'язку;
- комбінувати нові способи з уже відомими.

Принципово важливо, що під час виконання лабораторно-практичних робіт у школярів формуються уявлення про загальнолюдські цінності, етичні норми, виховуються моральні якості, відбувається становлення активної життєвої позиції. Усе це визначає виховну мету лабораторно-практичних робіт.

Практика організації дослідницької діяльності засвідчує, що результати будуть ефективніші, якщо поряд із звичайною корекцією мети роботи вирізнятиметься й провідна дидактична мета, і, залежно від неї, визначатиметься пізнавальне завдання і дозуватиметься допомога учням з боку вчителя. Це:

- набуття нових знань, умінь самостійно оволодівати ними;
- закріплення й уточнення знань;
- вироблення вмінь застосовувати знання на практиці;
- формування вмінь практичного характеру;
- формування вмінь творчого характеру.

Мета заняття є основою для пізнавального завдання, під яким розуміють сукупність вказівок і питань, спрямованих на конкретизацію мети, визначення умов, вимог, засобів і прийомів досягнення її. Саме пізнавальне завдання визначає характер пізнавальної діяльності учнів. Тому відповідно до трьох видів пізнавальної діяльності розрізняють три види завдань: перший — передбачає репродуктивну діяльність (робота за зразком або за досить повною інструкцією); другий — має перетворювально-репродуктивний характер (робота за скороченою інструкцією або лише планом); третій — пов'язаний з пошуковою діяльністю (розв'язання учнями за допомогою вчителя або самостійне розв'язання).

Якщо складність змісту вже закладена у самому джерелі і зменшити її можна лише скороченням обсягу інформації (фрагментацією джерела), то пізнавальне завдання покликане допомогти учням, які того потребують, подолати труднощі змісту.

Основні диференціації пізнавальних завдань — це: варіювання їх з урахуванням індивідуальних можливостей виконавців, обсягу і складності, міри вчительської допомоги, характеру діяльності учнів, а також різні поєднання цих способів. Найефективніша — комплексна диференціація завдань.

Нез'ясованим лишається ще питання про те, хто з учнів має виконувати те чи інше завдання. Тут можливі кілька підходів:

- 1) згідно з результатами попередніх робіт, умовно поділити учнів на групи за рівнем розвитку їхньої пізнавальної активності і відповідно пропонувати завдання;
- 2) давати учням завдання, вищі на один ступінь від того рівня, який вони звичайно показують, виконуючи такі роботи (тобто стимулюючи розвиток їх пізнавальної активності);
- 3) надавати право учням самостійно вибирати собі завдання, не зважаючи на рівень їхньої пізнавальної активності під час виконання попередніх робіт. Такий підхід ґрунтується, зокрема, на погляді відомого французького педагога С. Френе, що будь-яка класифікація учнів засадничо помилкова, а тому й завдання учень має визначати собі сам.

У цьому посібнику ми виходимо із права учнів вільно вибирати варіант завдання і водночас — обов'язку вчителя забезпечити їх відповідними завданнями, на основі яких вони можуть виявити свій рівень пізнавальної активності. Це обумовлене, з одного боку, потребою посилювати мотиваційну сторону навчання, зважати на зацікавлення, нахили й здібності учнів; з іншого — поширювати обсяг їхньої самостійності, починаючи з вибору завдання. До того ж, не виключений варіант, коли саме те завдання, яке брав собі учень, дасть йому змогу найяскравіше виявити себе, що сприятиме процесові виховання особистості.

Розгляд схеми № 1 показує, що основні елементи педагогічного впливу на самостійну діяльність учнів під час виконання лабораторно-практичних робіт — це формулювання та роз'яснення завдання, інструктаж, спостереження за роботою учнів, відповіді на їхні запитання, корекція роботи, перевірка та аналіз її результатів*. Якщо формулювання завдання, спостереження за роботою, її корекція, перевірка і аналіз результатів більш-менш однакові для всіх учнів класу, то ступінь роз'яснення завдання, змістовність інструктажу, кількість відповідей на запитання школярів учитель визначає залежно від рівня підготовленості їх до виконання роботи. Тому розрізняють три ступені допомоги вчителя:

- великий (докладний інструктаж);

---

* Жарова Л. В. Управление самостоятельной деятельностью учащихся. — М., 1982. — С. 75.

- середній (роз'яснення стосовно нових дій учнів або пропонування плану роботи);
- малий (настанови щодо виконання роботи).

Суть стимулюючого впливу допомоги вчителя на пізнавальну діяльність учнів зумовлюється правильним визначенням її, вона виявляється, зокрема, у виборі такої мінімальної участі викладача в діяльності учнів, яка б забезпечувала досягнення мети роботи і сприяла розвитку їхньої самостійності.

Загальна тенденція педагогічного впливу під час дослідницького заняття полягає у переході від великого до середнього, а відтак, і малого ступеня вчительської допомоги (з індивідуальним урахуванням перехідних варіантів). Допомога вчителя учневі у визначенні мети і плануванні особистої діяльності, врешті, визначає рівень самостійності школярів. Спеціалісти з дидактики та методисти налічують чотири таких рівнів:

- мета і подальша діяльність учнів планується за допомогою вчителя;
- тільки мета ставиться за допомогою вчителя, а подальшу діяльність учні планують самостійно;
- мета й подальша робота визначаються учнями самостійно в межах запропонованого вчителем завдання;
- роботу учні виконують з власної ініціативи, самі, без допомоги вчителя визначають зміст, мету і план роботи і самостійно виконують її.

Пізнавальна діяльність під час лабораторно-практичної роботи може проводитись:

- 1) у фронтальній (або колективній) формі, коли пізнавальне завдання ставлять перед усім класом і всі учні беруть участь у його виконанні, пропонують різноманітні варіанти розв'язання, перевіряють їх, обговорюють і розвивають найкращий, відкидаючи хибні;
- 2) у груповій або парній формі, коли учнів поділяють на групи з однаковим або змішаним складом;
- 3) в індивідуальній формі, коли учень виконує роботу незалежно від товаришів, користуючись при цьому допомогою вчителя прямо або опосередковано.

Індивідуальна діяльність вимагає від учителя зважати на особистісні риси і можливості школярів. Але в умовах великої наповненості класів викладачеві важко вивчити й урахувати індивідуальні особливості кожного учня (бо викладач-предметник навчає зазвичай 300–400 учнів), тим більше, що наразі немає оптимальної методики вивчення навчальних можливостей школярів, якою можна було б послуговуватися в широкій шкільній практиці. У сучасній нашій школі індивідуалізації досягають шляхом використання завдань однакового змісту для всіх учнів та створення варіативності за допомогою системи питань, що поступово ускладнюються. Такий підхід ми використовуємо й у поданих далі лабораторно-практичних роботах.

Види лабораторно-практичних робіт з історії

Ознаки класифікації	№	Лабораторно-практичні роботи
1. Дидактична мета	1.1	Здобуття нових знань й оволодіння вмінням самостійно здобувати знання
	1.2	Закріплення й уточнення знань
	1.3	Вироблення вмінь застосовувати знання на практиці
	1.4	Формування вмінь практичного характеру
	1.5	Формування вмінь творчого характеру
2. Характер пізнавальної діяльності	2.1	Виконання за зразком
	2.2	Частково-пошуковий
	2.3	Дослідницький
3. Форми організації діяльності учнів	3.1	Фронтальна
	3.2	Групова
	3.3	Індивідуально-диференційована
4. Джерела дослідження	4.1	Речові
	4.2	Оповідні (літописи, хроніки)
	4.3	Документальні
	4.4	Статистичні
	4.5	Усні
	4.6	Етнографічні
	4.7	Спогади та інші

Аналіз структури та змісту лабораторно-практичної роботи з історії, а також діяльності вчителя й учнів під час організації та їх виконання дає змогу класифікувати такі роботи за низкою ознак (див. таблицю «Види лабораторно-практичних робіт з історії»).

Водночас ми повинні усвідомити, що не кожна лабораторно-практична робота, попри свої високі потенційні можливості, справляє значний вплив на пізнавальну активність учнів. У зв'язку з цим потрібно враховувати ряд загальних вимог до лабораторно-практичних робіт, що сприяють підвищенню пізнавальної активності. Це такі вимоги:

1. *Оптимальність*, тобто вибір такого змісту і структури роботи, методики її проведення, що якнайбільше сприяли б як навчанню, вихованню, так і інтелектуальному, вольовому та емоційному розвитку кожного школяра. Оптимізації досягають шляхом комплексного визначення мети і завдань роботи з урахуванням особливостей певного класу; виділення головного у змісті; вибору структури заняття відповідно до його змісту і мети; обґрунтування вибору форми навчання; диференційованого підходу до учнів з різним рівнем успішності; обґрунтованого вибору

теми навчання й обсягу завдання; поліпшення умов навчання. Оптимізацією має охоплюватися не тільки кожна окрема робота, а й увесь комплекс занять у викладанні того чи іншого предмета.

2. *Оновлюваність і різноманітність робіт.* Вони передбачають постійну змінюваність змісту пізнавальних завдань, форм організації учнівської діяльності та її характеру, а також мети для забезпечення ефекту новизни.
3. *Послідовність у проведенні занять.* Це означає, що виконання одних робіт має впливати з попередніх і готувати ґрунт для наступних, між окремими лабораторно-практичними заняттями забезпечуються не тільки «близькі», а й «далекі» зв'язки.
4. *Самостійність учнів.* Вона передбачає таку наступність занять, яка забезпечує послідовне збільшення частки самостійної діяльності учнів за рахунок зменшення частки вчительської допомоги.
5. *Розширення творчої діяльності.* Цього досягають у процесі створення таких пізнавальних структур, як перенесення процесу засвоєння знань у нову ситуацію, бачення проблеми у звичайних умовах, бачення нових функцій знайомого предмета, структури об'єкта, альтернативного способу розв'язання, а також різноманітного їх поєднання.
6. *Забезпечення емоційного тону роботи.* Це здійснюється через посилення виховного впливу лабораторно-практичних занять, виходячи з потенційних можливостей змісту, форм організації навчальної діяльності, нетрадиційних форм підбиття підсумків.

Завдяки дотриманню викладених вище вимог до організації лабораторно-практичних робіт вони стають дієвим засобом розвитку пізнавальної активності, але лише тоді, коли використання цього виду самостійної діяльності учнів здійснюється не епізодично, а постійно і комплексно.

Саме така робота вчителя робить можливим здобуття учнями справжньої історичної освіти. В. Сухомлинський писав, що не механічне заучування, не формальне запам'ятовування історичних дат і подій, а свідоме і ґрунтовне вивчення фактів минулого в їхній системі, глибоке розуміння історичного процесу, його закономірностей є головними показниками історичної освіченості*.

Як оцінювати лабораторно-практичну роботу

Перед тим як перейти до розгляду конкретних лабораторних практичних робіт з історії, слід з'ясувати, який вплив мають такі роботи на пізнавальну активність, — для того, щоб скласти більш повне уявлення про них і якнайефективніше використовувати у викладанні.

З іншого боку, методика проведення лабораторно-практичних занять з історії не буде повною без з'ясування критеріїв оцінювання. На перший погляд, здається, що це не повинно бути проблемою, бо оцінювання самостійної до-

---

* Сухомлинський В. А. Об умственном воспитании. — К., 1983. — С. 5.

слідницької роботи визначається пізнавальним завданням. Отже, міра виконання завдання і становитиме основу для оцінки такої роботи. Однак міра виконання завдання має кількісні та якісні сторони. Часто вчителі беруть до уваги тільки кількісну сторону, не маючи критерію для оцінки якісної сторони. Виходячи з того, що під час виконання лабораторно-практичних робіт передусім розвиваються розумові вміння і навички, а вже далі засвоюються знання, виховуються деякі риси особистості, слід зазначити, що міра розвитку саме цих умінь являє собою критерій оцінювання якісної сторони. Тож, гадаємо, вчителям буде цікаво ознайомитись із семибальною шкалою оцінювання розумових умінь і навичок, яку розробив В. Паламарчук й яка у переведенні на 12-бальну систему матиме такий вигляд.

12 балів відповідають такому рівню, коли учень опанував і використовує в пошуковій роботі найголовніші прийоми розумової діяльності: аналіз (усі частини об'єкта фіксуються в певному порядку і правильній послідовності); порівняння (зазначаються всі істотні конкретні ознаки, подібності і відмінності об'єктів і процесів; на основі порівняння робляться висновки про причини подібності та відмінності); встановлення причинно-наслідкових зв'язків (називаються причини явища з глибоким їх аналізом), узагальнення емпіричне і теоретичне (широке, системне, будується на аналізі типового, істотного, з наголошенням висновків, вирізненням провідної ідеї, провадиться логічно, у визначеній системі).

10—11 балів — учні оволоділи розумовими вміннями відповідно до оцінки 12 балів, але недостатньо повно їх використовують.

8—9 балів — учні оволоділи розумовими вміннями, що відповідають оцінці 10—12 балів, але теоретичне узагальнення можуть робити тільки за допомогою вчителя.

7 балів — учні опанували прийоми розумової діяльності відповідно до оцінки 10—12 балів, але використовують їх за аналогією.

5—6 балів — учні опанували прийоми розумової діяльності відповідно до оцінки 10—12 балів, але використовують їх за зразком.

4 бали — учні опанували прийоми розумової діяльності так: аналіз (частини об'єкта перелічують у певному порядку, але без визначення підпорядкованості, іноді неповно), порівняння (визначається тільки частина подібних і відмінних ознак), встановлення причинно-наслідкових зв'язків (називаються причини явищ), узагальнення (широке, безсистемне, побудоване на аналізі типового, істотного, з наголошенням висновків, вирізненням провідної ідеї, провадиться непослідовно).

2—3 бали — учні опанували окремі прийоми розумової діяльності так: аналіз (частини об'єкта перелічуються у певному порядку), порівняння (зазначаються тільки ознаки відмінності і подібності об'єктів і процесів), встановлення причинно-наслідкових зв'язків (називається причина, обґрунтована у відповідному тексті підручника), узагальнення (вузьке, побудоване на конкретному прикладі, але провадиться логічно, у визначеній послідовності).

1 бал — учні не використовують правильно прийоми розумової діяльності.

Усі ці критерії вчитель бере до уваги під час перевірки робіт учнів, залежно від мети заняття, кількості попередніх робіт, наданого часу, міри розвитку вмінь і навичок учнів.

Чи можна вважати ступінь розвитку розумових умінь єдиним показником результатів учнівського дослідження?

Кожен учитель знає, що кінцевий результат заняття — висновки та фіксовані проміжні результати — ще не віддзеркалюють усієї повноти пізнавальної діяльності учнів під час виконання роботи. Тому вчителя має цікавити ще й виявлення емоційно-вольової активності школярів. На відміну від інтелектуальної активності, що визначається перевіркою робіт, емоційно-вольову активність виявляють у процесі безпосереднього спостереження за діяльністю учнів. До основних показників емоційно-вольової активності належать:

- реакція на завдання;
- інтенсивність роботи учнів;
- зосередженість їхньої уваги;
- прагнення до самостійності;
- швидкість переключення з одного виду діяльності на інший;
- емоційні вияви під час виконання роботи, що відображаються в бажанні довести справу до кінця.

Усі ці показники досить добре фіксуються з перших хвилин заняття. Емоційна реакція на завдання виявляється у вигуках, обміні думками з сусідами, міміці, позі тощо. З цього можна оцінити міру готовності школярів до активної розумової діяльності. Інтенсивність роботи характеризується напруженістю (зовнішні вияви її: зайнятість учнів виконанням завдання протягом усього відведеного часу, письмова фіксація матеріалу, тиша або робочий гомін, запитання вчителя, спрямовані на осягнення сутності об'єкта вивчення тощо). Наслідком зростання інтенсивності роботи стає зосередженість уваги.

Один із найважливіших показників активності — прагнення до самостійності (учні не звертаються до вчителя з проханням докладно проконсультувати їх, не обмінюються думками з сусідами, не користуються підручником чи іншою літературою, що виходить поза об'єкт дослідження).

Тісно пов'язана з інтенсивністю діяльності і швидкість переключення з одного виду її на інший. Вона виявляється при переході від вивчення завдання до його виконання, потім від одного навчального питання до другого і, нарешті, — до узагальнення і висновків.

Наявність 5–6 ознак емоційно-вольової активності означає її високий рівень, 3–4 — середній і 1–2 — низький.

Поєднання в оцінці результатів перевірки робіт учнів з результатами спостереження дає можливість учителеві виставити об'єктивнішу оцінку,

а водночас виявити мотиви навчання школярів та тенденції розвитку їхньої активності.

Конче потрібно застосовувати комплексний підхід до оцінювання лабораторно-практичних робіт, а здобуті результати використовувати для постійного коригування змісту і завдань робіт, щоб створити якнайкращі умови для піднесення загального рівня пізнавальної активності учнів. Без цього навряд чи можна сподіватися на значні позитивні зміни як у вивченні історії, так і в навчанні взагалі.

Лабораторно-практичні роботи з історії України у 7 класі

Специфіка лабораторно-практичних робіт у 7 класі, з якого починається систематичне використання їх як методу навчання історії, впливає з вікових психічних особливостей підлітків дванадцяти-тринадцяти років. Для цього віку характерна, як правило, достатня розвиненість в учнів індивідуальних психологічних процесів: мимовільна увага відходить на другий план, інтенсифікується довільна увага, досягаючи свого найвищого ступеня — здатності керуватися самостійно поставленою метою. Значно зростає обсяг уваги, вона стає більш зосередженою. Об'єкти пізнання сприймаються як у цілому, так і в окремих складниках. Опис здійснюється широко, з інтерпретаціями та поясненнями. Переважає конкретно-образна пам'ять. Увага спирається на словесні конструкції.

Згідно з Ж. Піаже, в цей період у підлітків тільки починає з'являтися усвідомлення власних розумових процесів. Розумові вміння досягають певної сформованості. Зокрема, вдосконалюється вміння здобувати з тексту потрібну інформацію, виокремлювати головне в різноманітному за характером матеріалі, робити порівняння на основі узагальнення істотних ознак, давати нескладні порівняльні характеристики, виконувати нескладні теоретичні узагальнення, засвоювати структуру логічного визначення (включаючи складання схем), будувати докази за аналогією, знаходити способи спростування тези, висувати ґрунтовну гіпотезу тощо.

Семикласники надають перевагу таким методам і формам навчання, які пов'язані з грою і безпосередньою практичною діяльністю. Навчання саме собою ще викликає інтерес. Оцінка здебільшого відіграє велику роль. Загальний настрій — добрий.

З дванадцяти-тринадцятирічного віку в учнів значного розвитку набуває вольова сфера, але вони не завжди можуть стримувати себе. Тому поряд із виявами наполегливості, бажанням довести справу до завершення в них трапляються вибухи гніву, раптового нищення результатів своєї діяльності.

Прагнення самостійності — одна з властивостей цього віку, яка в наступних класах значно збільшиться і переросте у справжню самостійність. Семикласники відчують потребу спілкуватися, допомагати своїм товаришам і водночас прагнуть до самоствердження.

Рівень розвитку розумових і загально навчальних умінь і навичок дає підставу стверджувати, що учні 7 класу цілком спроможні виконувати невеликі за обсягом дослідження (згідно з нормативами, техніка читання в цьому віці становить 150 знаків за хвилину вголос і 210–250 знаків — про себе, швидкість письма — 70 знаків за хвилину, обсяг переказу матеріалу — 175–225 слів за урок, творчого письма — 1,5–2 сторінки за урок). Виходячи з розвиненості вольової сфери і прагнення до самостійності, можна передбачити, що робитимуть це вони з мінімальною допомогою вчителя.

За змістом це роботи, що потребують формування спеціальних умінь і навичок: аналізувати й узагальнювати історичні факти та події, визначаючи їхні причини і суть, оцінюючи їхнє значення; давати характеристику видатним діячам, пам'яткам культури; вивчати історичні джерела (письмові, матеріальні), здобуваючи з них нові знання, зокрема, через зіставлення інформації; брати участь в обговоренні, формулювати свою думку. Зважаючи на специфіку сприйняття й уваги учнів, притаманний цьому вікові романтизм, для дослідження доцільно використовувати джерела, що містять у собі яскравий, образний матеріал, який навіть своєю формою викликав би у них зацікавлення.

Рівень розвитку психічних процесів у семикласників ще не дає змоги проводити лабораторно-практичну роботу протягом усього уроку, через це слід обмежити час її виконання до 20–30 хвилин. Спираючись на прагнення учнів до самостійності та самоствердження, потрібно так будувати дослідження, щоб вони за допомогою диференційованих завдань могли максимально реалізувати свої здібності. Характерний для цього віку інтерес до спілкування, поважне ставлення до думки товаришів спрямовують організацію лабораторно-практичних робіт до групових форм, які треба вміло поєднувати з колективними.

І, нарешті, лабораторно-практичні роботи в 7 класі — це початкові спроби учнівських досліджень з фіксацією проміжних результатів та висновків, тому за своїм характером перші роботи будуть навчальними та передбачатимуть спільну діяльність учнів і вчителя на кожному етапі заняття.

Отже, лабораторно-практична робота з історії в 7 класі — це невелика за обсягом, посильна за рівнем складності і яскрава за змістом самостійна дослідницька робота учня, що висвітлює явища історії України з давніх часів до кінця XIII століття і розвиває в нього спеціальні вміння та навички.

Пропоновані далі лабораторно-практичні роботи являють собою добірку можливих учнівських досліджень. Учителю лишається вільним у визначенні потреби проведення роботи, у виборі форми і варіанта організації її або розробці власного змісту і завдання для досліджень. Вихідним тут є наявний рівень пізнавальної активності учнів, ступінь розвитку їхніх умінь і навичок, їхні інтереси та здібності.

Добірка лабораторно-практичних робіт побудована так, щоб забезпечити постійне підвищення пізнавальної активності учнів, розвиток спеціальних умінь та навичок і вивчення окремих питань навчальних тем з допомогою самостійного учнівського пошуку. Автор намагався уникнути можливого

дублювання навчального матеріалу, що вивчається іншими шкільними дисциплінами, зокрема українською літературою. У зв'язку з цим тут представлено порівняно менше тем, пов'язаних із вивченням історії української культури.

Методичні поради

Завдання рівня **А** відповідають третьому ступеню складності, що передбачає пошукову діяльність, розраховану переважно на самостійне виконання учнями.

Завдання рівня **Б** відповідають другому ступеню складності і мають перетворювально-репродуктивний характер, виконуються за скороченою інструкцією або обмежуються лише планом роботи.

Завдання рівня **В** відповідають першому рівневі складності, що передбачає репродуктивну діяльність і включає до себе роботу за зразком або достатньо повну інструкцію.

САМООСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Г. В. Бутенко

З метою формування компетентності самоосвіти завдання, які запропоновані до цієї теми, спрямовані навчити учнів самостійно складати доповіді, схеми, порівняльні таблиці, кросворди, логічні ланцюжки, робити висновки, обґрунтовані історичними документами, аналізувати їх, працювати з історичною картою, підручниками і документами; формувати усвідомлення того, що самоосвітня діяльність значною мірою ґрунтується на опрацюванні інформації, що, у свою чергу, і її є основою для розвитку творчої дитини (самоосвітня компетентність — інформаційна — компетентність продуктивної творчої діяльності).

Урок 9. Слов'янські племена — предки українців напередодні утворення держави

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	2	3	4	5
1	Розселення слов'янських племен — предків українців	«Повість минулих літ» — робота з документом: 1. Заповнити таблицю (Назва племен / Райони розселення). 2. Нанести на контурну карту райони розселення слов'ян		1. Як працювати з історичним джерелом? 2. Як працювати з контурною картою?
2	Формування апарату влади князя	1. Скласти схеми: а) управління; б) військо. 2. Малюнок (одяг, зброя).		1. Як складати схеми? 2. Як складати таблицю?

1	2	3	4	5
		3. Заповнити таблицю «Причини утворення держави у східних слов'ян» (внутрішній зовнішній). 4. Логічний ланцюжок		
3	Виникнення м. Києва. Князь Кий	1. Розповідь на 2–4 хв. 2. Заповнити таблицю «Політична діяльність князя Кия (Зовнішня / Внутрішня / Результати)		Як скласти розповідь?
4	Духовне життя давніх слов'ян	1. Розповідь. 2. Міні-твір. 3. План. 4. Малюнки		Як скласти план?
5	Сусіди східно-слов'янських племен	1. Нанести на контурну карту. 2. Розповідь		

Урок 10. Київська держава за перших князів

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	2	3	4	5
1	Утворення держави з центром у Києві. Походження назви «Русь»	1. Міні-дослідження. Використовуючи різні джерела, зробити висновки: а) про утворення держави Київська Русь; б) про походження назви «Русь». 2. Схема «Теорії походження терміна “Русь”»		1. Як провести дослідження? 2. Як скласти схему?
2	Князь Аскольд, його походи на Візантію	1. Розповідь на 2–4 хв. 2. «Повість минулих літ» — робота з документом. 3. Загальний висновок про життя і діяльність Аскольда. 4. Твір-роздум «Аскольдове хрещення»		1. Як готувати розповідь? 2. Пам'ятка до роботи з джерелом
3	Утвердження династії Рюриковичів. Правління Олега	1. Міні-дослідження «Звідки походить династія Рюрика» 2. Родовідне дерево. 3. Доповідь «Князь Олег». 4. Контурна карта «Походи князя Олега». 5. Таблиця «Перші київські князі»		Генеалогія

1	2	3	4	5
4	Князь Ігор. Походи проти Візантії	1. Розповідь на 3–5 хв. 2. Контурна карта «Походи князя Ігоря». 3. Порівняльна таблиця «Зовнішня і внутрішня політика Олега та Ігоря». 4. Малюнок		Як складати порівняльні таблиці?

Урок 11. Київська держава Ольги й Святослава

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	Княгиня Ольга, її внутрішні реформи	1. Історичний портрет. 2. Малюнок. 3. Хронологія. Стрічка часу		Як складати історичний портрет?
2	Заходи Ольги щодо поширення християнства	1. Історична довідка. 2. Твір. 3. План. 4. Тези		1. Як підготувати історичну довідку? 2. Як складати план? 3. Як складати тези?
3	Князь Святослав. Походи проти Хозарії	1. Розповідь. 2. Контурна карта. 3. Кросворд		
4	Внутрішня політика Святослава	1. Лист до Святослава. 2. Порівняльна таблиця		

Урок 12. Київська держава за правління Володимира Великого

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	Початок правління князя Володимира	1. Історична довідка. 2. Хронологія подій. 3. Родовідне дерево		1. Як складати довідку? 2. Хронологія. 3. Генеалогія
2	Формування державної території	1. Таблиця. 2. Контурна карта. 3. Хронологія		
3	Внутрішньополітичні реформи	1. Таблиця. 2. Характеристика діяльності Володимира Великого. 3. Лист до князя Володимира		

Урок 13. Запровадження християнства як державної релігії

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	Хрещення Русі	1. «Літопис Руський» — робота з джерелом. 2. Таблиця «Ознаки, які притаманні християнству»		1. Пам'ятка до роботи з документом. 2. Як робити порівняння?
2	Поширення християнства	Хронологічний ланцюжок «Впровадження християнства на Русі»		Хронологія
3	Значення запровадження християнства як державної релігії	Звіт про запровадження християнства на Русі		Як складати звіт?

Урок 14. Київська Русь за правління князя Ярослава Мудрого

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	Міжусобна боротьба між синами Володимира Великого. Утвердження Ярослава в Києві	1. «Літопис Руський» — робота з джерелом. 2. Історичний портрет		1. Пам'ятка до роботи з джерелом. 2. Як скласти історичний портрет?
2	«Руська правда». Діяльність Ярослава у сфері культури та церковного життя	1. Історична довідка. 2. Аналіз статей «Руської правди». 3. Порівняти «Руську правду» і «Салічну правду». 4. Сюжет до фільму «Місто Ярослава». 5. Діалог між Володимиром та Ярославом		1. Пам'ятка до роботи з історичним джерелом. 2. Як зробити порівняння? 3. Як складати діалог?
3	Зовнішньополітична діяльність Ярослава Мудрого	1. Таблиця «Воєнні походи Ярослава». 2. Таблиця «Зовнішня політика Ярослава Мудрого». 3. Твір-мініатюра «Тесть і свекор Європи»		

Урок 15. Київська Русь за наступників Ярослава. Володимир Мономах

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	Правління Ярославичів	1. Робота з історичним джерелом. 2. Схема «Принцип престолонаслідування в Київській державі». 3. Ребуси з іменами Ярославичів		
2	Боротьба з кочовиками	1. Доповідь 3–5 хв. 2. Кросворд. 3. Малюнок. 4. Контурна карта		
3	«Правда Яросла- вичів»	1. Аналіз статей. 2. Порівняння з «Руською правдою»		Як скласти порівняння?
4	Любецький з'їзд князів	1. Історична довідка. 2. Робота з документом		Як скласти історичну довідку?
5	Володимир Мономах — людина й політик	1. Історичний портрет. 2. Кросворд. 3. Контурна карта. 4. «Повчання дітям» — робота з джерелом. 5. Таблиця «Внутрішня і зовнішня політика Володимира Мономаха». 6. Схема «Князювання Володимира Мономаха»		1. Як скласти історичний портрет? 2. Як працювати з історичним джерелом? 3. Як скласти таблицю і схему?

Урок 17. Політичний та економічний розвиток Київського, Чернігово-Сіверського, Переяславського князівств у середині XII–XIII ст.

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	2	3	4	5
1	Причини та сутність роздрібності Русі	1. Контурна карта. 2. Логічна схема «Причини виникнення самостійних феодалних князівств на території Київської Русі». 3. Порівняльна схема «Система управління Київської держави». (Період розквіту Київської держави / Період політичної роздробленості)		1. Як заповнити контурну карту? 2. Як скласти логічну схему? 3. Як скласти порівняльну схему?

1	2	3	4	5
2	Боротьба за Київський стіл у XII ст.	1. Розповідь на 5–7 хв. 2. Скласти тези. 3. Хронологія подій. 4. Характеристика князів. 5. Підготувати відповідь на запитання «Період роздробленості — це стан подальшого розвитку суспільства чи стан занепаду і регресу в історії України?» 6. Контурна карта		1. Як підготувати розповідь? 2. Як скласти тези? 3. Як підготувати відповідь? 4. План характеристики
3	Ідея єдності Русі «Слові о полку Ігоревім»	«Слово о полку Ігоревім» — робота з історичним джерелом		Як працювати з історичним джерелом?

Урок 18. Утворення Галицько-Волинської держави

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	1. Галицька і Волинська землі: утворення і зростання князівств	1. Родовідне дерево. 2. Кросворд. 3. Контурна карта. 4. Логічна схема «Політичне життя»		Генеалогія
2	Піднесення Галицького князівства за Ярослава Осмомисла	1. Історичний портрет. 2. Малюнок. 3. «Слово о полку Ігоревім» — робота з історичним джерелом		1. Як скласти історичний портрет? 2. Пам'ятка до роботи з історичним джерелом
3	Об'єднання Волинського і Галицького князівств 1199 р. Держава Романа Мстиславича	1. Твір. 2. Малюнок. 3. Хронологічна таблиця «Утворення Галицько-Волинської держави». 4. Кросворд. 5. Історичний портрет. 6. Таблиця «Внутрішня і зовнішня політика»		1. План твору. 2. Зразок таблиці

Урок 19. Монгольські завоювання. Монгольська навала на українські землі

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	Чингізхан та його завоювання. Битва на річці Калці	1. Розповідь на 5 хв. 2. Історична довідка. 3. Таблиця «Завойовницькі походи Чингізхана». 4. Малюнки. 5. Робота з історичним джерелом		Як скласти історичну довідку?
2	Оборона й падіння Києва	1. Розповідь на тему «Оборона Києва». 2. «Літопис Руський» — робота з історичним джерелом. 3. Малюнки		
3	Золотоординське ярмо	1. Розповідь на 7 хв. 2. З «Історії монголів» Плано Карпіні, посланця Папи Римського Інокентія IV до Золотої Орди. 3. Підготувати відповідь «Як вплинуло золотоординське ярмо на становище руських земель?»		

Урок 20. Князь Данила Галицький

Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1. Внутрішня та зовнішня політика. 2. Ярославська битва 3. Відносини із Золотою Ордою. 4. Коронація Данила	1. Історичний портрет. 2. Малюнок. 3. Кросворд. 4. Таблиця «Внутрішня та зовнішня політика». 5. «Похвальне слово Данила Галицькому» 6. Твір «Роль Данила Галицького в історії України»		

Урок 21. Галицько-Волинська держава за часів наступників Данила Галицького

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	2	3	4	5
1	Наступники Данила Галицького	1. Характеристика наступників		1. Як скласти характеристику?

1	2	3	4	5
		2. Таблиця «Князі Галицько-Волинської держави». 3. Малюнки. 4. Кросворди. 5. Ребуси. 6. Контурна карта		2. Як заповнити таблицю? 3. Як складати ребуси?
2	Останні галицькі князі	1. Скласти логічну схему. 2. Скласти план відповіді «Внутрішня та зовнішня політика останніх галицько-волинських князів». 3. Контурна карта. 4. Хронологічна таблиця «Останні галицько-волинські князі». 5. Міні-дослідження «Місце Галицько-Волинської держави в історії українського народу». 6. Твір-роздум «Чи можна вважати Галицько-Волинську державу правонаступницею Київської Русі»		1. Як скласти план відповіді? 2. Як провести дослідження? 3. Хронологія

Урок 23. Політичний та соціальний устрій Київської Русі

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	Форми державного правління	1. Міні-дослідження «Визначити форму давньоруської держави та повноваження її центральних органів влади в XI ст.». 2. Скласти схему «Державне правління Київської Русі». 3. Скласти порівняльну таблицю «Зміни в державному устрої Русі (X–XI ст. / XII–XIII ст.)»		1. Як провести дослідження? 2. Як скласти схему? 3. Як складати порівняльну таблицю?
2	Соціальна піраміда: основні верстви та система залежності	1. Схема «Соціальна піраміда». 2. Таблиця «Основні верстви залежного селянства»		1. Соціальна піраміда. 2. Зразок: «Назва залежного селянства / Зміст форми залежності»

Урок 24. Господарське життя на руських землях у IX–XIV ст.

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	Феодальне землеволодіння. Феодалні повинності	1. Сюжетна розповідь від імені князя «Феодальна вотчина». 2. Міні-твір «Один день із життя селян»		1. Як скласти сюжетну розповідь? 2. План твору
2	Розвиток сільського господарства, ремесел, торгівлі, міст	1. План відповіді «Розвиток сільського господарства». 2. Міні-дослідження «Які ремесла існували на Русі». 3. Сюжетна розповідь від імені арабського купця. (3 хв.) 4. Порівняльна таблиця «Торгівля на Русі (ввіз / вивіз)». 5. Міні-дослідження «Еволюція грошей на Русі». 6. Контурна карта «Шляхи сполучення», «Міста»		1. Як скласти план? 2. Як проводити дослідження? 3. Як складати порівняльні таблиці?

Уроки 25–26. Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	2	3	4	5
1	Розвиток української мови. Виникнення східнослов'янської писемності	1. Міні-дослідження «Формування території, мови, українського етносу, його побут». 2. Розповідь про виникнення східнослов'янської писемності. 3. Поема «Слово о полку Ігоревім» — робота з історичним джерелом. 4. Контурна карта. 5. Таблиця «Основні елементи формування українського етносу»		1. Як проводити міні-дослідження? 2. Як працювати з історичним джерелом? 3. Зразок таблиці: територія, мова, побут
2	Школи. Бібліотеки. Архіви. Природні та математичні знання	1. Скласти план відповіді. 2. Розповідь про перші школи, бібліотеки, архіви. 3. Таблиця «Наукові досягнення на Русі»		1. Як скласти план? 2. Як скласти таблицю?
3	Усна народна творчість, література, літописання, музика	1. Розповідь. 2. Таблиця «Найвизначніші пам'ятки». 3. Робота з історичними джерелами		

1	2	3	4	5
4	Архітектура Київської Русі та Галицько-Волинської держави	1. Розповідь про походження назви Десятинної церкви. 2. Розповідь «Софія Київська». 3. Таблиця «Розвиток архітектури в Київській Русі та в Галицько-Волинській державі». 4. Малюнки. 5. Кросворд		
5	Мистецтво Київської Русі та Галицько-Волинської держави: монументальний живопис, іконопис, книжкова мініатюра, ювелірна справа	1. Скласти таблицю «Мистецтво...». 2. Повідомлення «Як прикрашали храми в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві». 3. Розповідь «Аліпій — перший відомий живописець Київської Русі». 4. Міні-репортаж про ювелірну справу на Русі. 5. Порівняльна таблиця «Спільні та відмінні ознаки фрески та мозаїки». 6. Твір «Перлина давньоруської культури» (про один із творів мистецтва)		Як підготувати репортаж?

Урок 27. Історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинської держави

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	2	3	4	5
1	Місце Київської Русі та Галицько-Волинської держави в історії українського народу. Міжнародне значення	1. Твір «Її знають і чують в усіх кінцях землі...». 2. Таблиця «Дипломатичні відносини Русі». 3. Розширений план відповіді на питання: «Роль Київської держави у вітчизняній та світовій історії». 4. Контурна карта: а) кордони; б) країни, з якими Русь мала дипломатичні відносини. 5. Кросворд		1. Як скласти таблицю? 2. Як скласти план?

1	2	3	4	5
		6. Робота з історичними джерелами		
2	Походження й поширення назви «Україна»	1. Міні-дослідження про походження назви «Україна». 2. Київський літопис, Галицько-Волинський літопис — робота з історичними джерелами		1. Як провести дослідження? 2. Як працювати з історичними джерелами?
3	Походження і розвиток національної символіки	1. Міні-дослідження про походження. 2. Схема «Основні версії походження символу тризуба». 3. Хронологія етапів появи і поширення на теренах України символу тризуба. 4. Малюнки		1. Як скласти схему? 2. Хронологія

Уроки 29–30. Початок литовського та польського володарювання на українських землях. Українські землі під владою Литви та Польщі наприкінці XIV ст. — першій половині XVI ст.

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	2	3	4	5
1	Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за землі Галицько-Волинської держави	1. Логічна схема. 2. Контурна карта. 3. Розповідь «Суперечка між Польщею та Угорщиною за Галицьку землю»		1. Як скласти логічну схему? 2. Як підготувати розповідь?
2	Польська експансія на українські землі	1. Контурна карта. 2. Таблиця «Перший похід Казимира III на Галицьку землю». 3. Схема «Експансія Польщі на українські землі в кінці XVI ст.». 4. Таблиця «Основні події польської експансії»		Як скласти таблицю?
3	Входження Волині, Київщини, Чернігово-Сіверщини, Поділля до складу Литовської держави	1. Порівняльна таблиця «Становище українських земель під владою Польщі і Литви». 2. Ребуси. 3. Характеристика Литовсько-Руської держави		1. Як скласти порівняльну таблицю? 2. Як скласти ребус? 3. Як скласти характеристику?

1	2	3	4	5
4	Ліквідація Вітовтом удільних українських князівств	1. Характеристика політики Вітовта. 2. Кросворд. 3. Контурна карта. 4. Схема «Панівні верстви Великого князівства Литовського»		
5	Боротьба з Тевтонським орде-ном	1. Сюжетна розповідь про Грюнвальдську битву від імені учасника. 2. Таблиця. 3. Контурна карта. 4. Малюнки		Як скласти сюжетну розповідь?

Урок 31. Українські землі в складі Угорщини, Молдавії та Московської держави. Крим й українське Причорномор'я

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	Закарпаття у складі Угорщини	1. Характеристика Закарпаття. 2. Контурна карта. 3. План відповіді		Як скласти план відповіді?
2	Буковина в складі Молдавського князівства	1. Хронологічна таблиця. 2. Контурна карта		Як скласти хронологічну таблицю?
3	Московсько-литовські війни кінця XV — початку XVI ст.	1. Хронологічна таблиця. 2. Контурна карта. 3. План відповіді		
4	Татари в Криму та Причорномор'ї. Утворення Кримського ханства	1. Історична довідка. 2. Контурна карта. 3. Хронологічна таблиця. 4. Кросворд		Як скласти історичну довідку?

Урок 32. Соціальний устрій та господарське життя в Україні в другій половині XIV ст. — першій половині XVI ст.

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	2	3	4	5
1	Розвиток сільського господарства, ремесла, торгівлі. Міста.	1. Таблиця «Розвиток сільського господарства» (зміни в землеробстві, у феодальному становищі, у становищі селян).		1. Як скласти порівняльну таблицю?

1	2	3	4	5
	Магдебурзьке право	2. Порівняльна таблиця «Види залежності селянства (XI / XIV–XV ст.). 3. Ребус на поняття «Магдебурзьке право». 4. Таблиця «Промисли, що розвивались в Україні». Райони найважливіших промислів. 5. Контурна карта. 6. Таблиця «Торгівля в Україні» (Вивозили / Привозили). 7. Розповідь «Шляхи утворення середньовічного міста»		2. Як скласти ребус? 3. Як підготувати розповідь?
2	Соціальна піраміда українського суспільства	Схема «Соціальні верстви населення»		Як скласти схему?
3	Становище соціальних станів	Сюжетні розповіді від імені привілейованого стану (князі, пани, шляхта) та від імені селян		Як підготувати сюжетну розповідь?
4	Національні й соціальні рухи на українських землях	1. Хронологічна таблиця. 2. Контурна карта. 3. Малюнок. 4. Кросворд		Як скласти хронологічну таблицю?

Урок 33. Культура й церковне життя в другій половині XIV — першій половині XVI ст.

№ з/п	Зміст завдань	Форма	Рівень інтересу	Пам'ятка
1	2	3	4	5
1	Розвиток української мови. Освіта	1. Порівняльна таблиця «Пам'ятки освіти і писемності другої половини XIV — першої половини XVI ст.». 2. Характеристика умов розвитку культури. 3. Схема «Де здобували освіту жителі Київської Русі та Галицько-Волинської держави». 4. Реферат «Юрій Дрогобич». 5. Розповідь «Як навчались у школах»		1. Як скласти порівняльну таблицю? 2. Як скласти характеристику? 3. Як підготувати реферат?

1	2	3	4	5
2	Література: усна народна творчість, літописання, початок книгодрукування кирилицею	1. Схема «Усна народна творчість». 2. Робота з історичними джерелами. 3. Розповідь «Швайпольт Фіоль»		1. Як працювати з історичними джерелами? 2. Як скласти розповідь?
3	Архітектура і містобудування	1. Таблиця «Особливості литовсько-руської архітектури». (Романський стиль. Литовсько-руська архітектура. Готичний стиль. Спільне / Відмінне.) 2. Логічна схема «Зміни в архітектурі». 3. Контурна карта «Міста». 4. Малюнки. 5. Репортаж «Подорож до пам'яток архітектури другої половини XIV — першої половини XVI ст.». 6. Розповідь про життя в містах і містобудування		Як підготувати репортаж?
4	Живопис	1. Повідомлення «Пам'ятки живопису». 2. Порівняльна таблиця «Особливості іконописання у другій половині XIV — першій половині XVI ст.». 3. Розповідь «Світський живопис»		
5	Становище православної церкви на землях Великого князівства Литовського та Польського королівства	1. Порівняльний аналіз «Становище православної церкви на землях Великого князівства Литовського та Польського королівства». 2. Таблиця «Матеріальна культура і релігія у другій половині XIV — першій половині XVI ст.». 3. Сюжетна розповідь від імені митрополита Ісидора про становище православної церкви		1. Як скласти порівняльний аналіз? 2. Як підготувати сюжетну розповідь?

КАЛЕНДАРНЕ ПЛАНУВАННЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 7 КЛАС (35 годин)

Н. М. Морозова

Номер уроку	Дата	Тема уроку	Поняття, терміни
1		Вступ	Середньовічна історія України
Тема 1. Виникнення			
2		Слов'яни під час Великого переселення народів	Слов'яни, склавини, анти, Велике переселення народів, колонізація, східнослов'янські племінні союзи, хозари
3		Становлення держави з центром у Києві	Теорії походження назви «Русь», держава, князь, династії, городи, Київська Русь; печеніги, «Повість минулих літ»
4		Зміцнення Київської держави	Регент, реформа, «уроки», «устава», християнство, хозари
5		Суспільний устрій та господарське життя Київської Русі у IX—X ст.	Князь, бояри, віче, воєвода, дружина, посадник, «кормління», полюддя, смерди, чернь, холопи
6		Узагальнення	
7		Тематичне оцінювання	
Тема 2. Київська Русь наприкінці X —			
8		Київська держава за часів правління Володимира Великого	Князівські усобиці, адміністративна, військова, судова, фінансова реформа, тризуб, язичництво, ідол, релігійна реформа, Володимирове шестибожжя, монотеїзм, християнство, десятина

Події, дати	Історичні постаті	Дидактичне забезпечення уроку
та розвиток Київської Русі		
IV–VII ст. — Велике переселення народів; 400–602 рр. — час існування антського племінного союзу; кінець V — початок VI ст. — заснування Києва; VIII–IX ст. — розселення племінних союзів східних слов'ян на території України	Прокопій Кесарійський, Йордан, Германаріх, Атілла, Бож, Ардагаст, Мусолій, Маджак, Кий, Щек, Хорив, Либідь	
60–70 рр. IX ст. — походи Аскольда на Візантію; 860 р. — хрещення Аскольда; 862 — запрошення варягів до Новгороду; 882 р. — прихід до влади в Києві Олега; 907, 911 рр. — походи Олега на Візантію; 912–945 рр. — князювання Ігоря; 945 р. — повстання древлян	Синеус, Трувор, Рюрик, Аскольд, Дір, Олег, Ігор	
945–954 р. — князювання Ольги, 957 р. — хрещення Ольги; 965 р. — розгром хозарів Святославом; 968, 970 рр. — дунайські походи Святослава; 971 р. — битва при Доростолі; 972 р. — загибель Святослава	Ольга, Костянтин Багрянородний, Лев Діакон, Святослав, Іван Цимісхій, хан Куря	
в першій половині XI ст.		
972–980 рр. — боротьба князів за владу; 980–1015 рр. — князювання Володимира; 988 р. — хрещення Русі; 996 р. — зведення Десятинної церкви	Володимир Великий	

Номер уроку	Дата	Тема уроку	Поняття, терміни
9		Київська держава за часів правління Ярослава Мудрого	Князівська усобиця, літописання, звичаєве право, писане право, першій звід законів «Руська правда», шлюбна дипломатія, школа, бібліотека, монастир, печеніги
10		Політичний та соціально-економічний устрій Київської Русі	Верстви населення, закуп, рядович, холоп, челядь, смерд, ізгой, вотчина, уділ, «луччі люди», натуральне господарство, панщина, оброк, злотники, срібники, «шлях з варяг у греки»
11		Культурний розвиток Київської Русі	Культура, народність, діалект, кирилиця, глаголиця, устав, скоропис, «житія», пергамент, літопис, фольклор, билини, церква, апсида, неф, графіті, мініатюра, смальта, мозаїка, фініфть, зернь, перегородчаста емаль, скоморохи
12		Узагальнення	
13		Тематичне оцінювання	
Тема 3. Київська Русь			
14		Становище у державі за часів правління Ярославичів	Половці, ротація, вотчина, уділ, міжусобиці
15		Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха	«Повчання дітям», «шапка Мономаха»
16		Феодална роздробленість. Поява удільних князівств	Політична роздробленість, децентралізація, Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське князівства, «Слово о полку Ігоревім», «Україна»
17		Політичний та соціально-економічний розвиток Галицького і Волинського князівств	Вотчина, спадкова вотчина, боярська опозиція

Події, дати	Історичні постаті	Дидактичне забезпечення уроку
1019–1054 рр. — правління Ярослава, 1036 р. — розгром печенегів, будівництво Софійського собору; 1051 р. — заснування Києво-Печерського монастиря	Борис, Гліб, Святополк, Мстислав, Ярослав, Інгігерда, Доброніга, Ізяслав, Святослав, Анна, Анастасія, Єлизавета	
XI–XII ст. — «Руська правда»	Ярослав Мудрий, Ярославичі, Володимир Мономах	
988 р. — заснування першої школи; 1036 р. — будівництво Софійського собору; 1037 р. — перша бібліотека	Кирило та Мефодій, Нестор, Аліпій, Никон, Іларіон, Агапіт	
за часів роздробленості		
1061 р. — напад половців; 1068 р. — повстання в Києві; 1071 р. — укладення «Правди Ярославичів»; 1097 р. — Любецький з'їзд князів	Ізяслав, Всеволод, Святослав Ярославич, Василько Ростиславич	
1113 р. — повстання у Києві; 1113–1125 рр. — князювання Володимира Мономаха	Володимир Мономах, Мстислав Володимирович	
1169 р. — захоплення Києва Андрієм Боголюбським; друга половина XII ст. — втрата Києвом значення центру Русі; 1185 р. — похід Ігоря на половців; 1187 р. — перша згадка назви «Україна»; XII ст. — «Слово о полку Ігоревім»	Андрій Боголюбський, Ігор Святославич, Кончак	
1153–1187 рр. — князювання Ярослава Осмомисла; 1187–1199 рр. — князювання Володимира Ярославича	Ростислав Володимирович, Ярослав Осмомисл, Володимир Ярославич, Фрідріх I Барбаросса	

Номер уроку	Дата	Тема уроку	Поняття, терміни
18		Культурний розвиток Київської Русі у другій половині XI — першій половині XIII ст.	Фортифікація, замки, вітражі, героїчно-епічні пісні, плачі, церковні співи
19		Узагальнення	
20		Тематичне оцінювання	
Тема 4. Галицько-Волинська			
21		Утворення Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславича	
22		Боротьба проти монгольських завоювальників	Золота орда, золотоординське іго, ярмо, ярлик, хан, баскак, ясак
23		Князювання Данила Романовича Галицького	Експансія, ярлик, хрестовий похід, папа римський, легат, коронація
24		Галицько-Волинська держава за наступників Данила Романовича	Роздробленість, іго, католицизм, православ'я, Тевтонський орден, автономія, нейтралітет
25		Особливості розвитку культури та історичне значення Галицько-Волинської держави	Вітражі, фортифікація, фортеця Тустань, Успенський собор у Володимирі, іконопис, «Україна», національні символи, держава
26		Узагальнення	
27		Тематичне оцінювання	

Події, дати	Історичні постаті	Дидактичне забезпечення уроку
1056 р. — Остромирове Євангеліє; 1113 р. — «Повість минулих літ» Нестора; 1117 р. — «Повчання дітям» Володимира Мономаха; 1187 р. — «Слово о полку Ігоревім»		
держава		
1173–1205 рр. — князювання Романа Мстиславича; 1203 р. — приєднання Києва; 1205 р. — загибель Романа Мстиславича	Роман Мстиславич	
1203 р. — створення Монгольської держави; 1223 р. — битва на р. Калці; 1239 р. — розорення Переяславської та Чернігівських земель; 1240 р. — захоплення Києва; 1241 р. — вторгнення монголів у галицько-волинські землі; 1243 р. — заснування Золотої Орди	Чингізхан, Батий, Котян, Мстислав Удатний	
1221 р. — утвердження Данила Романовича на Волині; 1238 р. — відновлення влади Данили над Галичем; 1245 р. — розгром угорців; 1245–1246 рр. — візит Данила Романовича до Золотої Орди; 1253 р. — коронація Данили Галицького; 1254–1255 рр. — похід Куремси на Волинь; 1255 р. — заснування Львова	Данило Романович, Іннокентій IV, Куремса, Бурундай	
1264–1301 рр. — правління Лева Даниловича; 1308–1323 рр. — княжіння Лева II та Андрія Юрійовича; 1340–1349 рр. — боротьба бояр на чолі з Дмитром Дядьком за незалежність Галицько-Волинської держави		
XIII ст. — Галицько-Волинський літопис; 1256 р. — заснування Львова		

Номер уроку	Дата	Тема уроку	Поняття, терміни
Тема 5. Українські землі у складі Великого князівства Литовського			
28		Початок польсько-го та литовського володарювання на українських землях	Адміністративно-територіальний устрій, державність, удільне князівство, унія, полонізація, кріпацтво, магдебурзьке право, покатоличення, політичні права, сейм, сепаратизм, шляхта, магнати
29		Українські землі під владою Литви наприкінці XIV — в першій половині XVI ст.	Міжусобиці, адміністративно-територіальний устрій
30		Українські землі у складі Угорщини, Молдавії та Московської держави	Намісник, Шипинська земля, Буковина, автономія
31		Соціальний устрій та господарське життя в Україні у другій половині XIV — першій половині XVI ст.	Феодальне землеволодіння, шляхта, магнати, пани, челядь, громади, отамани, тіуни, тяглі селяни, копа, копний суд, магдебурзьке право, вотчинний суд, магістрати, міщани, цехи, партачі, ярмарки
32		Культурне й церковне життя України у другій половині XIV — першій половині XV ст.	Українська народність, «мала Русь», русин, папір, світський живопис, іконостаєс, кобза, бандура, трембіта, митрополит, єпархія, асиміляція
33		Узагальнення	
34		Тематичне оцінювання	
35		Повторювально-узагальнюючий урок	

Події, дати	Історичні постаті	Дидактичне забезпечення уроку
та інших держав (друга половина XIV– XV ст.)		
1321–1362 рр. — захоплення українських земель Литвою; 1363 р. — битва на р. Сині Води; 1385 р. — Кревська унія; 1387 р. — завоювання Галичини Польщею	Вітовт, Свидригайло, Сигізмунд, Ягайло, князі Чарторийські, Олельковичі, Казимир IV, Михайло Глинський, Костянтин Острозький	
1392 р. — Острозька угода; 1399 р. — битва на р. Ворсклі; 1410 р. — Грюнвальдська битва; 1413 р. — Городельська унія; 1435 р. — битва при Вількомирі; 1471 р. — ліквідація Київського князівства; 1481 р. — «змова князів руських»		
XIII ст. — входження Закарпаття до складу Угорщини; XIV ст. — входження Шипинської землі до складу Молдови; 1503 р. — приєднання до Москви Чернігово-Сіверщини; 1514 р. — Молдавія — васал Туреччини; 1475 р. — Крим став васалом Туреччини; 1482 р. — початок нападів татар на Україну	Костянтин Острозький, Іван III, Дмитро Донської	
1447 р. — Віленський привілей; 1490–1492 р — повстання під проводом Мухи та Борулі	Муха, Боруля	
1448 р. — відокремлення Київської митрополії від Московської; 1463 р. — заснування Львівського братства; 1483 р. — видання у Римі «Прогностичних оцінок біжучого» Юрія Котермака (Дрогобича); 1486 р. — заснування Луцького братства	Юрій Дрогобич, Григорій Болгарин, Швайполь Фіоль	

СИСТЕМА УРОКІВ

УРОК 1

ТЕМА. ВСТУП

Мета: сформувати в учнів цілісне уявлення про період виникнення та розквіту Київської Русі, формуючи компетентність з указанного періоду історії; формувати образні та логічні компетенції учнів; прищеплювати інтерес до вивчення історії Батьківщини.

Завдання: ознайомити (оглядово) учнів з найбільш важливими етапами періоду, що вивчається; звернути увагу на найбільш значущі моменти; встановити хронологічні рамки та нанести на лінію часу найважливіші дати з теми; скласти логічну схему теми; дати список запропонованих тем доповідей, рефератів, список питань до тематичного оцінювання; виховувати інтерес до історичного минулого, акцентувати увагу на більш значущих моментах історії Київської Русі.

Обладнання уроку: кодоскоп і кодоплівка з логічною схемою теми «Виникнення та розквіт Київської Русі», списки тем доповідей (*додаток*).

Тип уроку: комбінований.

Епіграф уроку:

Звідки єсть пішла Руська земля
І хто перший почав у Києві князувати.

«Повість минулих часів»

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

Учитель. Від сьогодні ми з вами стаємо дослідниками славетної епохи в історії нашої Батьківщини, епохи величних звершень, які створили могутню державу середньовіччя — Київську Русь.

II. Викладання нової теми, формування компетентності з теми

Учитель. Ці слова великого літописця XII століття стануть лейтмотивом нової теми, вивчення якої ми починаємо. Ми вивчимо й проаналізуємо багато важливих питань: як створювалась Київська Русь; хто були її перші князі; яким чином складалася система адміністративного, політичного, соціального устрою держави; прийняття християнства та видання першої збірки законів; боротьба з ворогами та пошуки порозуміння між собою.

- 1) Пригадайте періодизацію історії України.
- 2) Який етап ми починаємо вивчати? Які його хронологічні рамки?

У часовому полі період, який ми вивчаємо, охоплює кінець V — початок XII ст. Основні події розташовані на стрічці часу (*стрічка часу висвітлюється на кодоплівці, учні наносять дати на лінію часу у зошиті*):

- кінець V ст. — заснування м. Києва;
- 602 р. — остання письмова згадка про антів;
- VIII ст. — утворення князівств у східних слов'ян;
- 839 р. — перша згадка назви «Русь»;
- 882 р. — похід Олега на Київ;
- 907, 911 роки — походи Олега на Царгород;
- 941, 944 роки — походи Ігоря на Візантію;
- 945 р. — повстання деревлян;
- 964–971 рр. — походи Святослава на Волгу, Північний Кавказ, Балкани;
- 972 р. — загибель Святослава.

— Як бачите, період багатий на події, тож давайте подивимось, як вони розгортались у ці часи, і створимо логічну схему подій того часу.

У ході розповіді вчитель пояснює схему, яка висвітлюється на кодоскопі або вже намальована на дошці, учні переносять схему у зошити.

Учитель. У V ст. на землях полянського племінного союзу виникає місто Київ. Яка красива легенда розповідає про виникнення міста Києва? (Це матеріал 5 класу, який учні добре пам'ятають.)

Київ — центр майбутньої супердержави середньовічної Європи, яка виникла приблизно в IX ст. На цей час припадають літописні згадки під терміном «Русь» конкретного регіону — Середнього Подніпров'я. Походження назви «Русь» досі викликає суперечки серед дослідників. Одні вважають, що вона походить від назв річок — Рось, Росава, Роставиця. Інші — від назви норманського племені Русь або від назви подушної податі «Русь», яку племена-данники складали хозарам. Серед перших київських князів згадуються також Аскольд і Дір. Наприкінці IX ст. територія Київської держави опинилася під владою варягів на чолі з ватажком Рюриком. Почалась історія нової династії Рюриковичів.

Питання до класу

- Поясніть поняття «династія».

Наступник Рюрика Олег захопив Київ, розширив територію Київської держави, зробив два вдалих походи на Царгород. Ігор — воював з печенігами, двічі ходив на Візантію, загинув під час збирання данини з деревлян. Дружина Ігоря — Ольга — придушила древлянське повстання, реформувала систему управління державою, відвідала Царгород, де прийняла християнство. Син Ольги — Святослав — розбив хозар, розширив територію Київської Русі, увійшов в історію як воїн-язичник. Київська Русь мала розвинену економіку. Балтійське море — Чорне море — Дніпро — «шлях від

варяг до греків» став основною торговельною артерією Європи. Вдосконалилися знаряддя праці і способи землекористування. Населення Київської Русі поділялось на декілька верств: верхівка (князі і бояри), незалежне населення (вільні мужі, ремісники, торговці, смерди), залежне населення (закупи, рядовичі, холопи).

Учні закінчують складання логічної схеми.

Учитель. Таким чином, на нашій схемі висвітлені основні, найважливіші моменти історії Київської Русі часів її створення та розквіту. На наступних уроках ми з вами докладніше дослідимо й вивчимо основні події і факти.

II. Закріплення матеріалу

Бесіда за питаннями

1. Який період історії нашої Батьківщини ми почали вивчати?
2. Назвіть хронологічні рамки цього періоду.
3. З яким регіоном літописи пов'язують назву «Русь»?
4. Яке місто стало центром нової держави?
5. Звідки походили перші відомі князі Русі?
6. Як звали засновника нової династії київських князів, що прийшла до влади у 882 р.?
7. Завдяки діяльності яких князів територія Русі збільшилася в декілька разів?
8. Хто запровадив християнство на Русі? Коли це відбулося?
9. За якого князя Київська Русь досягла найбільшого розвитку?
10. Які князі востаннє зуміли зберегти цілісність держави?

III. Висновки та підсумки уроку

Оцінювання відповідей.

IV. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал уроку.
2. Повторити дати, розповідь за схемою.

Додаток

Тематика доповідей до теми «Виникнення та розквіт Київської Русі»

1. Історико-географічна характеристика східнослов'янських племен — предків українців — напередодні утворення держави.
2. Початки Київської держави. Походження назви «Русь».
3. Норманська теорія.
4. Віщий Олег та його походи.
5. Ольга — перша княгиня-християнка.
6. Князь-воїн Святослав.

УРОК 2

ТЕМА. СЛОВ'ЯНИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ
НАРОДІВ

ВАРІАНТ 1

Мета: визначити територію, заняття й суспільні відносини союзів слов'янських племен, що стали базою, на якій виникла держава — Київська Русь; розвивати в учнів навички роботи з першоджерелами, історичною картою, блок-таблицями, схемами; виховувати в учнях почуття національно-історичного патріотизму.

Наочні та історичні джерела: карта «Київська Русь», текст «Повісті минулих літ», підручники.

Тип уроку: комбінований, з дидактично-розвиваючим ухилом.

Опорні поняття: воєнна демократія, союзи племен, суспільний устрій.

ХІД УРОКУ

I. Перехідне повторення

Проводиться методом евристичної бесіди за такими питаннями:

1. Чому територія України стала місцем Великого переселення народів?
2. Хто такі венеди, анти, склавіни? Назвіть історичні джерела та археологічні характеристики, що свідчать про них.
3. Охарактеризуйте рівень їх цивілізації (розвитку).
4. Що сталося з праслов'янськими союзами племен?

II. Проблемно-дидактичне вивчення нової теми

(Одночасно виконується три види розвиваючої роботи.)

1. Розселення східнослов'янських союзів племен на території сучасної України

Прийоми

- а) робота з першоджерелом (*уривок з «Повісті минулих літ»*);
- б) робота з історичною картою (*контурні карти, вдома*);
- в) паралельне заповнення таблиці (*див. табл. 1*).

Таблиця 1

№ з/п	Назви союзів племен	Територія розселення (пд.-зах. група)	Головні міста (столиці)
1	2	3	4
1	Древляни	Північна Україна: між рр. Горинь — Прип'ять — Тетерів — Дніпро	Іскоростень
2	Поляни	Правобережжя України: між рр. Тетерев — Рось	Київ

1	2	3	4
3	Сіверяни	Лівобережжя України: між рр. Десна — Ворскла	Чернігів, Новгород-Сіверський
4	Тиверці	Правобережжя: між рр. Дністер — Прут	Білгород-Дністр
5	Уличі	Південна Україна: між рр. Пд. Буг — Дністер — до моря	Олешня на Дніпрі
6	Волиняни, дуліби	Волинь — Тернопілля	Теребовля
7	Білі хорвати	Прикарпаття — Закарпаття	Ужгород

2. Господарське життя східних слов'ян

Проблемне самостійне завдання для учнів

- 1) Назвіть головні заняття східних слов'ян. (*Землеробство, ремісництво, скотарство, промисли, торгівля*)
- 2) Який тип господарства був поширений у східних слов'ян? (*Відтворюючий*)

3. Суспільний устрій східних слов'ян

- а) Сім'ї — сусід, общини — «гнізда» — плем'я — союз племен.
- б) Вищий орган — віче.
- в) Виділення ради старшин.
- г) Виділення вождів — князів.
- д) Утворення постійних дружин при них.
- е) Союзо-племенні війни (з хозарами, норманами, Візантією).

Питання

Як можна назвати таке суспільство? Чи є тут держава? (*Це стадія військової демократії.*)

4. Заснування Києва та інших міст

- а) Учні переказують легенду про заснування Києва за «Повістю минулих літ».
- б) Активно-пізнавальна діяльність:

Питання

Чому саме Київ став центром держави? (*Завдяки географічному положенню, волі Божій*)

5. Князь Кий

- а) Версії про появу Кия — зачинателя династії Києвичів.
- б) Зачитати уривок з повісті В. Малика «Князь Кий» (С. 32).
- в) Похід на Царгород, м. Києвець на Дунаї.

III. Підсумкове закріплення (за наявності часу)

1. Покажіть на карті розселення союзів племен.
2. Охарактеризуйте їх суспільний устрій.
3. Які риси цивілізації з'явилися у східних слов'ян?
4. Чому центром об'єднання східних слов'ян став Київ?

IV. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Попередньо ознайомитись з темою «Становлення Київської держави» (для сильних класів).

ВАРІАНТ 2

Мета: на основі роботи з документами вдосконалювати компетенції знання — образні, логічні та оцінюючі.

Завдання: на основі теоретичного матеріалу та історичних джерел сформувати знання з періоду створення держави, вдосконалити учнівські компетенції, спираючись на роботу з історичними джерелами, контурними картами; залучати учнів до самостійної роботи, роботи в групі; особливу увагу приділити розвитку оціночних компетенцій; розвивати критичне мислення учнів; виховувати учнів у дусі поваги до історії своїх предків.

Обладнання: документи, атласи й контурні карти, кодоплівка, незаповнені схеми, підручник.

Основні дати: 602 р.

Основні поняття: «Київська Русь», «язичництво», «князь», «дружина», «держави».

Тип уроку: практична робота.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

У ч и т е л ь. На попередньому уроці ми почали вивчати новий період історії Батьківщини.

- 1) Що це за період?
- 2) Які хронологічні рамки він охоплює? (Учні дають відповіді.)

— Сьогодні ми з вами виступимо в ролі дослідників. Тема нашого дослідження — «Виникнення держави Київська Русь».

Як ви вважаєте, шановні дослідники, чому необхідно вивчати й знати цю тему? (Учні дають відповіді за методом «Відкритий мікрофон».)

— Так, цілком згодна з вами. Завдання нашої розвідки таке: дослідити територію розселення східнослов'янських племен, довести, що близько IX ст. тут виникла держава, позначити її та вписати назви племен, що жили

тут, найдавніші міста. За історичними джерелами простежити процес створення держави Київська Русь, скласти загальну характеристику діяльності перших князів. Пропоную працювати за планом, що вказаний на дошці.

Для розкриття 1 і 2 питання нам знадобиться контурна карта. Для розгляду питань 3–5 пропоную створити творчі групи, головуючий кожної групи вибере одну з досліджуваних тем.

II. Вивчення нового матеріалу

1-й етап

Учитель. У VIII–IX ст. в Середньому Подніпров'ї складаються великі союзи племен. На С. 7 атласу знайдіть ці племена, нанесіть їх на карту. Представники яких племен вважаються предками українців? Виділіть ці племена. Як на вашу думку, які фактори могли впливати на створення держави у цьому регіоні? (*Записуємо у словниках поняття «державна»; учні називають фактори і серед них — вплив сусідів*). Назвіть сусідів східнослов'янських племен. Пригадайте з історії середніх віків, як складались відносини між ними. Позначте їх на карті. Яке місто, на вашу думку, могло стати центром нового державного утворення? Чому? (*Після відповідей учнів і висновку, що це місто Київ, воно позначається на карті.*)

2-й етап

Учитель. Добре. Ми з вами отримали карту можливих кордонів майбутньої держави. Тепер розглянемо детальніше основні умови існування цієї держави й доведемо, що це утворення мало ознаки держави. Пригадаймо ознаки держави (*Учні називають: територія, народ, спеціальний апарат влади, армія, податкова система.*)

— Приготуйтеся працювати по групах.

Питання для дослідження

1. Державотворчі процеси на землях східнослов'янських племен — предків українців.
2. Процес формування апарату влади.
3. Характеристика духовного життя.

Учитель. Разом з документами лежать схеми, які вам потрібно заповнити, а потім по ходу доповіді відобразити на дошці.

Учні створюють групи по 6 чоловік. Командири кожної групи беруть картку з темою і пакет документів. Групою треба скласти доповідь за планом (*план додається*), додатково використовуємо підручник. Кожна група робить доповідь, інші учні роблять примітки у зошиті, на дошці заповнюється схема (*додаток 3*), яка переноситься до зошитів. Щоб учням було простіше орієнтуватися на дошці, висвітлюється кодоплівка з планом.

— Якого висновку ми з вами дійшли? (*Учні роблять висновок, що в Середньому Подніпров'ї у IX ст. виникає нова держава з центром у Києві, про яку згадується у багатьох письмових джерелах і яка відіграла важливу роль у житті тогочасної Європи.*)

Висновки: у VIII — на початку IX століття складаються державні об'єднання у східних слов'ян. На території України виникає держава з центром у Києві, яка робить перші кроки на міжнародній арені. За часів Аскольда Київська Русь неодноразово диктувала свої умови Візантії.

III. Підсумки уроку

Проводиться оцінювання роботи на уроці.

IV. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника, дати, терміни.
2. Опрацювати матеріал практичної роботи.
3. Виписати до словника нові поняття.
4. Індивідуальне завдання: доповідь «Історичний портрет Святослава».

Додаток 1

Плани роботи творчих груп

Питання 1. «Державотворчі процеси в Середньому Подніпров'ї».

- 1) Господарство.
- 2) Стан суспільства.
- 3) Політика князя Кия.

Питання 2. «Формування апарату влади».

- 1) Суспільне життя.
- 2) Плем'я — як політична одиниця.
- 3) Управління племенем (виділення провладної верхівки).

Питання 3. «Характеристика духовного життя».

- 1) Об'єкти обожнювання.
- 2) Основні обряди.
- 3) Капища.

Додаток 2

Документальні матеріали

А. Из «Книги добрих скарбів» Ібн-Даста (арабський письменник X ст.)

«Між країною баджнаков (печенігів) і країною слов'ян десять днів дороги; на початку слов'янської землі є місто Куяб... Країна слов'ян — край рівний та лісовий; у лісах вони живуть. Вони не мають ані виноградників, ані рілля. З дерева виготовляють схоже на кружки, в яких і вулики для бджіл, і мед зберігається... Вони пасуть свиней, також овець... всі вони язичники. Більше за все сіють просо... Є у них різні кобзи, гуслі, дудки... При спаленні трупа голосно святкують, радіють увазі, що проявив до

нього Бог... Озброєння у них складається з дротиків, щитів, копій, іншої зброї не мають. Їх вождь коронується, вони йому підкоряються, від його наказів не відходять».

Б. Из «Книги доріг для пізнання держави» Аль-Джайгани (візир Саманідів IX ст.)

«Русини складаються з трьох родів: 1. З русинів, що проживають ближче до Булгару; їх властитель живе у місті Куяб... 2. Славії (Новгородська земля) і 3. Танії (Тмутаракань — Таманський п-ів). Але ніхто до сих пір не сказав, щоб якийсь іноземець приїхав туди, щоб побувати, тому що кожного чужинця, що туди приїздить,— вбивають. Вони... нікому про свій побут не розповідають і не мають зв'язку з чужинцями. З трьох міст розвозять вони хутро соболів по всіх містах. У них такий звичай, що як хто вмирає, вони спляють його, а його дівчина може за власним бажанням віддати себе, щоб спалили разом з покійним... Одяг у них довгі свити і короткі куртки. Русини за торговими ділами мандрують до Хозарії».

В. Из «Записок» Ахмед-Ібн-Фаллада (арабський письменник X ст.)

«Я бачив русів, коли вони прибули у своїх торгових справах і розташувались по річці Ітіль (Волга). Я не бачив людей з більш довершеними тілами, ніж вони. Вони подібні до пальм. Біляві, красні обличчям, білі тілом. Вони не носять ні курток, ні хафтанів, але чоловіки носять кісу (шмат тканини, який одягали зверху і вкривали ліжко), якою він охоплює один бік, причому одна рука виходить наверх. Кожний має сокиру, ніж, меч...

Дірхеми русів — сіра білка без хутра, хвоста, лап і голови, а також соболі... Ними вони здійснюють обмін... так що їх віддають за товар...

Якщо вони спіймають злодія або грабіжника, то підведуть його до товстого дерева, прив'яжуть на шию мотузку і повісять назавжди...»

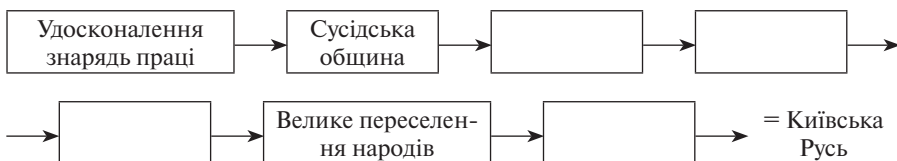
Г. Патріарх Фотій (IX ст.)

«Народ дикий і суворий, без страху... все спаплюжує. Народ не славний, народ, якого і не брали до уваги, народ, який ставили на рівні рабів, несвідомий — але знайшов ім'я, незначущий — але став славним, знедолений і бідний — але досяг високого стану і великих статків, народ, який десь жив далеко від нас, варварський, кочовий, так сильно кинувся на наш край...»

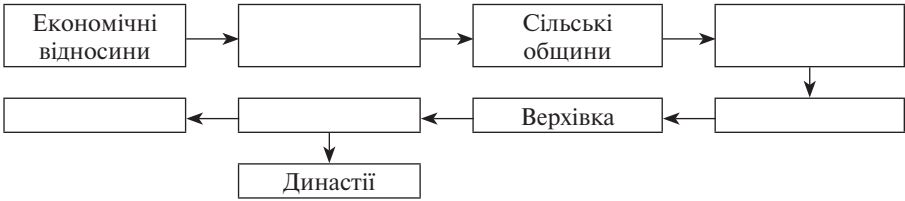
Додаток 3

Схеми до групових завдань

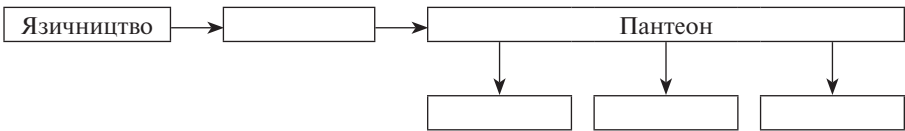
Державотворчі процеси в Середньому Подніпров'ї

Процес формування апарату влади

Характеристики духовного життя

УРОК 3

ТЕМА. СТАНОВИЩЕ ДЕРЖАВИ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ

ВАРІАНТ 1

Учні мають знати: як відбувався процес формування території Київської Русі; хронологічні межі правління перших київських князів; характеризувати внутрішню та зовнішню політику київських князів; основні наслідки походів проти Візантії; звідки походить назва «Русь».

Основні поняття: «держава», «князь», «Русь», «династія» «східнослов'янські племенні союзи».

Основні дати: кінець V — 30-ті роки VI ст. — час правління Кия; 860–882 рр. — час правління князя Аскольда; 860, 863, 866, 874 — походи Аскольда на Візантію; 860 р. — прийняття Аскольдом християнства; 882 р. — вбивство Олегом Аскольда і захоплення влади в Києві; 882–912 рр. — час правління князя Олега; 911 р. — укладення Олегом договору з Візантією; 912–945 — князювання Ігоря; 945 — убивство деревлянами князя Ігоря.

Тип уроку: урок-конференція.

Епіграф уроку:

О, незрівнянна земле руська, якою тільки красою, багатством ти не наділена: багатьма озерами, річками і джерелами, горами крутими, пагорбами високими, дібровами пишними, полями чудовими, звіриною різноманітною, птицею незліченною, містами великими, селами дивними.

«Повість минулих літ»

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку

За тиждень до часу проведення уроку вчитель знайомить учнів з питаннями, які будуть розглядатися на уроці, та списком літератури, за допомогою якого вони зможуть підготуватися до уроку. Урок проходить у невимушеній, творчій обстановці. Розглядаються різні підходи у трактуванні визначених питань. Залучаються матеріали поетичного характеру. Вчитель виступає при проведенні такого уроку як консультант та наставник. Відкривається широкий простір для дитячої творчості. На уроці, опрацьовуючи новий матеріал, учні заповнюють низку таблиць, які допоможуть їм у підготовці домашнього завдання.

II. Актуалізація знань і навичок учнів

Проблемне питання: Чи можна вважати Київ XI ст. центром східно-слов'янської держави? Свою думку обґрунтуйте.

На початку уроку ставиться проблемне питання. Протягом уроку, вивчаючи новий матеріал, учні обмірковують його. Наприкінці уроку відбувається обговорення.

III. Вивчення нового матеріалу

У виконанні учня звучить вірш С. Скляренка.

Мандруючи понад старим Дніпром
Світанками, удень і вечорами,
Вночі, під чистим зоряним шатром,
Перед вогнем, що руки грів теплом,
Я думкою летів через тумани.
Туди, в минувшину далеких днів,
Коли діди, забуті й не забуті,
Уперше стали між високих гір,
Оглянули широкий виднокіл,
За покоління дбаючи майбутні.
Трудилися у поті своїх чіл,
Орали землю, ставили оселі,
Воздвигли городи і частокіл
І в клопотах буденних трудних діл
Сади садили, будували села.
Сварилися, бо рід ішов на рід
І плем'я кров братерську проливало,
На князя князь ішов, і був розбрід,
І знов був мир, за рало брався рід,
Русі знамена сонце осявало.
Боролись предки. З моря і степів

Ворожі хижі орди налітали,
Палили городи і нищили засів,
Та проти них вставала тьма списів,
Мечі із піхов люди витягали.
Спасибі вам за цю тернисту путь,
В труді й на раті гідно ви стояли,
Нікому з нас ніколи не забудьте,
І кожному годиться пом'янути,
Що ви створили, що ви збудували.
Почнемо ж нині повість цю смутну
Про порохом повиту давнину,
Про ті часи, далекі й незабутні,
Коли діди, прославлені в віках,
Виходили на свій великий шлях,
За покоління дбаючи майбутні.

1. Виступ учня «Утворення держави з центром у Києві»

Розвиток виробництва у східних слов'ян зумовив зростання продуктивності праці, вдосконалення землеробських знарядь. Зникла потреба спільно обробляти землі. Земля і все вирощене на ній переходило у власність окремих родин. Сім'ї, що жили на одній території, об'єднувалися в сусідську територіальну громаду. Поміж членів громади посилювалося майнове розшарування. Родоплемінна знать, старійшини, воєначальники зосереджували у своїх руках багатства, перш за все — ділянки орної землі, на яких застосовувалася праця рабів або збіднілих членів громади. Поступово племінна верхівка перетворювалася на землевласників, а вільні обшинники поповнювали категорії залежного населення.

З розкладом родоплемінного ладу замість племінних союзів поступово утворювалися нові територіальні об'єднання — князівства, на чолі яких стояли князі. Центрами їх стали «городи»: у полян — Київ, у ільменських словенів — Новгород, у сіверян — Чернігів тощо. Щоб утримати владу, захистити свої землі та завоювати нові території, князі формували військові загони — дружини.

Процес об'єднання слов'янських князівств у єдину державу прискорювало ускладнення зовнішньополітичної ситуації, зумовлене Великим переселенням народів. Через південні східнослов'янські землі йшли на Дунай болгари та угри, хвилями наочувалися кочовики, великого лиха завдали авари, хозари, з півночі слов'янам загрозували нормани.

Для боротьби із навалою зовнішніх ворогів окремі князівства об'єднувалися. Уже у VIII—IX ст. виникають три великі східнослов'янські державні утворення, які арабські автори називали: Куявія (земля полян з Києвом), Славія (Новгородська земля), Артанія (Причорноморська Русь).

Причини утворення держави у східних слов'ян				
Внутрішні: економічні, соціальні, політичні		Зовнішні		Інші
1. Розвиток землеробства, вдосконалення обробки землі (заміна рала плугом), поява приватної власності	1. Соціальне розшарування, виникнення заможного і залежного населення	1. Підпорядкування князями навколишніх земель	1. Захист від тюрксько-монгольських племен: аварів, хозар, печенігів	Сприятливий клімат, родючі ґрунти у Середньому Подніпров'ї, що сприяло розвитку високого рівня землеробства
2. Розвиток ремесла, виготовлення більш досконалих знарядь праці	2. Виділення племінної знаті — старшини, князів	2. Поява політичних центрів	2. Торговий шлях «із варяг у греки», який проходив через Середнє Подніпров'я, існування контактів з народами, які вже мали державу	
3. Зростання виробництва додаткового продукту	3. Роль віче перебирає на себе рада старійшин	3. Спадкова князівська влада		
4. Зосередження приватної власності в руках племінної знаті				
5. Активізація внутрішнього обміну				

2. Виступ учня «Походження назви “Русь”»

У VIII ст. джерела почали вживати для позначення території племен полян, сіверян та деревлян назву «Русь». Щодо походження і значення цієї назви існує досить багато гіпотез: фінського походження, угорського, хозарського, литовського тощо.

Скандинавська теорія	Автохтонна південно-руська теорія	Хозарська теорія
«Руссю» фіни називали одне з племен норманів-шведів, які у VIII–IX ст. почали здійснювати походи на узбережжя Західної та Східної Європи. У той же час вони завоювали Новгород і заснували там державу	Автохтонне (корінне) населення певної території походить від назви стародавніх племен росоманів та росів, які жили над річкою Рось у Подніпров'ї	Гунно-аваро-хозарська держава власне була царством руського народу, держава між Дунаєм і Волгою, яка склалась під владою гуннів, це й є Русь

3. Виступ учня «Князь Аскольд та його походи на Візантію»

Аскольд (Аскольд) і Дір — київські князі II пол. IX ст. За деякими даними, нащадки Кия, за іншими — дружинники Рюрика.

«Було у Рюрика два мужа, обидва не з племені його, але боярини, Аскольд і Дір. І відпросилися вони у Царгород із родом своїм. І пішли вони по Дніпру, і, коли пропливали мимо, побачили на горі невелике місто. І спитали:

— Чиє це місто?

Їм відповіли:

— Було три брати — Кий, Щек і Хорив, які заснували це місце.

...і померли, а ми живемо тут, рід їхній, і платимо данину хозарам».

Аскольд і Дір залишилися в цьому місті, і зібрали у себе багато варягів, і стали володіти полянською землею. Рюрик же князував у Новгороді».

Нестор «Повість минулих літ»

У цей період молода феодална держава вийшла на міжнародну арену, здобула міжнародне визнання й утвердила себе в історії європейської цивілізації. Головною зовнішньополітичною акцією Аскольда були візантійські походи. Сучасні дослідники нараховують їх чотири. Найбільшого значення набув похід на Константинополь 860 р. Русичі 18 червня раптово напали на столицю Візантії й тримали її в облозі сім днів. «Місто ледве... не було підняте на спис,— говорив у своїй проповіді тодішній Константинопольський патріарх Фотій. — Що за удар і гнів такий тяжкий і вражаючий? Звідки найшла на нас ця північна і жахлива гроза? Які густі хмари пристрастей і які могутні зіткнення запалили проти нас цю нестерпну блискавку?». Далі Фотій дав таку характеристику цьому ворогові: «Народ вийшов з країни північної, прямуючи ніби на другий Єрусалим, і племена піднялись від країв землі, тримаючи лук і списа: вони жорстокі і немилосердні, голос їхній шумить, як море...». Дізнавшись про облогу столиці, повернувся з походу імператор Михайло III. Разом із патріархом Фотієм він усю ніч молився у церкві на Влахерні, благаючи про заступництво Богородицю, а по всій столиці відбувалися «лиття й оплакування». Руси захопили й пограбували, як повідомляє Нікіта Пафлагонський, всі поселення й монастирі навколо Константинополя і на сусідніх островах.

Для правлячої верхівки було небезпечним і те, що руси захопили острів Теренвінф, на якому перебував відправлений насильно у заслання попередник патріарха Фотія — патріарх Ігнатій. Переляк був настільки великим, що із церкви на Влахерні вийняли із золотої раки ризу Богоматері і перенесли її до Святої Софії. Ця риза була однією із найбільших святинь православної церкви. Водночас розпочались переговори з русами. В результаті був укладений мирний договір, який вивів із «небуття» нову державу у Європі. «Народ неіменитий,— говорив опісля у своїй проповіді Фотій,— народ ніщо, народ на рівні рабів, невідомий, але який дістав ім'я після походу на нас, незначний, принижений і бідний, але який досяг блискучої висоти, незчисленного багатства,— о, яка біда послана нам від Бога...».

У 863 р. Аскольд здійснив новий похід на Принцеві острови у Мармуровому морі. У 866 р.,— ще один, який завершився невдало — буря розкидала по морю кораблі русичів. «І бисть в Києві плач велій». У 874 р. після чергового походу русичів на Візантію імператор Василій Македонянин уклав договір, одним із реальних наслідків якого стало хрещення правлячої верхівки і, певно, частини дружинників у Києві. Це мало великий вплив на подальший розвиток внутрішнього життя слов'янського суспільства на Подніпров'ї. Християнська община Києва сприяла поширенню християнства серед інших верств населення, що викликало невдоволення служителів культу старих слов'янських богів. Язичницькі жерці, певна річ, не бажали мирно поступатись своєю першістю. Вони шукали зовнішніх сил для свого зміцнення, і такі сили швидко знайшлися, зокрема, у Славії, в столиці її Новгороді на р. Волхові.

4. Виступ учня «Утвердження династії Рюриковичів»

«Вигнали варягів за море (слов'янські племена) і не дали їм данини. Почали самі собою володіти, і не було серед них правди, і став рід на рід...

І сказали собі:

— Пошукаємо собі князя, який володів би нами і судив по правді. І прийшли за море до варягів. Ті варяги називалися «Русь», як інші називаються шведами...

І сказали їм чужь, слов'яни і кривичі:

— Земля наша велика і багата, а ладу в ній нема. То прийдіть, князі, і володійте нами. І зібралися три брати родами своїми і прийшли. Старший Рюрик сів у Новгороді, а другий Синеус — на Білоозері, а третій Трувор — в Ізборську. Через два літа померли Синеус і брат його Трувор. І взяв усю владу Рюрик і роздав мужам своїм міста...

І ними всіма володів Рюрик».

Нестор «Повість минулих літ»

Близько 870 р. у Новгороді утверджується влада князя Рюрика, якого запросили новгородці. Одні історики вважають, що він за походженням

був норман; інші виводили його з Данії; дехто наполягав на слов'яно-балтійському походженні, зважаючи на тісні економічні, торговельні та політичні відносини між племенами Балтійського помор'я і Славії. Рюрик дуже швидко почав прагнути одноосібної влади, що викликало невдоволення місцевого населення, яке зі зброєю в руках повстало на чолі із Вадимом Хоробрим. Никонівський літопис датує цю подію 872 р. Цікаво, що через кілька років знову зустрічаються записи, які свідчать про бурхливі події у Новгороді: під 875 р. записано в тому ж Никонівському літопису: «Того ж лета избежаша от Рюрика из Новгорода в Киев много новгородских мужей».

879 р. Рюрик помер у Новгороді, залишивши малолітнього сина Ігоря на руках його вихователя Олега.

5. Виступ учня «Правління Олега. Розширення меж Київської держави»

Через три роки Олег організував похід на кривичів, далі захопив Київ, вбивши київського князя Аскольда. Причому вбив не у відкритому бою, а підступом, заманивши його на розмову від імені ватаги купців.

На цю обставину звернув увагу ще історик XVIII ст. В. Татішев. Він вважав, що Аскольд став жертвою змови київських прибічників язичництва: «Убивство Аскольдове найбільш вірогідне, що хрещення тому причиною було; можливо, кияни, не бажаючи хрещення прийняти, Олега призвали, а Олегу заздрість володарювання приєдналась...».

Безумовно, переворот 882 р. — убивство останнього Києвича і возшестя на київський стіл Олега — подія визначна у східнослов'янському регіоні. Династія Києвичів завершила своє існування, у Києві встановилася інша правляча династія — Рюриковичів. Олег узурпував владу, як з усього випливає, за допомогою внутрішніх сил, яких непокоїло посилення авторитета Аскольда. Оцінюючи цей факт, необхідно наголосити, що він не є актом зовнішнього завоювання чи загарбання, а рядовим державним переворотом, який здійснили ворожі Аскольдові сили Києва. Олег став речником їхніх інтересів, вони намагались використати його честолобство для власної користі. Б. Рибаків називає Олега «безвісним конунгом, що по-розбійницьки оволодів Києвом і помер невідомо де». Інші дослідники, зокрема М. Брайчевський, вважають Олега людиною непересічною. Прийшовши до влади в Києві за допомогою язичницької верхівки, він був змушений проводити політику, яку вона йому диктувала. І, передусім, антихристиянську політику.

Насамперед, Олегові треба було повернути під владу Києва ті племена, які одразу відокремилися, скориставшись династичним переворотом. Олег здійснив походи на древлян (883) і на уличів (885). Вочевидь, йому вдалося їх приборкати. Крім того, йому довелося вести боротьбу і з прихильниками Аскольда, які дотримувалися християнства і виступали проти язичницької верхівки. Про цю боротьбу свідчить «Повість минулих літ»: Олега, мовляв,

прозвали Віщим «люди погани й невігласи», тобто язичники прозвали Олега Віщим. Знаменита легенда про смерть Олега від свого коня також є тому доказ, як зауважував Б. Рибаків.

«Жив Олег, князюючи в Києві, маючи мир з усіма країнами. І прийшла осінь. І згадав Олег свого коня, якого поставив годувати і наказав не сідати на нього. Він спитав колись волхвів і ворожбитів:

– Від чого мені вмерти?

І сказав йому один ворожбит:

– Княже! Від коня твого, якого ти любиш і на якому ти їздиш, від нього ти вмереш.

Запали слова ці Олегові в душу, і сказав він:

– Ніколи не сяду на нього і ніколи не побачу його.

І звелів кормити коня і не водити до нього. Так він прожив декілька років... На п'яте літо згадав він коня, від якого волхви пророкували йому померти.

І, покликавши старого конюха, спитав Олег:

– Де ж мій кінь, якого я поставив годувати й доглядати?

Конюх сказав:

– Помер...

І звелів князь сідлати коня:

– Хочу побачити кістки його.

І приїхав на те місце, де лежали його голі кості і череп голий, зліз з коня, посміявся і сказав:

– Чи не від цього черепа мені смерть прийняти?

І наступив на череп, і виповзла змія із черепа, і вжалила його в ногу. Від того розхворівся Олег і помер».

У слов'янській міфології і звичаях взагалі кінь завжди був символом добра, багатства і вірності, охоронцем сиріт, помічником людини. Череп коня завжди клали під кут хати, коли починали її будувати, як оберег сімейного вогнища. Тож смерть Олега від свого вірного друга-коня свідчить, що у свідомості киян Олег був лихою людиною і не заслужив навіть доброї смерті. Невідоме місце поховання Олега, хоча у слов'ян могили — це святі місця. Одні говорять, що вона на Щекавиці, інші, що Олег похований десь на Ладозі, існують відомості, що ніби він помандрував за море і там десь помер.

6. Повідомлення учня «Зовнішньополітична діяльність перших князів»

Навколо діянь Олега взагалі багато таємничого. «Повість минулих літ», наприклад, часто приписує йому або Аскольдові міфічні діяння. Так, Б. Рибаків піддає сумніву і визволення Олегом від хозар сіверян та радимичів. Так само викликає роздуми і похід Олега 907 р. на Візантію. Брайчевський вважає, що опис цього походу відноситься до часів Аскольда, як і договір, зафіксований у «Повісті минулих літ».

7. Виступ учня «Князь Ігор»

Олег помер 912 чи 913 року. До влади прийшов князь Ігор, якому на той час уже було 39 років. Олег за життя узурпував владу, хоча за законом мав віддати йому кермо по досягненні ним повноліття. Ми знаємо із «Повісті минулих літ», що Ігор «хожаше по Олзі і слухаше його».

У літературі оцінка діяльності Ігоря досить неоднозначна. Одна частина істориків вважає його людиною нікчемною, інша — проникливим діячем. Уважно розглянувши всі відомості, є підстави долучитися до другої думки. У 913—914 рр. він вів війни з древлянами, які, напевне, не хотіли визнавати зверхності Києва. У 915 і 920 роках він виступив проти печенізьких орд, які ще за часів Аскольда завдавали ударів слов'янам на Подніпров'ї. Відомо, що Ігор воював також і з уличами.

8. Виступ учня «Походи проти Візантії»

Ігор продовжив активну зовнішню політику Олега. За часів його правління руські дружини почали проникати на Кавказ. Ще в 909—910 рр., а згодом у 912—913 рр. руські дружини здійснили напад на Абесгун і Сарі. У 945 р. руські війська захопили м. Бердаа. Давні джерела називають це багате місто «Багдадом Кавказьким». Спочатку руси заявили, як повідомляють джерела, що жадають лише влади, але згодом пограбували місто, забрали золото, срібло, килими, а натомість вручили місту «шматок глини з печаткою» як гарантію проти поборів з боку інших чужинців. Через деякий час руси піддали місто мечу. Безперервні війни з місцевим населенням примусили їх покинути край. Цей похід закінчився невдачею. У 944 р. Ігор знову пішов на Візантію. До вирішальної битви не дійшло — візантійці запропонували русичам «викуп», тобто вирішили сплачувати данину, визначену попередніми договорами ще за часів Аскольда. Цього ж року був укладений новий договір Русі та Візантії. Він був менш вигідний від попередніх угод: Русь втрачала володіння на чорноморському узбережжі та в гирлі Дніпра; руські купці мали сплачувати мито за торгівлю з Візантією, а також русичі мали надавати Візантії військову допомогу. Договір 944 р. має ще один важливий аспект для нас — він подає картину суспільного життя Русі Ігоревої доби, його двовірний характер. Утверджуючи угоду в Києві, її підписали і поганини-руси, і руси-християни. Причому поганини присягались перед Перуном — біля його підніжжя вони «покладоша оружье своє й щити й золото...», а християни-руси присягу-роту складали «в церкви св. Іллі, яже єсть над Ручаєм конец Пасиче беседы; се бо бе сборная церкви». Із договору, зокрема, стає зрозумілим, що київський зверхник досить толерантно ставився до християнства і, як небезпідставно вважає Є. Голубинський, був або «внутрішнім», або тасмним християнином. До цього треба додати, що М. Брайтчевський пішов далі: він вважає, що Ігор та Ольга ймовірно прийняли християнство одразу ж після підписання договору 944 р. і смерть Ігоря була спровокована саме цим хрещенням, коли язичницька дружина, а можливо, й древляни-язичники не захотіли з цим примиритись. Звичайно, підстави для такої гіпотези є. Відомо, що «Повість минулих літ» описує причину смерті

Ігоря як наслідок зажерливості його дружинників, що вимагали для свого збагачення вдруге зібрати полюддя з деревлян. Безумовно, це надто спрощене пояснення такого надзвичайного випадку, як вбивство київського князя, з яким не наважувався сваритись навіть Константинополь. До того ж Візантія домоглася за останнім договором 944 р. Київську Русь мати своїм військовим союзником.

Князь	Роки правління	Діяльність
1	2	3
Дір	30–50 рр. IX ст.	Володів значною територією, до його столиці приїздили купці з інших країн. 839 р. — посольство русів відвідало Константинополь. Поширення християнства
Аскольд	860–882 рр.	860 р. — похід на Константинополь, пограбування його передмість
Олег	882–912 рр.	882 р. — убивство Аскольда, захоплення влади в Києві Олегом. За часів його правління були об'єднані майже всі східні слов'яни. Домовився з варягами, що сплачуватиме їм щорічно 300 гривень данини, якщо вони відмовляться від набігів на Русь. 907 р. — успішний похід на Візантію, яка вимушена була сплатити данину і підписати угоду, за якою: <ul style="list-style-type: none"> • руські купці дістали можливість вільно приїжджати до Константинополя і торгувати безмитно; • руські послі і купці, які перебували в Константинополі, протягом шести місяців забезпечувалися продовольством, безкоштовно користувалися лазнею; • на дорогу додому візантійський уряд мав забезпечувати русичів якорями, канатами, вітрилами. 911 р. — русько-візантійська угода: <ul style="list-style-type: none"> • сторони несли рівну відповідальність за скоєні злочини; • зобов'язувалися надавати допомогу торговельним суднам, які зазнали катастроф, повертати полонених і втікачів. 912–913 рр. — 500 руських кораблів пройшли Волгою й досягли південного узбережжя Каспію
Ігор	912–945 рр.	Вийшли з підпорядкування Києву древляни, на яких Ігор пішов війною, наклав данину, більшу за попередню. Протягом трьох років князь боровся з уличами, але остаточно підкорити їх йому не вдалося. Біля південних кордонів Русі вперше з'явилися печеніги. У 915 р. вони уклали з Києвом мир та одійшли до Дунаю, проте уже в 920 р. угоду було порушено

1	2	3
Ігор		941 р. — невдалий похід проти Візантії. 944 р. — другий похід проти Візантії. Укладено договір: <ul style="list-style-type: none"> • руські купці мали сплачувати Візантії мито; • Ігор зобов'язувався не нападати на візантійські землі і не пропускати до візантійських володінь у Криму болгар. 944 р. — похід на Закавказзя. Руські війська взяли міста Дербент, Бердаа і з великою здобиччю повернулися додому. 945 р. — повстання древлян. Смерть Ігоря

IV. Закріплення та повторення нового матеріалу

1. Про кого йдеться в цих віршах?

Олег

Його боялись й шанували
 За силу і своїй чужі.
 І «віщим» князя називали
 За те, що мав все до душі:
 Удачу, щастя, що завгодно...
 Як здобич, вабили світи.
 Хоробрим лицарем народним
 Олега кликали завжди.
 Князь чоловіком був хорошим
 І дипломатом мудрим був.
 Від цесаря великі гроші
 За місто Царгород здобув.
 Свій причепив на брамі щит.
 Та якось сивий ворожбит
 Сказав, що згине від коня.
 Й одного сонячного дня
 Гадюка в ногу уп'ялась.
 І ворожба ота збулась.

Ігор

Жінку мав за оберега,
 У столиці панував,
 Сином віщого Олега
 Київ князя називав.
 Був хоробрим і відважним
 Цей слов'янський властелін.
 Часто гордо і поважно
 Виступав в походи він.
 Владу міцно вмів тримати
 У руках своїх, й тому
 Звали здібним і завзятим
 Й поклонялися йому.
 Переходи були вдалі,
 Й князь пішов на Цареград,
 Але кинули повсталі
 На слов'ян вогненний град.
 Від усіх племен поляни
 Позбирали данину.
 Заплатили й деревляни
 І притому не одну.
 Князю ж все здавалось мало...
 Розлютившись, вороги
 До дерев його прип'яли
 І роздерли на шматки.

2. Загадка-складка

Лігописи доносять людям:
 «Хай місто матір'ю всім буде...».
 Своім дружинникам й колегам
 Так було сказано ... (Олегом).

3. Акрівірши

І на Царград, і на Кавказ
Господар цей ходив не раз.
Орел. Та кляті вороги
Роздерли князя на шматки.
(Ігор)

Оповитий славою народу,
Ладний з ним у вогонь і в воду.
Епоха пишалася князем, мов сином.
Гадюкою вжалений в ногу загинув.
(Олег)

V. Підсумковий етап

1. Розгляд проблемного питання

2. Узагальнення

Учитель. Перші київські князі: Аскольд, Дір, Олег, Ігор — зміцнили свою державу, об'єднавши окремі князівства східних слов'ян, посилили її військову могутність, домоглися міжнародного визнання.

Утворення у IX ст. Київської держави мало велике значення. Так, східнослов'янські племена вперше об'єдналися в межах однієї держави. Цим було закладено традиції державотворення на території України, що дало потужний імпульс розвитку української народності та її самобутньої культури.

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Підготувати розповідь про теорії походження назви «Русь».
3. Порівняти внутрішню політику київських князів за допомогою таблиці.

ВАРІАНТ 2

Мета: виявити закономірності утворення держави у східних слов'ян; охарактеризувати діяльність перших київських князів; розвивати вміння знаходити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності розвитку різних народів; вчитися працювати з підручником та історичними документами; тренувати вміння характеризувати історичних діячів; виховувати в учнях кращі громадянсько-патріотичні почуття.

Опорні поняття: цивілізація, держава, соціально-економічні відносини, політика.

Обладнання: карта «Київська Русь IX–XI ст.», ілюстрації з літописів, фрагменти літопису «Повість минулих літ».

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань

1. Учніам дається завдання попередньо ознайомитися з матеріалом теми за підручником.

2. Розподіл учнів на три полілогічні групи.
3. На дошці записати проблемні завдання:
  - а) Наприкінці уроку дайте оцінку тезі: «Русичі були не здатні утворити свою державу. За них це зробили варяги Рюриковичі».
  - б) Чи можна Русь IX ст. вважати цивілізованою?
  - в) У ході уроку заповнити таблицю (див. табл. 1).

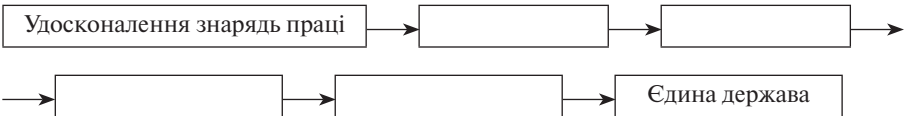
Таблиця 1

Князь	Роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика

II. Основна частина

(Див. табл. 2 на С. 76—77).

Поясніть причини утворення єдиної держави у східних слов'ян за допомогою причинно-наслідкового ланцюга (див. схему).

УРОК 4

ТЕМА. ЗМІЦНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ВАРІАНТ 1

Мета: продовжити вивчення процесу розвитку давньоруської держави в період князювання Ольги та Святослава, показавши реформаторську діяльність першої і військово-політичну — другою; розвивати вміння учнів працювати з історичною картою, давати характеристику історичним особам; продовжити роботу над розвитком уміння давати політичний аналіз; виховувати почуття історичного патріотизму, гордості за героїчне минуле нашої країни.

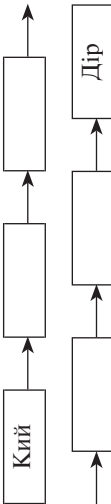
Опорні поняття: держава, економіка, соціальний стан, політика, феодалний устрій.

Обладнання: карта «Київська Русь IX—XI ст.», історичні таблиці на класній дошці.

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку

Подальше викладення матеріалу відбувається за таблицею на С. 76—77.

Структура уроку	Програмні питання	Постановка проблеми	Робота полілогічних груп	Напрями вирішення питань і проблем
I. Вступ	1. Оголошення теми, плану 2. Постановка проблем	Чи принесли нам цивілізацію нормани? Виведення логічного ланцюга причин появи держави	Учитель ставить проблему й логічні завдання	1. Умови для утворення цивілізованого суспільства 2. Довести це за допомогою учнів
II. Проблемно-полілогічне вивчення нової теми	1. Передумови утворення держави: а) зміни в економіці (господарстві); б) зміни в суспільстві (соціально-політичні); в) зародження аристократії; г) зовнішні причини	Які зміни відбувалися в землеробстві? Скотарстві? Що нового з'явилося в ремеслі? З кого складалося суспільство? Які зміни відбулися в слов'янському суспільстві? Як виникла держава у слов'ян? Накресліть її схему. Хто були перші київські князі?	Перша група ставить питання. Друга група відповідає. Третя група рецензує. Друга група питає. Перша група відповідає. Третя група рецензує	<ul style="list-style-type: none"> Збільшення орних земель; зростання врожайності та с/г культур; зростання поголів'я худоби; удосконалення обробки заліза, ювелірних виробів, зброї, знарядь праці; становлення міст як центрів ремесла; перехід орної землі в індивідуальну власність (угіддя); перехід родових общин до сусідських, утворення союзів племен; відокремлення вождів-князів, дружинників; «окняжіння» земель, їх захист; необхідність боротьби з кочовиками (хозари)
2..	Утворення єдиної держави з центром у Києві за династії Києвичів (VI–IX ст.)	Які джерела про це свідчать? Чого саме Київ став центром? Чого Київська? Чого Русь?	Учитель: фрагмент з «Повісті...» (С. 119, 67, С. 120, 121). Третя група питає. Друга група відповідає. Перша група рецензує	<ul style="list-style-type: none"> Об'єднання русів-полян навколо Києва (V ст.); початок династії Києвичів; <ul style="list-style-type: none"> Аскольдові походи 860, 863, 865 р.;

Структура уроку	Програмні питання	Постановка проблеми	Робота полілогічних груп	Напрями вирішення питань і проблем
				<ul style="list-style-type: none"> • допомога Грузії (від арабів), спроба хрещення <pre> graph TD A[князь] --> B[рада бояр] B --> C[дружина] C --> D[чиновники] </pre>
3. Київська держава за часів Олега (882–912) та Ігоря (912–945); а) внутрішня й зовнішня політика Олега; б) князювання Ігоря	Чого і як на київському престолі з'явилися варяги? Покажіть територію Київської Русі на карті. Вислухавши розповідь, порівняйте Олега та Ігоря	Розповідь учителя з читанням «Повісті...»	<p>Внутрішня й зовнішня політика Олега (князь-регент):</p> <ul style="list-style-type: none"> • до 885 р. об'єднання древлян, сіверян, уличів, укріплення держави й казни, обкладання підкорених племен даниною; • договір з уграми й варягами; • 907 р. — вдалий похід на Царгород; • похід на хозар; • розширення території Київської Русі; смерть від змиї. <p>Ігор Рюрикович:</p> <ul style="list-style-type: none"> • приєднання уличів і тиверців; • 941 р. — невдалий похід на Константинополь; • 944 р.; — похід-реванш на Закавказзя; • 945 р. — «полюддя» та вбивство Ігоря, повстання древлян 	
III. Висновки	Закріплення знань			

II. Актуалізація знань учнів

Повторення понять та історичних процесів (понятійна розминка)

- 1) Що таке держава?
- 2) Чи може існувати цивілізований народ без держави?
- 3) Які завдання виконує вона в країні та за її межами? Як ви розумієте поняття «політика»?
- 4) Що таке економіка? З чого вона складається?
- 5) Як ви розумієте поняття «соціальні відносини»?

III. Засвоєння нового навчального матеріалу

1. Як і чому з'явилася держава у східних слов'ян?

Зобразіть цей процес у вигляді графічно-логічного ланцюга (приклад заповнення — див. схеми 1, 2).

Схема 1

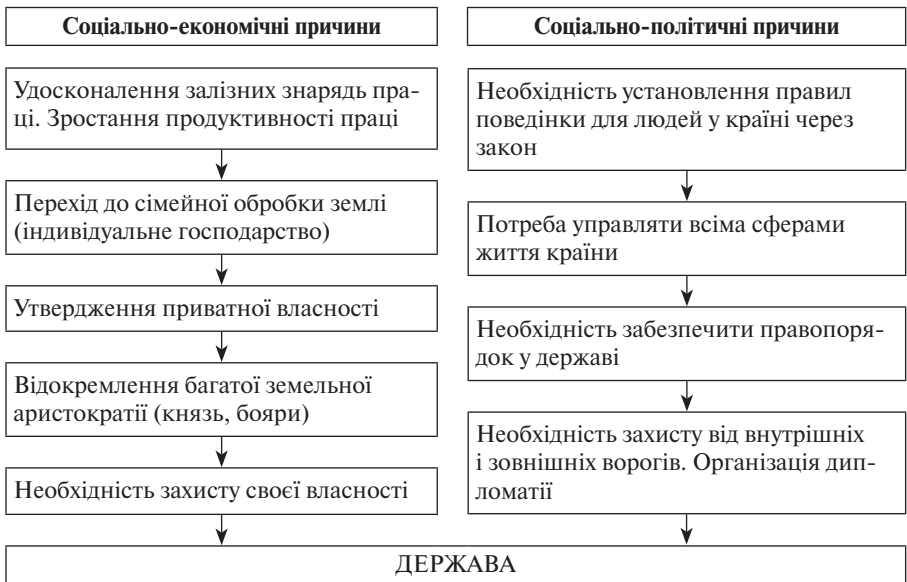

Схема 2

— Саме така держава ранньофеодального типу була створена наприкінці IX ст. На цей період припадає її зародження, а за часів князювання Ольги й Святослава держава розвивається й зміцнюється.

2. Життя та діяльність княгині Ольги (945–969 рр.)

Князь, роки	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Ольга (945–964). Померла у 969 р.	• регент до повноліття Святослава	• прийняття християнства, налагодження дипломатичних зв'язків
	• помста древлянам за Ігоря	• 961 р. — установлення дипломатичних відносин з Німецьким королівством
	• установлення норми данини («уроків»), місце збору — «погостів»	• сприяння зростанню міжнародного авторитету Київської Русі
	• окреслення державних володінь	• 965 р. — візит до Візантії, прийом імператором Костянтином Багрянородним
	• «знамення»	
	• розбудування Києва	
	• фактичне ведення внутрішніх справ до 965 р.	

Питання на активізацію пізнавальної діяльності учнів: за що княгиня Ольга була названа наймудрішою серед людей і визнана церквою Святою Рівноапостольною?

3. Діяльність князя Святослава Ігоровича

Князь, роки	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Святослав (957–972). Загинув під час нападу печенігів	• зміцнення держави, захист від держав-сусідів	• 964 р. — похід на в'ятичів
	• сприяння надходженню данини в державну казну	• розгром Хозарського каганату
	• розчищення шляху руським купцям	• підкорення ясів, касогів (Північний Кавказ)
	• поділ землі між синами	• приєднання Тмутаракані
		• 967–968 рр. — Балканські походи
		• підкорення Східної Болгарії
		• 969 р. — утвердження в Болгарії
		• 970 р. — оволодіння Македонією
	• 970–971 рр. — війна з Візантією (підписання миру)	

IV. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Закінчити в разі необхідності заповнення таблиць і схем.

ВАРІАНТ 2

Мета: сприяти засвоєнню знань про діяльність княгині Ольги та її сина Святослава; розвивати вміння працювати з історичною картою; виховувати інтерес до минулого свого народу.

Тип уроку: комбінований.

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку

II. Актуалізація знань учнів

Робота з роздавальним матеріалом

Картка № 1

1. Назва «Русь» є скандинавською чи автохтонною за походженням?
2. Князь Аскольд належав до династії Києвичів чи Рюриковичів?
3. Як загинув князь Ігор?
4. Коли князував Олег?

Картка № 2

1. Першу спробу запровадження християнства в Київській державі було здійснено князем __ у __ р.
2. Походи на Візантію здійснювали __.
3. Династія Рюриковичів почала правити у Києві з __ р.
4. Ігор князував у __ рр.

III. Викладення нового навчального матеріалу

У процесі опрацювання нового матеріалу заповнюється за допомогою вчителя таблиця (*див. додаток*).

1. Княгиня Ольга, її внутрішньополітичні реформи

Учитель. Після смерті Ігоря владу в Києві перебрала його вдова — княгиня Ольга. Ця постать є однією з найцікавіших в нашій середньовічній історії. Загадковим є її походження, оповите численними легендами й переказами. «Повість минулих літ» розповідає, що в 903 р. із Пскова молодому князю Ігореві привели дружину Ольгу. За однією церковною легендою, Ольга — дочка простого перевізника, за другою — дочка боярина, інші джерела повідомляють про князівське походження із Пскова

ж таки, є відомості, що підтверджують її болгарське походження. В останні роки виникла ще одна гіпотеза: про норманське королівське походження Ольги. Існує також гіпотеза, що княгиня Ольга — дочка князя Олега, бо ім'я Ольга, Олег у скандинавських мовах означає «мудрий», «віщий», «святий».

Ольгу всім відомий Нестор-літописець порівнював з яскравою зорею, що передує сходу Сонця. Саме її православна церква канонізувала як Рівноапостольну, прилучивши до лику Святих. Цій уславленій в піснях жінці після стількох воєн вдалось зберігати спокій у країні та зміцнити її міжнародне становище.

Аналітична бесіда за запитаннями

- 1) Пригадайте, де, коли і за яких обставин загинув князь Ігор.
- 2) Що, на вашу думку, мала зробити княгиня Ольга по смерті чоловіка?

Узагальнюючи відповіді учнів на запитання, учитель підкреслює, що, ставши повновладною правителькою Київської держави, Ольга суворо помстилась древлянам за смерть свого чоловіка. Вона наказала розправитись з послами древлян, які прибули до Києва сватати її за свого князя Мала, спалити Іскоростень, знищити частину населення. Щоб запобігти новим заворушенням, вона змушена була провести реформи, в результаті яких було запроваджено фіксовані норми податків.

2. Спроби запровадження християнства

Учитель. Основу язичництва становило обоження сил природи, вірування у надприродну силу речей і явищ природи, духів, що населяли світ і супроводжували людину від народження до смерті.

Вже в IX ст. серед русів почало поширюватися християнство. За князювання Олега християни зазнали переслідувань. Коли 911 р. руське посольство прибуло до Константинополя, імператор Лев прагнув доповнити мирний договір статтею про християнське віросповідання для Русі, як це було за Аскольда, але не мав успіху.

Ситуація змінилася після смерті Олега, коли київським князем став Ігор. Він був терпимий до християнства, хоч сам його не прийняв.

За Святослава на Русі поширилася тенденція нетерпимості щодо християнської ідеології, було зруйновано православні храми, розгромлено їхні громади. У поширенні християнства Святослав вбачав прагнення Візантійської імперії підкорити собі Русь. Святослав боровся з Візантією. Він не був прихильником її культури.

Коли престол посів син Святослава, Ярополк, язичницькі безчинства знову заступила віротерпимість.

3. Стосунки з сусідами

Колективна робота за підручником

Опрацювати матеріал підручника про міжнародну політику Ольги і дати відповідь на питання.

- 1) До якої країни здійснила подорож княгиня Ольга і з якою метою?
(*Княгиня Ольга в 957 р. здійснила дипломатичну подорож до Константинополя й уклала новий договір з Візантією.*)
- 2) З яким ще Київська Русь підтримувала дипломатичні відносини?
(*959 р. — княгиня вислала своє посольство до імператора Священної Римської імперії Оттона I.*
961 р. — на Русь прибула місія Оттона I з метою прилучити Русь до римокатолицького світу, але успіху не мала.)
- 3) Покажіть ці країни на карті.

4. Князь Святослав

Колективна робота за завданнями

- 1) У цей час досяг повноліття і став (з 957 р.) великим Київським князем син Ольги та Ігоря. Розгадайте шараду і ви дізнаєтесь, як його звали.

Дні урочисті відомі
У перший склад ми візьмемо.
Почесне визнання свідомо
До них ми потім додамо.
Закреслим букву скраю
І князя всі впізнаєм.

(Святослав)

- 2) Прослухати вірш, занотувати, на кого ходив і з ким воював князь. Один з учнів декламує вірш про князя Святослава.

Був це сміливий князь-воєва,
Все в таборі проживав
І ціле життя відважно
З ворогами воював.
Як на кого йшов війною,
То казав: «Іду на вас!»,
Ненадійно на ворога
Не нападав він ані раз.
Звоював він печенігів
І над Волгою хозар
І Болгарію побити
Кличе його грецький цар.
Але зле вчинив ти, князю,
Що у городі чужім
Ти осів собі й занедбав
Рідний Київ — батьків дім.
Ти сидиш у Переяславці,
А тим часом печеніг

Рідний Київ облягає —
 Все валить собі до ніг.
 Хоч побив ти печенігів,
 Знов вертаєшся в чуже:
 Грек згодився з болгарином —
 Ждуть зі зрадою тебе.
 Хоч помстив ти зраду греків
 Й ворогів чимало вбив,
 Мусив ти від переваги
 Відступати з тих країв.
 А встрінувши печенігів,
 В лютім бою ти упав,
 Ворог з черепа твого
 Мед-вино собі спивав.

Учитель узагальнює й доповнює відповіді учнів.

— Покажіть на карті країни та народи, з якими Святослав ходив проти хозар.

5. Похід проти Хозарії

Учитель. Головні свої зусилля Святослав спрямував ще за життя княгині Ольги на зовнішні справи. Літопис повідомляє, що в 964 р. Святослав почав похід на Оку і Волгу. Він пройшов землю в'ятичів, розгромив володіння давніх союзників Хозарії — волзьких булгар та бургасів, а в 965 р. завдав удару Хозарському каганату, Північному Кавказу, де підпорядкував землі ясів і касогів, а на останньому етапі розгромив Саркел — Білу Вежу, одну із найбільших фортець Хозарії на Дону. Руси залишили тут не зруйнованим «лише лист на стеблі», повідомляли східні хроністи. Ця давня анти-руська фортеця була вщент зруйнована. Проте столиця каганату Ітиль і місто Хозаран залишилися, куди збіглося населення поруйнованих регіонів. Вочевидь, Святослав поставив Хозарію в залежність від Києва.

6. Балканські походи

Робота в групах

1-а група опрацьовує текст підручника: «Перший болгарський похід 968–969 рр.».

2-а група опрацьовує текст підручника: «Другий болгарський похід 970–971 рр.».

3-а група опрацьовує текст підручника: «Загибель Святослава».

4-а група звітує про виконану роботу, результати роботи заносить до таблиці.

Показати на карті напрям балканських походів та територію, яку приєднав Святослав до Київської Русі.

7. Внутрішня політика Святослава

2-а група звітує про внутрішню політику Святослава, яку він проводив у перерві між походами. Заповнюється відповідна колонка таблиці (*див. додаток*).

IV. Закріплення вивченого матеріалу

1. Визначте особу за описом.

Княгиня Ольга
 Завзято правити взялася,
 Древлянам мститись поклялася
 За те, що вкоротили віку
 Й жорстоко вбили чоловіка.
 Підступну думку загадала:
 Щоб деревлянська запалала
 Столиця. І дотла згоріла.
 Їх край до себе долучила.
 Княгиня хитрою вродилась,
 У християнство охрестилась
 І кумом цісаря зробила —
 Свою державу укріпила.

2. Визначте, чим закінчилися події.

- 1) За літописом, хозари прийшли до полян вимагати данини. Поляни послали як данину мечі. Хозарські старці побачили в цьому дурний знак. Чому?

(«У хазар шаблі були однолезові. У полян мечі були гострі з обох сторін. Старці передбачили, що слов'яни самі будуть брати данину з хозар та інших народів. Так і збулося», — завершує свою розповідь літописець.)

- 2) Підкоривши свавільних древлян і провівши державну реформу, Ольга вирушила до Царьграда, але пішла вона туди не воювати, а з місією миру, її приймав імператор Костянтин Багрянородний. Нестор описав цю зустріч під 955 роком. За літописом, Ольга дуже сподобалася імператору, він закохався в неї.

(Хитра княгиня вимагала, щоб Костянтин спочатку охрестив її. Ольга стала хрещеною дочкою імператора, і він уже не міг вимагати від неї стаття його дружиною.)

- 3) Старий воевода Свенельд порадив князю Святославу повертатися суходолом на конях, а не йти по Дніпру через пороги, тому що там на нього чекали вороги — печеніги. Греки попередили їх, що Святослав повертається на Русь.

(Але князь не послухав поради і з військом він потрапив у засідку. Печенізький хан Куря зробив з черепа вбитого Святослава чашу і пив з неї на бенкетах.)

V. Підсумковий етап

Учитель підбиває підсумки уроку, оцінює діяльність учнів, визначає, чи була досягнута мета завдання — розуміння історичного значення діяльності княгині Ольги та князя Святослава. За необхідності доповнює відповіді учнів.

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Скласти усну розповідь «Князь Святослав — “Олександр нашої давньої історії”».

Додаток

Князь	Роки правління	Діяльність
Ольга	945–957 рр.	Придушила повстання древлян. Провела реформи: запроваджено фіксовані норми податку. Відвідала Константинополь. Обмін посольствами з Німецьким королівством. 961 р. посольство, очолюване єпископом Адальбертом, прибуло до Києва з метою поширення християнства, але його зустріли непривітно. Ця місія не мала успіху
Святослав I Хоробрий	957–972 рр.	965 р. завдав поразки Хозарському каганату. Воював проти ясів і касогів, вдало воював з булгарами на середній Волзі. Ці походи мали велике значення для зміцнення Давньоруської держави і розвитку господарських відносин, бо відкривали купцям волзький торговельний шлях до східних країн, сприяли освоєнню Подоння, Приазов'я, Кубані. На Таманському півострові виникла велика руська колонія-князівство Тмуторокань. 968 р. — перший дунайський похід, на допомогу Візантії у війні з Болгарією. Розгромивши болгарське військо, зупинився у Переяславці на Дунаї, куди збирався перенести свою столицю. Напад печенігів. Повернення Святослава. Реформа системи державного правління: заміна племінних вождів у трьох найважливіших центрах на своїх синів: старшого, Ярополка, посадив у Києві, другого, Олега, в Овручі, у древлян, третього, Володимира, у Новгороді. 970 р. — другий дунайський похід. Візантія стала підтримувати болгар. Після перемоги Візантії у генеральній битві Святослав змушений погодитись на переговори і підписати мир: <ul style="list-style-type: none"> • Святослав відмовився від завойованих земель у Подунав'ї; • греки відпустили русів, забезпечивши русів провіантом. 972 р. — напад печенізького хана Курі, найнятого Візантією, на русичів. У бою Святослав загинув

УРОК 5**ТЕМА. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ
КИЇВСЬКОЇ РУСІ У ІХ–Х СТ.****ВАРІАНТ 1**

Мета: висвітлити суть і значення розквіту Київської Русі у ІХ–ХІ ст., ознайомити із соціальним та господарським життям Київської Русі, розкрити значення розвитку ремісничих професій і їх вплив на розквіт держави; розвивати вміння аналізувати історичні факти й події, оцінювати їх значення, узагальнювати фактичний матеріал, робити висновки, розвивати навички ведення дискусії; виховувати інтерес до історичного минулого української землі та повагу до історичних пам'яток.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Вид заняття: історична екскурсія «До країни золотих рук майстрів».

ХІД УРОКУ**I. Актуалізація знань**

1. Показати на карті, які площі охоплювала територія Київської Русі.
2. Які країни були сусідами Київської Русі?
3. Який лад панував у більшості держав Європи?
4. На які стани ділилось феодальне суспільство Європи?

II. Оголошення теми та завдань уроку

— Отже, сьогодні на уроці перед нами стоять такі завдання:

- 1) розкрити суть і значення розквіту Київської Русі у ІХ–ХІ ст., процес розвитку ремісничих професій та їх вплив на розквіт держави;
- 2) ознайомитись із соціальним та господарським життям Київської Русі;
- 3) проаналізувати історичні факти і події, оцінити їх значення.

Ми розвиватимемо навички ведення дискусії за методом «Акваріум».

III. Мотивація навчальної діяльності

Головним *проблемним завданням* на цей урок буде таке:

Чи можна назвати Київську Русь однією з високорозвинених держав середньовіччя в економічному і політичному плані?

— Отже, під час вирішення головного проблемного завдання ми з'ясуємо місце Київської Русі серед інших держав середньовіччя.

IV. Інтерактивна вправа

Історична екскурсія «До країни золотих рук майстрів»

1. Київ — місто золотих рук майстрів (станція «Кожум'яки»)

Учитель. Першою станцією ми обрали «Кожум'яки», і тут нас зустрічає екскурсовод, який розповість нам про життя і працю київських ремісників.

Виступ 1-го учня-екскурсовода (опис).

— Отже, прослухавши розповідь екскурсовода, перед нами постає питання:

Чи можна назвати Київську Русь країною «золотих рук майстрів»? З'ясувати це я запрошую 1-у групу («Акваріум», нагадати правила).

Обговорення

Висновок. Отже, Київська Русь прославилась своїми майстрами-ремісниками.

Види ремесел (понад 60):

- ковальство;
- ювелірна справа;
- гончарство;
- шкіряний промисел;
- обробка дерева;
- ткацтво;
- прядіння;
- шиття;
- плетіння.

2. Розвиток торгівлі на Русі (станція «Поділ»)

Учитель. Наступна наша зупинка — це станція Поділ. По дорозі до станції ми зустріли арабського купця Ібн Рахіба, який нам розповів багато цікавого.

Торгівля внутрішня:

- ринки;
- торжища;
- існував митний збір;
- своя грошова одиниця.

— А про те, якими були гроші в Київській Русі, розповість екскурсовод-нумізмат.

Виступ екскурсовода-нумізмата.

— Отже, прослухавши розповідь арабського купця, перед нами постає питання:

Чи можна назвати Київську Русь одним із центрів світової торгівлі?

Вирішити це запитання я запрошую 2-у групу («Акваріум»).

Обговорення.

Що купували й вивозили купці з Київської Русі?

Яку роль відігравала торгівля в соціально-економічному та політичному розвитку Київської Русі?

Висновок. Отже, Київська Русь перебувала в центрі світової торгівлі.

3. Організація влади (станція «Предславино»)

Учитель. Перед нами феодальна вотчина (станція «Предславино»), і тут нас зустрічає екскурсовод, який розповість нам про життя феодалів-князів і феодальної верхівки.

Робота над формуванням історичних понять: «феодальна вотчина».

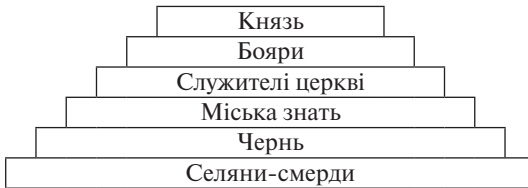
— Про життя у своїй вотчині нам розповість князь.

Виступ учня.

— Отже, перед ними постає питання:

Чи існував в Київській Русі соціальний поділ суспільства та система залежності?

Соціальна структура в Київській Русі

— Вирішити це запитання я запрошую 3-ю групу («Акваріум»).

Заповнити на дошці таблицю «Основні верстви залежного селянства».

Висновок. У Київській Русі існував феодальний устрій і поділ суспільства.

— А чи було прогресивно розвиненим сільське господарство в Київській Русі?

Визначити це я запрошую 4-у групу.

Сільське господарство:

- землеробство;
- перелогове;
- підсічно-вогневе;
- скотарство;
- мисливство;
- рибальство;
- бортництво.

Обговорення.

Висновок. Сільське господарство розвивалось прогресивно.

V. Закріплення вивченого матеріалу

Вирішення проблемного завдання. Робота над закріпленням понять «скринька архіваріуса» (*Челядь, холопи, бортництво, кравці, бондарі, стельмахи, кожум'яки, гривні, чернь*).

«Кошик знань».

VI. Підсумковий етап

Висновок. Обґрунтування оцінок.

VII. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Скласти кросворд, підготувати коротенькі оповідання про ремісничі майстерні.

ВАРІАНТ 2

Лабораторно-практична робота за темою «Торгівля Русі»

Мета: на прикладі торговельних зв'язків між Руссю і камськими болгарями виявити характерні ознаки соціально-економічного розвитку давньої Русі; розвивати вміння учнів добувати із джерел необхідну інформацію і використовувати її для доведення власної думки.

Хід роботи

Згідно з попередніми описами.

Джерела

«Записки» Ахмеда Ібн-Фадлана, посланника арабського халіфа при дворі царя камських болгар

«Я бачив русів, коли вони прийшли із своїми товарами і розташувалися по ріці Ітіль, і я не бачив більш досконалих людей, ніж вони, так ніби вони пальмові дерева; вони руді, не надівають ні курток, ні каптанів, але у них чоловік надіває кісу, якою він оббиває один з боків, і одну руку випускає з-під неї. Кожен з них має при собі нерозлучно меч, ніж і сокиру; мечі ж широкі, хвилеподібні, клинки франкської роботи. Починаючи від кінця нігтя, кожного з них до його шиї, (видно) зелені дерева, зображення, та інші речі. Кожна ж їх жінка має на грудях прикріплену коробочку чи з заліза, чи з міді, із срібла чи золота, зважаючи на достаток чоловіка і його майно; у кожній же коробочці є кільце, до якого прикріплено ніж, також на грудях. На шиї вони мають золоті і срібні ланцюги, бо коли чоловік має 10 000 диргемів, робить він дружині ланцюг; коли мав 20 000, робить він їй два ланцюги, так само кожного разу, коли у нього додається 10 000 диргемів, додає він ще ланцюг своїй дружині, отже, часто одна з них має багато ланцюгів на шиї. Найкраща прикраса у них — зелене намисто з глини, з тих бус, які бувають на кораблях; вони стараються за всяку ціну добути їх, купують одну бусу за диргем і нанизують ними намисто своїх дружин...

Вони приходять із своєї країни і кидають якорі в Ітіль, що є велика ріка, і споруджують на її березі дерев'яні будинки; в одному ж будинку збирається їх десять, двадцять, також менше або більше. У кожного з них є лава, на якій він сидить разом з гарними його дівчатами для торгу...

Під час прибуття їхніх суден до якірного місця кожен з них виходить, маючи з собою хліб, м'ясо, молоко, цибулю і гаряче питво, підходить до високого поставленого стовпа, що має обличчя, подібне до людського, а навколо нього малі зображення, позаду цих зображень вставлені в землю високі стовпи. Він же підходить до великого зображення, простягається перед ним і говорить: «О господарю! Я прийшов здалека, зо мною дівчат стільки і стільки-то голів, соболів — стільки-то шкур»; поки не згадає все, що він привіз із собою з свого товару. Потім говорить: «Цей подарунок приніс я тобі» і залишає принесене ним перед стовпом, говорячи: «Бажаю, щоб ти мені доставив купця з динарами і диргемами, який купив би у мене все, що бажаю (продати), і не перечив би мені в усьому, що я йому не скажу»; потім він іде звідти.

Якщо продаж буває утруднений і час його триває довго, то він повертається з іншим подарунком удруге, втретє, і якщо бажане ним усе ще загаюється, то він приносить одному з тих малих зображень подарунок і просить його про заступництво, говорячи: «Це є дружини господаря нашого і його дочки», і він не проминає жодного зображення, якого не просив би і не молив би про заступництво і не вклонявся б йому принижено. Часто ж продаж буває йому легкий, і, коли він все продає, говорить: «Господар мій виконав моє бажання, треба винагородити його за те». І бере він певне число рогатої худоби і овець, убиває їх, частину м'яса роздає бідним, решету ж приносить і кидає перед великим стовпом і малими, що його оточують, і вішає голови рогатої худоби і овець на стовпи, встромлені у землю, а коли настає ніч, то приходять собаки і з'їдають те; тоді той, що це зробив, говорить: «Мій господар виявив ласку до мене і з'їв мій подарунок».

Завдання

Рівень А

Проаналізуйте документ і визначте характерні ознаки соціального й економічного розвитку Русі. Спробуйте визначити дату створення цього документа.

Рівень Б

Проаналізуйте документ за таким планом:

1. Рівень соціальних відносна у русів.
2. Характер торгівлі.
3. Релігія русів.
4. Моральні цінності.

Рівень В

Уважно прочитайте документ і:

1. Простежте по карті, яким шляхом потрапляли руси до камських болгар.
2. Визначте, яким товаром торгували руси і що вони при собі мали. На основі цього зробіть висновок:
  - а) які заняття були поширені у русів;
  - б) з якими країнами вони торгували.
3. З'ясуйте, які соціальні відносини існували у русів, чи було в них майнове розшарування та певні категорії залежних людей.
4. Намалюйте русичів — чоловіка і жінку — так, як ви їх уявляєте.

Методичні поради

Враховуючи наявність документа у підручнику Р. Ляха і Н. Темірової і те, що документ охоплює незначний обсяг навчального матеріалу, доцільно рекомендувати домашнє виконання лабораторно-практичної роботи із звітом щодо її виконання на уроці.

УРОК 6**ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ****«ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ»**

Мета: узагальнити й поглибити знання учнів з теми; розвивати навички застосування навчальної інформації, роботи в групі; виховувати толерантне ставлення до думок інших; виховувати повагу до минулого свого народу.

Тип уроку: узагальнюючий.

Форма проведення уроку: гра з елементами групової роботи.

ХІД УРОКУ**I. Організаційна частина уроку****II. Основна частина уроку****Вікторина «Київська держава»**

1. У давньоруському літописі є легенда про заснування міста Києва. Як звали його засновників? (*Кий, Щек, Хорив*)
2. Яким чином увічнено пам'ять засновників міста Києва? (*Назва міста, гори Хоревиця й Шекавиця, річка Либідь*)
3. Яке місце в Києві й чому називається Аскольдовою могилою? (*Місце поховання князя Аскольда на Угорській горі*)
4. Хто з князів у 907 р. на знак перемоги прибав щит над воротами Царграда? (*Олег*)

5. Хто з київських князів загинув від рук своїй підданих? (*Ігор*)
6. Хто з київських князів обхитрив візантійського імператора? (*Ольга*)
7. Який князь став для нащадків зразком воїна? (*Святослав*)

Вікторина «Кому належать слова?»

1. «Хай це буде матір'ю городам руським». (*Олег*)
2. «Як занадиться вовк по вівці, то переносить усю отару, якщо не вб'ють його». (*Деревляни*)
3. «Се почнемо повість оцю. Після потопу — бо троє синів Ноєвих, Сим, Хай і Яфет, розділили між собою землю». (*Нестор*)
4. «Бачите гори оці? Яко на горах цих возсія благодать Божа, і має бути город великий. Та багато церков Бог воздвигне». (*Андрій Первозваний*)
5. «Я, сину, пізнала Бога й радуюся, а коли й ти пізнаєш Бога, то почнеш радуватися». (*Ольга*)
6. «Коли ти також попостоїш у мене в Почайні, скільки я в Суду, то тоді дам тобі». (*Ольга*)
7. «Хочу на ви іти». (*Святослав*)
8. «Ти, княже, чужу землю шукаєш і глядиш, а свою залишив» (*Кияни — Святославу*)
9. «Сріблом і золотом не знайду дружини, а з дружиною здобуду й срібло, й золото, яке дід мій, батько мій з дружиною дошукувалися». (*Святослав*)

Що було б, якби...

...новгородці не запросили варягів (Рюриковичів)?

...не було княгині Ольги, а владу перебрав Святослав Хоробрий?

«Табу»

За сценарієм відомої телепрограми в класі парти ставляться в каре. Усе-редині — два основні опоненти та ведучий. Тема оголошується та опрацьовується заздалегідь.

Тема: «Русь сама створила державу чи вона була запроваджена варягами?»

Судовий процес

Тема оголошується заздалегідь: «Слухається справа князя Ігоря».

На процесі виступають:

- а) суддя, що веде процес (учитель);
- б) слідчий-історик, який викладає історичну суть «справи»;
- в) прокурор, який звинувачує підсудного й пропонує вирок;
- г) захисник (адвокат), який знаходить аргументи на захист та виправданя підзахисного;
- д) історичні свідки (учні), які свідчать як «за», так і «проти»;
- е) присяжні (інші вчителі чи підготовлені учні), які виносять остаточний вирок.

III. Підбиття підсумків уроку

Учитель оцінює діяльність учнів під час уроку.

IV. Домашнє завдання

Повторити матеріал теми, підготуватися до тематичного оцінювання.

УРОК 7

ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ТЕМОЮ «ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ»

Мета: оцінити навчальні досягнення учнів у ході вивчення теми за допомогою тестів; перевірити вміння застосовувати отримані знання.

Тип уроку: перевірка знань.

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку

Знайомство учнів із порядком проведення заліку*.

II. Основна частина уроку

I рівень

A. Пригадайте

1. Назвіть одну—дві дати з вивченої теми.

2. 988 рік — це X століття?

а) Так;

б) ні.

3. Назвіть подію:

«Ось тут залежимо оселю для себе і тих купців, що сюди будуть приїжджати. Вони вирубали ліс і побудували перші хати. А те забудоване місце обвели ровом і обгородили гострокіллям і назвали цю оселю, город».

4. Про яку подію йдеться у літописі «Повість минулих літ»?

«Се вже йду до вас. Тож готуйте медів много коло города, де ото вбили ви мужа мойого».

B. Оберіть правильну відповідь

1. Древліяни повстали проти Аскольда.

а) Так;

б) ні.

2. З селян-смердів, які володіли невеликими наділами землі, князі збирали полюддя.

а) Так;

б) ні.

---

* Завдання для тематичного оцінювання вчитель добирає відповідно до рівня розвитку учнівського колективу і встановлює кількість завдань залежно від часу, відведеного на тематичне оцінювання.

3. У 907 році київський князь Олег, згідно з легендою літопису, повісив на воротах Константинополя свій щит. Це було зроблено для того, щоб...
  - а) показати жителям міста свою приязнь до них;
  - б) підкреслити: Візантія віднині під владою Олега;
  - в) символічно засвідчити перемогу Київського князя над містом.
4. Князь Святослав воював з:
  - а) поляками;
  - б) хозарами;
  - в) татарами.

В. Орієнтуємось у часі

Що було раніше (правильне підкресліть)?

1. «Запрошення» варягів до Новгороду чи початок князювання Аскольда.
2. Повстання деревлян чи розгром Хозарського каганата.
3. Похід русів на Каспій чи загибель Олега.

II рівень

1. Поставте у хронологічній послідовності імена історичних осіб: Аскольд, Ігор, Хорив, Либідь, Олег, Щек, Ольга, Святослав, Дір, Кий.
2. Поясніть терміни.
  - а) Варяги;
  - б) полюддя;
  - в) віче;
  - г) вотчина.
3. Встановіть відповідність
Арабський хроніст IX ст. повідомив про існування у східних слов'ян трьох протодержав. Сучасні вчені ідентифікують.

а) Куявію;	1) з Київською землею;
б) Славю;	2) з Чернігівщиною, з Тмутараканню на Таманському п-ві або з Хорутанією на Прикарпатті;
в) Артанію	3) з Новгородської землею.

4. Визначте відповідність і покажіть стрілками:

а) Ігор;	1) 882–912 рр.;
б) Святослав;	2) 912–945 рр.;
в) Ольга;	3) 945–964 рр.;
г) Олег;	4) 964–972 рр.

5. Доповніть текст.

До імен київських князів доберіть факти та події, пов'язані з ними.

Аскольд	Олег	Ігор	Ольга

- 1) Запровадження «уставів» та «уроків».
- 2) 882–912 рр.
- 3) 860 р.

- 4) Повстання деревлян.
  - 5) Представник династії Києвичів.
  - 6) Син Рюрика.
  - 7) «Київ — матір міст руських».
  - 8) Загинув у 882 р.
  - 9) Підкорив сіверян, радимічів, воював з тиверцями.
  - 10) Прибив щита свого на брамі Царгорода.
  - 11) Невдалий похід на Візантію.
  - 12) __ деревлян.
6. Доповніть речення.
В результаті змови волхвів та князівської верхівки до влади в Києві, підступно вбивши __, прийшов __ .
7. Хто з руських князів охрестився у Візантії?
- а) Кий;
  - б) Аскольд;
  - в) Олег;
  - г) Ігор;
  - д) Ольга.
8. Серед руських князів, імена яких подані нижче, виберіть тих, які, на думку вчених, могли бути представниками династії Києвичів:
- а) Олег;
  - б) Аскольд;
  - в) Дір;
  - г) Ігор Старий;
  - д) Ольга;
  - е) Святослав.

III рівень

1. Обґрунтуйте (або заперечте) тезу:
«У IX ст. відбувався процес формування держави у східнослов'янських племен».
2. Складіть таблицю «Князювання Святослава».

Роки правління	Основні заходи	
	у внутрішній політиці	у зовнішній політиці

3. Як ви вважаєте?
Чому Святослав не став героєм фольклору, на відміну від своїх попередників?
4. Поясніть, чому князь Аскольд, який спробував запровадити християнство на Русі, зазнав поразки при цьому.

IV рівень

1. Якою, на вашу думку, була роль варягів у формуванні держави східнослов'янських племен?
2. Порівняйте внутрішню й зовнішню політику князі Олега та Святослава.
3. Змалюйте історичний портрет княгині Ольги. Охарактеризуйте її людські риси та якості державного діяча.
4. Чому український історик М. Грушевський називав Святослава «давньоруським спартанцем», «першим запорожцем на Київському столі»? Думку аргументуйте.

Відповіді**I рівень**

- А. 2а; 3 — заснування Києва; 4 — помста княгині Ольги деревлянам.
 Б. 1 б, 2 а, 3 в, 4 б. В. 1 — князювання Аскольда; 2 — повстання деревлян; 3 — загибель Олега.

II рівень

1. Кий, Шек, Хорив, Либідь, Аскольд, Дір, Олег, Ігор, Ольга, Святослав.
 3. 1 а, 2 в, 3 б. 4. 1 г, 2 а, 3 в, 4 б. 5. Аскольд: 3), 5), 8); Олег: 2), 7), 9), 10); Ігор: 4), 6), 11); Ольга: 1), 12). 6. Аскольда, Олег 7. б), д).

УРОК 8**ТЕМА. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО****ВАРІАНТ 1**

Мета: у ході вивчення життя та діяльності князя Володимира Святославича довести, що Київська Русь стала в X–XI ст. найбільш розвиненою й великою державою Європи; розвиваючи історико-аналітичне мислення учнів, поглибити розуміння ними державотворчих процесів, основ внутрішньої й зовнішньої політики; навчати учнів блокувати матеріал у текстові таблиці, працювати з історичними джерелами й картою, давати характеристику державним діячам; виховувати в учнів почуття гордості за історичне минуле України.

Опорні поняття: держава, цивілізованість, реформа, політика, феодалні міжусобиці.

Обладнання уроку: карта «Київська Русь IX–XI ст.», уривки з «Повісті минулих літ», матеріали посібника С. Коляди «Дидактичні матеріали з історії України».

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація знань

1. Попереднє знайомство учнів з темою за підручником.
2. Складання плану прочитаного, продумування питань.

II. Основна частина

(Див. табл. 1 на С. 98–100).

ВАРІАНТ 2

Мета: простежити за процесом завершення формування території Київської держави; розкрити суть реформ князя Володимира; визначити історичне значення запровадження християнства в Київській державі; виробляти в учнів вміння оформляти вивчений матеріал схематично; сприяти усвідомленню учнями значущості історичних процесів і впливу на них історичних діячів, виховувати в учнів повагу до історії.

Поняття: держава, християнство.

Обладнання: карта, тексти документів, схеми, портрет Володимира, Десятинна церква.

ХІД УРОКУ

(Див. табл. 2 на С. 100–105).

УРОК 9

**ТЕМА. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ
ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ВАРІАНТ 1

Мета: ознайомити учнів з головними подіями в Київській Русі за часів Ярослава Мудрого, особливу увагу звернути на закладення ним правових основ розвитку держави, її внутрішньої та зовнішньої політики в період найбільшого розвитку; на матеріалі різних історичних та правових джерел розвивати вміння учнів користуватись ними, аналізувати й робити висновки, складати хронологічну й текстову таблицю, оцінювати внесок у розвиток держави видатних історичних діячів; виховувати повагу до видатних історичних осіб і шану до минулого України.

Опорні поняття: держава, право, закон, князівські міжусобиці.

Таблиця 1

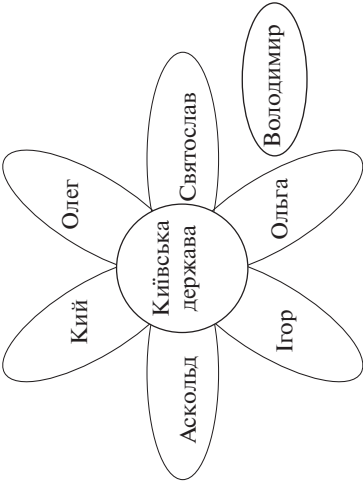
Структура уроку	Програмні питання	Постановка проблеми	Прийоми їх вирішення	Напрями вирішення питань і проблем
I. Вступ	Актуальність теми. Мета. План. Прийоми	<ul style="list-style-type: none"> Чому ця тема є головною в курсі? Чи можна назвати Київську Русь початку XI ст. найцивілізованішою державою? Чому князя Володимир звать Великим? 	Слово вчителя	<ul style="list-style-type: none"> З дикого конгломерату 20 племен — Володимир = цивілізована країна. Мета: «Від робочика — до Великого» (980—1015 рр.). Його портрет — перший у грошовій системі — 1 грн.
II. Основна частина (логічна співбесіда)	1. Міжусобна війна Святославичів (972—978 рр.). Проблеми на початку княжіння	<ul style="list-style-type: none"> Які були причини усобиці між синами Святослава? Яким був шлях Володимира на Київський престол? 	Відтворення змісту через проблемний поліг за семою: група 1 — рецензія — група 2 Робота з картами (Літопис, С. 151). Зміна учнів полілогу: група 2 — рецензія — група 1 (Слова літописця, С. 149)	<ul style="list-style-type: none"> 970 р. — князі-намісники: Ярополк — Київ, Олег — Овруч, Володимир-«робочик» — Новгород (до 978 р.); міжусобна війна Ярополк — Олег — Володимир; Володимир — до варягів по допомогу; похід на Полоцьк — примушення Рогнеди; похід проти Ярополка та його вбивство варягами в 978 р.
	2. Реформи Володимира: а) зовнішня політика; б) внутрішньополітичні реформи; в) хрещення Русі у 988 р. (розгляд на окремому уроці)	<ul style="list-style-type: none"> Як Володимир вирішив зовнішньополітичні проблеми? Які нові землі приєднав? Які реформи провів Володимир? Що дала військова реформа? Чи мала місце така реформа в Європі? 	Зовнішня політика: • 980—984 рр. — приборкання в'ятичів, радимичів, приєднання Червенської Русі, частини Литви; • відбиття печенігів, укріплення кордонів; • шлюбна дипломатія (4 дтей — у 4 країнах Європи + жінки у Візантії); • 1013 р. — угода зі Священною Римською Імперією; • посол до Папи Римського. <i>Висновок:</i> зростання міжнародного авторитету Київської Русі	

Структура уроку	Програмні питання	Постановка проблеми	Прийоми їх вирішення	Напрями вирішення питань і проблем
		<ul style="list-style-type: none"> • Навіщо будувались міста, земляні «змієві вали»? • Що означає поняття «цивілізована країна»? • Що дало запровадження християнства? <p>По ходу уроку учні заповнюють таблицю: «Реформи князя Володимира, їх державне значення»</p>		<p>Адміністративні реформи:</p> <ul style="list-style-type: none"> • уведення законів «Статут земельний»; • відкриття початкової школи; • поділ країни на округи та волості; • призначення 12 синів намісниками — удар по місцевих князівствах; • запровадження єдиних грошей — гривень, герба, тризуба; • будівництво міст-фортець, захисних валів на півдні; • військова реформа: служба за землею феодалів; • проведення судової реформи; • поповнення казни; • хрещення. <p>Висновок: Володимир побудував могутню державу. Зміни в характері Володимира після хрещення:</p> <ul style="list-style-type: none"> • пожертвування убогим, скасування смертної кари, будівництво церков; • бунт синів Святополка та Ярослава; • 15 липня 1015 р. — смерть, поховання в церкві Св. Богородиці. 3 1242 р. — канонізація Святим і Рівноапостольним
III. Підсумкове закріплення	1. Доведіть, що Володимир — Великий. 2. Доведіть, що Київська Русь початку XI ст. перетворилася на наймогутнішу та найбільшу державу в Європі		Діалог між учителем та учнями	<p>Площа 800 тис. км², єдиний закон, сильна армія.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Високий рівень економіки; • багато міст, підвищення добробуту населення; • високий рівень духовної культури (церкви, освіта, бібліотека);

Структура уроку	Програмні питання	Постановка проблеми	Прийоми їх вирішення	Напрями вирішення питань і проблем
	3. Який історичний урок маємо для сучасної України?			<ul style="list-style-type: none"> монотеїстична релігія — Володимир Великий — зразок державного діяча для сучасної України
IV. Домашнє завдання	Читати «Хрещення Русі» за підручником			

Таблиця 2

Етапи уроку		Діяльність учнів
І етап уроку: орієнтаційно-мотиваційний		
Дидактична гра: Про кого йде мова?		Учні відповідають на текстові загадки, називаючи імена київських князів:
1. Походить із східнославянського племені полян. На старокіївській горі заснує місто Київ, яке стає центром об'єднання східнослов'янських племен у єдину державу		Кий
2. Проводив сміливу і далекоглядну політику, скеровану на зміцнення Київської держави. Прийняв титул кагана. Здійснив походи на Візантію. Перший київський князь, який прийняв християнство		Аскольд
3. Підступно захоплює Київ, вбивши київського князя. Розширює владу Києва на землі сусідніх племінних князів. З Візантією, в результаті походів, уклав вигідні торгові договори. Смерть його залишається загадкою для істориків		Олег
4. Здійснював військові походи на древлян та уличів. Поширив владу на Тму-тараканське князівство. Збільшив збір данини з населення. Під час збору по-люддя і знайшов свою смерть		Ігор

Етапи уроку	Діяльність учнів
<p>5. Відомстила за смерть свого чоловіка. Провела низку реформ, спрямованих на зміцнення Київської держави. Здійснила візит до Константинополя, де прийняла християнство</p>	<p>Ольга</p>
<p>6. Майже все життя провів у походах, метою яких було зміцнення Київської держави та розширення її кордонів. Загинув біля порогів Дніпра у битві з печенігами</p> <p>Перед учнями з'являється емблема уроку:</p> <p>Квітне Київська держава, Всі з'єднавши племена. Від стрімких Карпат до Дону Розіслася вона.</p> <p>Учнім ставиться проблемне запитання:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Що свідчило про розквіт Київської держави? 	<p>Святослав</p> <p>Даноть відповідь на запитання:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Якою постає перед нами Київська держава в результаті діяльності даних князів? 2. Як оцінюють Київську державу даного перюду літописець Нестор та відомі історики?
<p>II етап уроку: операційно-виконавчий (у формі рольової гри відбувається ознайомлення з періодом діяльності Володимира Великого)</p>	
<p><i>Підготовчий етап.</i> За 1–2 тижні до уроку вчитель обирає учнів, які будуть на уроці виконувати такі ролі: князь Володимир, літописець Нестор, іноземні мандрівники, хроністи, послы</p>	<p>Кожен учень отримує індивідуальне завдання: а) князь описує державотворчі процеси за роки свого правління;</p>

Етапи уроку	Діяльність учнів
<p>Хід гри</p> <p>Учитель звертається до учнів зі вступним словом і пропонує класу за допомогою машини часу побувати у Києві та Київській державі у 978—1015 рр., зустрітися з князем Володимиром, літописцем Нестором, який буде вести літопис подій даного уроку, послухати розповіді та поставити запитання.</p> <p>Е т н о г р а ф. Поява на світ Божий Володимира була подією незвичайною, яка внесла певне сум'яття у великокнязівську родину. Тому й їм'ям нарекли незвичайним — Володимир, що означає «володар світу».</p> <p>В о л о д и м и р. А «князем-робочичем» називали мене у великокнязівській родині та серед бояр. Бо матір'ю моєю була знатна полонянка — дочка древлянського князя Малуша, що служила у княгині Ольги ключницею.</p> <p>Першою вихователькою була бабуся — княгиня Ольга.</p> <p>І с т о р и к. У підлітковому віці княжича було передано на виховання його дядькові, братові матері — дружиннику Добрині.</p> <p>Н е с т о р. Рок 970 Святослав посадив свого сина Ярополка в Києві, а Олега — у деревлян. Тоді ж прийшли люди новгородські і попросили собі князя. Відмовилися Ярополк і Олег. Озвავся тоді Добриня: «Просіть Володимира...» І взяли до себе новгородці Володимира, і поїхав Володимир з дядьком своїм Добринею у Новгород.</p> <p>Х р о н і с т. Після смерті Святослава, який не залишив заповіту, між його синами розгорілася міжусобна боротьба.</p> <div style="text-align: center;"> <pre> graph TD Yaropolk --> Volodymyr Oleg --> Volodymyr </pre> </div>	<p>б) літописець Нестор — ведучий гри, виконуватиме уривки літопису;</p> <p>в) журналісти готують завдання для князя;</p> <p>г) мандрівники дають опис історичної події чи характеристики князя</p>

Н е с т о р. 11 червня 978 р. «...став Володимир княжити в Києві одноосібно».

І с т о р и к. Князю дісталася тяжка спадщина. Країна була розорена постійними війнами, наростала загроза з боку кочовиків-печенігів, що стояли за річкою Стугною, фактично під стінами Києва.

До того ж і варяги, які допомогли у боротьбі з Ярополком, вимагали відкупу

Етапи уроку	Діяльність учнів
<p>Хроніст. Одним з головних завдань князя Володимира було утримання величезної території Київської держави під владою Києва (20 різних племен і народів).</p> <ul style="list-style-type: none"> → в'ятичі → радимичі → хорвати → дуліби <p>+ Червенську Русь (ляхи) + ятвіги (983)</p> <ul style="list-style-type: none"> — 985 <ul style="list-style-type: none"> × волзькі болгари × печенігами <p>Етнограф розповідає легенду про Кирила Кожум'яку.</p> <p>Володимир Кордони держави простягалися від Карпат до Волги, від Балтики до Чорного й Азовського морів</p>	<p><i>Дослідницько-пошукова робота</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. З якими племенами воював Володимир? 2. Які території приєднав? <p><i>Практична робота з контурною картою</i></p> <p><i>Запитання:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Яку головну ідею народ вклав у цю легенду? 2. Згідно з легендою, на місці двобою виникло місто. Яке?
<p>Хроніст. Треба відзначити, що у відносинах із сусідніми країнами київський князь справляв не тільки на військову могутність, а й на...</p> <p>Нестор. «...І жив з сусідами князями у мирі: з Болеславом Хоробрим, Стефаном Угорським, Андроником Чеським. Любов і мир були між ними».</p> <p>Хроніст. Зміцнивши міжнародне становище своєї держави, князь розпочав упорядкування внутрішнього життя</p>	<p><i>Пошуково-дослідницька робота</i></p> <p>Із фактів, які вам стали відомі, зробіть висновки. Про що свідчить зовнішньополітична діяльність Володимира? (<i>Розширення кордонів, зміцнення міжнародного авторитету</i>)</p> <p><i>Робота з історичними поняттями</i></p> <p>Унаочнення державної символіки князя Володимира.</p> <p>Чи знайомі були жителі Русі з християнством до Володимира?</p>

Етапи уроку	Діяльність учнів
<p style="text-align: center;">РЕФОРМИ</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Адміністративна</div> <p>→ намітники (8) округів ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ → урядники волості</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Військова</div> <p>→ єдине військо</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Оборонна</div> <p>→ будівництво фортець</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Градобудівництво</div> <p>→ нові міста</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Грошова символіка</div> <p>→ карбував монети → триzub — державний символ</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Релігійна</div> <p>980 р. — створення язичеського пантеону 988 р. — хрещення Русі</p>	<p><i>Дослідницька робота</i> Чому постала необхідність нової релігійної реформи?</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Язичництво зберігало племінний поділ країни. 2. Суперництво між князями. 3. Сусідні країни — християнські
<p>Нестор. Поставив ідолів на горбі над двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, Дажбога, і Стрибога, і Смарга, і Макош.</p> <p>Володимир. Осе приходили до мене болгари, хвалили закон свій. Після сих приходили жида, а потім греки і багато говорили вони. Тож виберемо мужів добрих і тямущих і доручимо розізнати та роздивитися віру та службу в болгар, греків, німців.</p> <p>Поло. І прибули ми до греків; нас привели туди, де вони служать Богові своєму, і ми не знаємо, чи на небі, чи на землі були ми, — бо немає ж на землі такого виду чи такої краси — не вміємо сказати.</p> <p>Хроніст. За легендою, року 988, повернувшись до Києва, князь віддає розпорядження...</p>	

Етапи уроку	Діяльність учнів
<p>В о л о д и м и р ... Поскидати кумирів. Перуна кинути до Дніпра. А жителям Києва наступного дня з'явитися до річки Почайни. Хто не зайде в ріку, багатий чи убогий, буде моїм ворогом</p> <p>Х р о н і с т. Це сталося 988 року. Слідом за цією подією почалося насильницьке запровадження нової релігії на землях Київської держави</p>	<p><i>Робота з картиною «Хрецення Русі»</i> Що ви бачите на даній картині?</p> <p><i>Практична робота з контурною картою</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> • Яке значення мало прийняття Руссю християнства? 1. Досягнуто рівноправності з європейськими державами. 2. Сформовані феодальна і державна ієрархії (зміцнення влади великого князя). 3. На релігійному ґрунті відбувається консолідація східнослов'янських племен. 4. У чому полягає моральне значення основних заповідей християнства? Християнська релігія сприяла гуманізації відносин у суспільстві. <p>Хроніст повідомляє про смерть Володимира</p>	<p>Відповіді учнів: «Не знаю чому, але вважаю...» «Я не можу пояснити, але думаю...» Творча робота учнів у групах</p>
<p>Погляд історика: «Період князювання Володимира Великого на Київському столі є час найбільшого розквіту Київської держави». (<i>Б. Греков</i>)</p>	<p>Заслуховуються думки учнів стосовно проблемного питання</p>
<p>III етап уроку — рефлексивно-оцінювальний</p>	
<p>Результатом діяльності учнів повинні стати опорні схеми, побудовані в ході уроку (<i>див. попередні схеми</i>)</p>	<p>Підсумок уроку підбивається за запитаннями:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Що було головним на уроці? • Що було цікавим? • Що дізналися нового? • Чого навчилися?

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку

Повідомлення мети, плану, зв'язків, періодів.

II. Повторення попереднього матеріалу

Проблемні питання

1. Чому не сталося хрещення за часів правління Аскольда та Ольги, а Володимир це зробив?
2. Яке історичне значення має прийняття Руссю християнства?
Перехід: Ярослав — продовжив політику Володимира.

Робота полілогічних груп за схемою

1-а група — питання; 2-а група — відповідь; 3-я група — рецензія.

III. Основна частина уроку**1. Міжусобна боротьба по смерті Володимира**

Питання: що таке міжусобні війни? Назвіть їх причини.

Напрями дидактичної роботи вчителя

- Війни між претендентами на київський престол (1015–1019).
Хід: Святополк Володимирович убиває Бориса, Гліба, Святослава.
Доказ: «Повість минулих літ» (С. 160, Коляда). 1072 р.

Робота полілогічних груп

Відповіді на питання (колективно), робота літописця.

2. Внутрішня й зовнішня політика Ярослава

Князь, роки	Внутрішня політика	Зовнішня політика
1	2	3
Ярослав Мудрий (1019–1054)	• До 1026 р. — продовження міжусобної боротьби	• Відвоювання у поляків Червенської Русі
	• 1026 р. — розподіл Русі по Дніпру (Ярослав/Мстислав)	• 1036 р. — розгром печенігів
	• укріплення південних кордонів	• звільнення Русі від кочовиків
	• приборкання внутрішніх заворушень	• «шлюбна дипломатія» (Анна — королева Франції, Анастасія — угорська королева, Єлизавета — норвезька принцеса, сестра — королева Польщі, син — одружений з візантійською царівною, сам Ярослав — з дочкою норвезького короля)
	• 1036 р. — одноосібний володар Русі (після смерті Мстислава)	

1	2	3
	• розбудова Києва (територія зросла в 7 разів), зведено Ярославів вал — 3,5 км	
	• розширення прав християнської церкви	
	• призначення свого митрополита (Іларіон)	
	• відкриття школи, заснування бібліотеки, підвищення освітнього рівня	
	• впровадження законів «Руська правда»	
	Висновок: за Ярослава Київська Русь досягла апогею свого розвитку	Висновок: високий міжнародний авторитет Русі. Ярослав Мудрий — дипломат

Напрями дидактичної роботи вчителя

- Ярослав з військом новгородців розбив на р. Альті Святополка (фрагмент з літопису).
- Що таке політика? Що характеризує внутрішню та зовнішню політику?

Робота полілогічних груп

Заповнення таблиці (після самостійної роботи з підручником). Учні самостійно роблять висновки.

3. «Руська правда» — перший звід законів

Напрями дидактичної роботи вчителя

- Для чого в суспільстві необхідні закони?
- Робота з текстом «Руської правди».
- Читаючи документ, визначте, чиї інтереси він захищав та яке його значення для розбудови держави.

Робота полілогічних груп

Вирішення проблемних ситуацій.

IV. Підсумково-закріплювальний полілог

Організація підсумкового закріплення за можливими питаннями:

1. Чому саме князь Ярослав отримав прізвисько Мудрого?
2. Доведіть, що саме за часів Ярослава Мудрого Київська Русь досягла свого розквіту.
3. Чому монархи Європи вважали за честь породичатися з князем Київської Русі?

Робота полілогічних груп за схемою

- 1) 3-я група — питання, 1-а група — відповіді, 2-а група — рецензія;
- 2) 2-а група — питання, 1-а група — відповіді, 3-я група — рецензія;
- 3) спільно.

V. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Продовжити заповнення таблиці «Діяльність київських князів».

ВАРІАНТ 2

Мета: сприяти засвоєнню знань з історії Київської Русі за часів правління Ярослава Мудрого; усвідомити значення діяльності князя для зміцнення державності; розвивати вміння працювати з документами, аналізувати писемні джерела, давати стисло характеристику історичному діячеві; виховувати інтерес до історії минулого свого народу та поважне ставлення до культурних надбань українців.

Тип уроку: лабораторно-практичне заняття.

ХІД УРОКУ**I. Організаційна частина уроку**

Учитель. Сьогодні на уроці ми розглянемо подальший розвиток Київської держави. Цей період тісно пов'язаний із життям та діяльністю Великого Київського князя Ярослава Мудрого.

Але, перш ніж розглядати шляхи розбудови Київської держави за часів Ярослава Мудрого, давайте пригадаємо, яку спадщину він отримав від батька, князя Володимира.

Репродуктивна бесіда за запитаннями

- 1) Яких змін зазнала територія Руської держави за Володимира Великого? Покажіть на карті кордони держави.
- 2) Яких заходів вжив Володимир для зміцнення держави?
- 3) Яка реформа Володимира мала найбільший вплив на подальший розвиток Київської держави?
- 4) Яке значення мало запровадження християнства на Русі? Аргументуйте відповідь.
- 5) Згадайте, коли помер Володимир Великий.

У ході бесіди учні доходять висновку, що держава князя Володимира стала однією з найбільших у Європі. За його правління Київська Русь досягла високого рівня військової могутності, економічного розвитку й культурного піднесення.

II. Вивчення нового матеріалу

1. Міжусобна боротьба між синами Володимира Великого

Учитель. Останні роки життя князя Володимира не були спокійними роками старця, що відпочивав, доживаючи свого віку. Проти його влади повстали сини: Святополк, який дістав прізвисько Окаянний за вбивство своїх братів Бориса та Гліба, та рідний син Ярослав, якого батько в десять років посадив правити у Новгороді.

Розгляньте таблицю.

— Назвіть синів Володимира Великого. Яка їх спіткала доля?

Сини Володимира	Доля, яка їх спіткала
Святополк	Проголосив себе київським князем і почав винищувати можливих претендентів на великокнязівський престол
Борис, Гліб, Святослав	Підступно вбиті Святополком
Ярослав	Княжив у Новгороді. 1016 р. з допомогою новгородської дружини оволодів Києвом. Святополк утік до Польщі, де заручився підтримкою свого тестя, польського короля Болеслава Хороброго. З допомогою поляків у 1018 р. Святополк знову увійшов до Києва. Місто Київ декілька разів переходило із рук в руки, аж поки на річці Альта Святополк не був розгромлений
Мстислав	Правив у Тмуторокані

Учні протягом уроку заповнюють таблицю «Діяльність Ярослава Мудрого». (Див. додаток)

Повідомлення учня

СВЯТОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ (бл. 980—1019). Син Володимира Святославича (за ін. дан. — Ярополка Святославича). Одружений з дочкою польського короля Болеслава I Хороброго. Брав участь у змові проти свого батька, за що позбавлений Туровського князівства. Після смерті Володимира Великого, спираючись на підтримку Болеслава I Хороброго, вів боротьбу за київський престол, під час якої загинули його брати Борис, Гліб і Святослав. Дослідники традиційно приписують Святополку вбивство братів, а літописець називає його «Окаянним» (на основі останніх даних його причетність до цих убивств піддано сумніву). Після оволодіння Києвом мусив вести боротьбу зі своїм братом — новгородським князем Ярославом. Дружина Святополка зазнала поразки у Любецькій битві 1016 р., а він сам утік до Польщі. У 1018 р. з допомогою польського війська розбив князя Ярослава у битві на р. Буг і знову посів великокнязівський престол. Невдовзі через невдоволення населення вторгненням іноземців польські війська залишили Русь. 1019 року Ярослав Мудрий знову виступив проти Святополка, розгромив його війська в битві на р. Альті. Під час втечі

Святополк загинув десь на кордоні між Польщею та Чехією (мабуть, у Силезії).

2. Утвердження Ярослава в Києві

На уроці організується робота з опрацювання писемних джерел. Аналізуючи джерела, учні дають відповіді на питання.

Для опрацювання запропонованого тексту джерела, дітям пропонується використовувати в роботі такий алгоритм:

- 1) Уважно проаналізуй умови завдання, чітко визнач, що треба знайти, порівняти, встановити, довести.
- 2) Накресли послідовні «кроки» розв'язання завдання, поетапно реалізуй їх.
- 3) Перевір правильність знайденого рішення.

Документ для опрацювання групі № 1

Вліто 1019 р. зібрав Ярослав багато воїнів і рушив на Святополка. І прийшов на річку Альту. Святополк же утік до печенігів і скоро з'явився у силі грізній. І от вони стали один проти одного. Тоді вийшов Ярослав на те місце, де було убито Бориса, і, здійнявши руки до неба, сказав:

— Кров мого брата кличе до помсти, — а тоді промовив з молитвою:

— Браття мої! Хоч ви й відійшли тілом звідси, допоможіть мені проти ворога нашого убивці і клятвовідступника.

І коли він так сказав, рушили полки один проти одного, і покрилося поле альтинське тьмою воїнів. Була тоді п'ятниця, і сходило сонце. І зійшлися на битву обидва війська. Почалася січа зла, якої не було на Русі. Хапаючись за руки, рубалися, сходилися тричі, так що кров текла по низинах. Надвечір перемиг Ярослав, а Святополк одступив і побіг. І, коли він тікав, напав на нього страх, а йому здавалося, що біс женеться за ним; ослабло все тіло у нього, не міг він сидіти на коні, і везли його на носилках, прив'язаних до коней. Він же говорив:

— Тікайте зі мною, женуться за нами.

Отроки його посилали сторожу в усі боки подивитися: чи хто женеться за нами?

Та не було нікого, хто гнався б за ними, і вони тікали з ним далі. Він же лежав у немощах і, підхоплюючись, говорив:

— Ой женуться! Ой, женуться вже за нами, тікайте!

Не міг він витерпіти на одному місці і пробіг через усю польську землю, гнаний страхом і привидом смерті, і прибіг у пустельне місце між Польщею і Чехією, і там закінчив своє зле життя. Кара справедлива настигла його — не минули його муки окаянного. Є могила його в тому пустельному місці і до сьогоднішнього дня. Несе від неї тяжким смородом. Все це явлено для науки руським князям, щоб знали вони, яку покару наготовлено їм, якщо вони ще раз содіють таке зле вбивство. Ярослав же сів у Києві, витер піт із чола з дружиною своєю, показавши перемогу і труд великий».

Літопис «Повість минулих літ»

Завдання

Розкажіть, за яких обставин Ярослав став київським князем.

3. Зміцнення великокнязівської влади та стабілізація внутрішнього життя

Учитель. Але княжі міжусобиці на Русі не закінчилися. Брячислав, князь Полоцький, напав на Новгород, полонив багато людей. Ярослав поспішив на допомогу новгородцям, перестрів його в дорозі, розгромив і змусив присягти на вірність.

Через два роки боротьба розгорнулась між Мстиславом Тмутороканським та Ярославом. Досвідчений воїн та полководець Мстислав вщент розгромив Ярославове військо, а самому київському князю довелося тікати до Новгорода. Проте на Ярослава чекала несподіванка: прибули посланці від брата Мстислава і передали послання князя: «Брате, ти старший. Вертайся до Києва і князюй собі над правобережною частиною. А я буду князем Лівобережжя».

У 1026 р. між братами було укладено мирну угоду, за якою вони поділили між собою Русь на окремі володіння по Дніпру: Ярослав став княжити у Києві, а Мстислав — на Лівобережжі, з центром у Чернігові. Як повідомляє літописець, стали вони обидва жити «у братолюбстві й злагоді, припинились усобиці, заколот, була тиша на землі Руській».

У 1036 р. Мстислав помер, і Ярослав Володимирович став, за виразом Нестора-літописця, «самовладцем Руської землі».

Повідомлення учня

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (Хоробрий; р. н. невід. — 1036) — князь Тмутороканський і Чернігівський. Син київського кн. Володимира Святославича та полоцької княжни Рогніди. У 988 р. Мстислав, отримавши від батька в уділ Тмуторокань (на місці сучасної Тамані, Росія), став засновником самостійного Тмутороканського князівства. У 1016 р. вів боротьбу з хозарами, а у 1022 р. підкорив касогів (черкесів). У 1023 р. за допомогою хозар і касогів зайняв Чернігово-Сіверську землю. Розбив війська свого брата кн. Ярослава в Листвинській битві 1024 р. Після перемоги сам запропонував укласти мирну угоду 1026 р., за умовами якої став князем Чернігівської землі. У 1031 р. здійснив разом з Ярославом похід у Польщу, допомагаючи йому відвоювати Червенські міста. Після смерті Мстислава його земельні володіння знову увійшли до складу Київської держави. В Тмуторокані побудував церкву, в Чернігові заклав Спаський собор, в якому й був похований.

4. «Руська Правда»

Учитель. Збірник норм давньоруського права «Руська правда» був укладений в XI ст. Це найважливіше джерело для вивчення суспільних відносин, історії та правової системи Київської Русі. Питання про її походження, а також час складання найдавнішої частини є спірним. Деякі автори відносять його навіть до VII ст. Однак більшість дослідників

пов'язують «Найдавнішу правду» з ім'ям Ярослава Мудрого. Дискусійним залишається питання про місце видання цієї частини «Руської правди». У літописі вказується Новгород, але багато дослідників називають Київ. Початковий текст «Руської правди» до нас не дійшов.

Документ для опрацювання групі № 2

Аналіз тексту «Руської правди».

Ст. 1. Якщо людина вб'є людину, мстити може брат за брата або батько, або син двоюрідний, або племінник з боку матері.

...Ст. 11. За вбивство княжого служителя, кухаря та конюха платиться 40 гривень.

Ст. 12. За міцна оприщанина — 80 гривень.

Ст. 13. За простого служителя — 5 гривень.

Ст. 14. За вбивство ремісника і ремісниці — 12 гривень.

Ст. 15. За смерда і холопа — 5 гривень, за рабину — 6 гривень.

...Ст. 86. А збору за (замість — авт.) випробування залізом (приклад: бо-жого суда, коли підозрюваний мав брати в руку розпечено залізо) платити 10 кун, мечнику 5 кун, дитському півгривні.

Питання

- 1) Про які зміни у давньоруському суспільстві свідчать наведені статті?
- 2) Чому постала необхідність прийняття такого збірника законів? Аргументуйте.
- 3) Як ви вважаєте, чи можна порівняти значення таких подій, як прийняття християнства і запровадження «Руської правди» для Київської Русі? Якщо так, зробіть це.

5. Культурно-освітнє та церковне життя

Документ для опрацювання групі № 3

Влітку 1037р. заклав Ярослав місто велике, біля того міста золоті ворота. Заклав і церкву Святої Софії, митрополічу, потім церкву на Золотих воротах, а потім монастир Святого Георгія і Святої Ірини. І стала при ньому віра християнська плодитися і поширюватися, і ченці-чорноризці помножуватися, монастирі й храми будуватися і возвеличуватися. Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слав'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаються плодами глибокої мудрості. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, — так і тут: батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приємлемо серцем книжну науку. Велика-бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які напоюють собою увесь світ; це джерело мудрості, в книгах — бездонна глибина; ми ними втішаємося в печалі, вони — узда для тіла й душі.

В книгах — світило мудрості, а про мудрість сказано: люблячих мене — люблю, а хто дошукується мене — знайде благодать. І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху і користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з богом і наймудрішими мужами.

Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві Святої Софії, яку сам збудував. Оздобив її золотом, сріблом і посудинами церковними, і возносять у ній врочисті співи в призначену годину. І в інших містах і селах він ставив церкви, призначаючи туди попів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їм учити людей. Радувався Ярослав, бачачи велику силу церков і людей християнських, а ворог нарікав і ремствував, переможений новими людьми християнськими.

Літопис «Повість минулих літ»

Питання

- 1) Яка сторона діяльності Ярослава висвітлена в тексті? Оцініть її значення.
- 2) Як ви гадаєте, чому князь приділяв велику увагу розбудові Києва?
- 3) Чи знаєте ви пам'ятки культури епохи Ярослава, що збереглися до наших днів? Назвіть їх.
- 4) Навіщо князеві знадобилась така велика кількість писців? Чи пов'язано це з розвитком освіти? Відповідь обґрунтуйте.
- 5) За що Ярослава народ прозвав Мудрим?

Висновок. Ярослава можна назвати засновником книжності і вченості на Русі. Він відкривав школи, перші лікарні при монастирях, бібліотеки. Сам князь мав одну із найбільших бібліотек у світі, таємниця місцезнаходження якої й досі залишається нерозкритою.

Повідомлення учня

ІЛАРІОН (рр. нар. і см. невід.) — київський церковний діяч і письменник XI ст., перший митрополит з числа русинів (з 1051). Був священником у князівському с. Берестові під Києвом. У 1051 р. за бажанням Ярослава Мудрого, який прагнув звільнитися від прямого втручання Візантії в київські церковні справи, собор руських єпископів висвятив Іларіона київським митрополитом. Даних про його митрополитство після 1055 р. немає. Іларіон — автор видатного церковно-богословського твору «Слово про закон і благодать», написаного між 1037 і 1050 роками. Основним змістом «Слова» було прославлення Володимира Святославича за запровадження християнства на Русі, звеличення рідної землі й церкви, незалежність якої від Візантії відстоював Іларіон. Був прихильником політичної й культурної самостійності Київської держави.

Питання

- 1) Яку мету переслідував князь, коли засновував київську митрополію?

- 2) Про що свідчить факт, що за Ярослава вперше митрополитом Київським був призначений місцевий церковний діяч?

6. Зовнішньополітична діяльність

Документ для опрацювання групі № 4

Коли Ярослав перебував у Новгороді, прийшла до нього звістка, що печеніги взяли в облогу Київ. Ярослав же зібрав багато воїнів, варягів і слов'ян, прийшов до Києва і прорвався у місто своє. А було печенігів безліч. Ярослав виступив із Києва, приготувався до бою: варягів поставив посередині, а на правому крилі — киян, а на лівому крилі — новгородців. І став перед містом. Печеніги пішли на приступ і зчепилися на тій горі, де стоїть зараз собор Святої Софії: було тут поле чисте тоді. І почалась жорстока січа, ледве до вечора здолав лютих ворогів Ярослав. І кинулись печеніги на всі боки тікати, і не знали, куди бігти; одні, тікаючи, тонули у Сетомлі, а інші — в інших ріках, а залишок їхній бігає десь до сьогоднішнього дня.

Літопис «Повість минулих літ»

Питання

- 1) Які події висвітлені в документі?
- 2) Як вони характеризують Ярослава Мудрого?

Робота з літературним текстом

Тішило Ярослава, що всі шлюби укладені в достойний спосіб. Улюблений син Всеволод одружений на доньці грецького царя Костянтина Мономаха; Святослав вже багато років тому одружився на Одрі, дочці графа Штадського. Ізяслав одружений з Гертрудою, дочкою маркграфа Саксонського. Сестра Доброніга стала польською королевою. Дочка Єлизавета була за норвезьким королем, друга дочка Анастасія — за угорським королем. Ці шлюби посилювали дружбу і мир, а тиша і мирне життя сприяли сільським роботам і переписуванню книг. Коли війна, орачу не до плуга, а книжнику не до тростини для писання.

Династичні зв'язки Ярослава

Ярослав був одружений з донькою шведського короля Інггердою
Її сестра Доброніга вийшла заміж за польського короля Казимира
Син Всеволод одружився з донькою візантійського імператора Анастасією
Син Ізяслав одружився з сестрою польського короля Казимира Гертрудою
Син Святослав — з онукою германського цісаря Генріха II
Дочка Анастасія одружилася з угорським королем Андрієм I
Дочка Єлизавета — з норвезьким королем Гаральдом Суворим
Дочка Анна стала дружиною французького короля Генріха I

Питання

- 1) З якою метою укладалися ці династичні шлюби?
- 2) Яка сторона діяльності Ярослава висвітлена в тексті? Оцініть її значення.
- 3) Чому сучасники називали князя «тестем Європи»?

7. Ярослав Мудрий — людина і державник*Повідомлення учня*

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (бл. 978 — 20.2.1054) — видатний державний діяч і полководець Київської Русі, великий князь Київський (1019—1054). Син Володимира Святославича і полоцької княжни Рогніди Рогволодівни. За життя батька управляв Ростовом, згодом — Новгородом. У 1014 р. відмовився сплачувати данину Києву, і тільки смерть Володимира Святославича запобігла війні. Протягом 1015—1019 рр. Ярослав вів запеклу боротьбу за київський престол з братом Святополком Окаянним. У 1019 р. остаточно розбив його війська в битві на р. Альті й став великим князем Київським. Ярослав воював також з братом Мстиславом Володимировичем, який княжив у Тмуторокані (з 988). У Лиственській битві 1024 Ярослав Мудрий зазнав поразки, внаслідок якої змушений був передати Мстиславу Чернігівську та інші землі на Схід від Дніпра (ці землі перейшли під владу Ярославу лише з 1036 р., після смерті Мстислава). Період князювання Ярослава Мудрого позначився новим піднесенням Київської держави. Ярослав Мудрий, на думку М. Грушевського, зумів повернути всі українські етнічні землі на заході. У 1030—1031 рр. війська Ярослава Мудрого і Мстислава Володимировича відвоювали Червенські міста, які у 1018 р. захопив польський князь Болеслав Хоробрий. Уклав союз з польським королем Казимиром I Обновителем, видавши за нього свою сестру Добронігу й одруживши свого старшого сина Ізяслава з сестрою Казимира. У 1031 р. Ярослав Мудрий на відвойованих у Польщі українських землях заснував над р. Сян місто Ярослав, яке стало форпостом Київської держави на заході. Ярослав Мудрий здійснив ряд походів проти племен естів (1030) і ятвягів (1038). У 1030 р. заснував над Чудським озером м. Юр'їв (тепер Тарту). Здійснював енергійні заходи щодо зміцнення південних кордонів держави. Для захисту кордонів від нападу кочівників наказав спорудити нову оборонну лінію вздовж річок Сули, Стугни, Росі, Трубежа. У 1036 р. руські війська під керівництвом Ярослава вщент розгромили печенігів біля Києва. На честь цієї перемоги у 1037 р. закладено Софійський собор. У 1043 р. організував похід київської дружини під проводом сина Володимира і воєводи Вишати на Візантію. За князювання Ярослава Мудрого значно розширилися і зміцнилися міжнародні зв'язки Київської держави. Русь підтримувала тісні відносини з Візантією, Німеччиною, Угорщиною, Францією та скандинавськими країнами. Міжнародне становище держави Ярослав Мудрий закріпив родинними зв'язками з багатьма європейськими правителями. Сам Ярослав був одружений з донькою

шведського короля Олафа — Інгігердою, згодом — з Анною, дочкою візантійського імператора; дочка Ярослава Мудрого Єлизавета Ярославна вийшла заміж за норвезького короля Геральда Суворого, друга дочка — Анна Ярославна — за французького короля Генріха II, третя дочка Анастасія була дружиною угорського короля Андрія I (Андраша I). Ярослав Мудрий приділяв велику увагу організації внутрішнього життя країни. За Ярослава Мудрого укладено збірник законів, т. зв. «Правду Ярослава», що становить найдавнішу частину «Руської правди». За правління Ярослава християнство остаточно утвердилося в Київській державі. У 1039 р. засновано Київську митрополію, яка підпорядковувалась Константинопольському патріарху. У 1051 р. Ярослав Мудрий, щоб звільнитися з-під опіки Візантії у церковних справах, усупереч канонів, собором руських єпископів обрав митрополитом київського церковного діяча і письменника Іларіона. За Ярослава Мудрого у Київській Русі засновано перші монастирі — Св. Юрія, Св. Ірини та Києво-Печерський монастир, які стали великими церковними і культурно-освітніми центрами. Як високоосвічена людина Ярослав дбав про розвиток освіти в державі. За його розпорядженням створено школу і бібліотеку при Софійському соборі; зібрано перекладачів, які переклали давньоруською мовою багато грецьких книг. За його правління Київ, держава зберегла свою могутність і міжнародний авторитет. Помер Ярослав Мудрий у Вишгороді. Похований у Софійському соборі в Києві.

Розповідь вчителя

За вікнами княжого терема бився холодними крилами вітер. Він ніс лютневу холоднечу й тривогу. Ярослав лежав, заглиблений в останні земні думки. Потім звів погляд на вікно, за яким була темрява... Ранок після 20 лютого 1054 р. на Русі вже починався без князя Ярослава.

Помер князь у досить похилому для того часу віці — у 76 років. Літописець свідчить про поховальний обряд так: «Попи за звичаєм піснеспіви співали, і плакали за ним люди. І принесли і поклали його в мармурову раку в церкві Святої Софії».

Мармуровий саркофаг з рештками князя та його дружини Ірини стоїть і донині в Софійському соборі, а сам храм Святої Софії є вічним пам'ятником великому князю.

Літописець, вказуючи на значення діяльності князів Володимира та Ярослава, писав: «Як то буває, що один зоре землю, другий засіє, а третій жне та їсть багаті овочі. Так і тут: батько Ярослава зорав та зрушив землю, просвітивши хрестом, Ярослав, Володимирів син, засіяв книжними словами серце вірних, а ми живемо, користуючись з книжної науки».

Можна запропонувати учням самим зробити висновок, користуючись текстом «Повісті минулих літ».

III. Закріплення та повторення вивченого матеріалу

Бесіда за проблемним запитанням

Як ви гадаєте, який етап свого розвитку переживала Київська держава за часів князювання Ярослава Мудрого? Доведіть свою думку за допомогою історичних фактів.

IV. Підсумковий етап

Учитель пропонує учням зробити висновки, узагальнює та в разі необхідності доповнює їх. Оцінює роботу на уроці, виставляє оцінки.

V. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Скласти кросворд «Ярослав Мудрий».
3. Закінчити складання таблиці «Діяльність Ярослава Мудрого»

Додаток

«Діяльність Ярослава Мудрого»

Утвердження Ярослава в Києві	Зміщення великокнязівської влади та стабілізація внутрішнього життя	«Руська правда»	Культурно-освітнє та церковне життя	Зовнішньополітична діяльність
1	2	3	4	5
1019 р. — київським князем остаточно утвердився Ярослав	1036 р. — Мстислав помер. Всі руські землі об'єдналися під владою Ярослава	Перший писаний звід законів Київської Русі	Зміцнив православну церкву. У 1039 р. засновано Київську митрополію	Боротьба з печенігами втратила свою гостроту
Його брат Мстислав правив у Тмуторакані. Це був завзятий воїн. Його дружина перемогла війсьکو Ярослава, але Мстислав звернувся до брата: «Сідай у своєму Києві: ти старший брат, а мені хай буде ця сторона Дніпра»	Ярослав по областях саджав своїх синів чи призначав намісників. Відвоював у польських феодалів загарбані Болеславом Хоробрим західні землі Русі. Провів успішні походи проти прибалтійських народів	Кровнапомста замінювалась штрафом, розмір якого встановлював князь чи його намісники. Суворо карались такі злочини: замах на життя, посягання на майно поселенців	1051 р. обрано митрополитом Іларіона-русина. За Ярослава будувались нові церкви, створювались монастирі. Вони були осередками культури. Виник Печерський монастир. (Засновники — Іларіон, Антоній, Феодосій)	Печеніги не нападали на Русь до 1036 р., коли стався останній масовий набіг. Ярослав за допомогою варягів завдав печенігам жорстокої поразки. На місці перемоги 1037 р. було закладено церкву Святої Софії

1	2	3	4	5
Вони розділили землі по Дніпру		Найтяжчою карою було вигнання з рідного краю	Закладено церкву Святої Софії, церкву Благовіщення Святої Богородиці на Золотих воротах, монастирі Святого Георгія і Святої Ірини	За допомогою «шлюбної політики» зміцнив відносини з Польщею, Швецією, Францією, Угорщиною, Візантією та ін.
Ярослав став правити в Києві, а Мстислав — у Чернігові	Поширив кордони держави аж до Чудського озера, заснувавши там місто Юр'їв (Тарту)		Головною спорудою Києва були величезні укріплення «міста Ярослава», земляні вали висотою понад 25 м, на яких стояли міцні дубові стіни й могутні башти. Небачений розквіт давньоруської культури і науки	

УРОК 10

ТЕМА. ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Мета: розкрити сутність і значення розквіту Київської Русі; познайомити із соціальним і господарським життям; дати уявлення про політичний пристрій; підвести учнів до усвідомлення того, що економічний розвиток тісно пов'язаний з політичним; підкреслити закономірність становлення і розвитку феодальних аграрних відносин; розвивати уміння аналізувати історичні факти і події, оцінювати їхнє значення, узагальнювати фактичний матеріал, робити висновки; виховувати інтерес до історичного минулого української землі, повагу до історичних пам'ятників.

Обладнання: підручники; карта «Давньоруська держава в IX–XI ст.»; атласи; ілюстрації, дидактичний матеріал; таблиці; схеми, робочі зошити.

Основні поняття: держава, феодальна ієрархія («феодальні сходи»), вотчина, селянські повинності, монархія, натуральне господарство, ремесло, торгівля.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Вид заняття: історична екскурсія «Подорож у XI століття».

Підготовчий етап

Цей урок вимагає детальної підготовки, під час якої вчитель розробляє організаційно-методичне забезпечення (схему роботи, інструкційні картки із завданнями, ілюстрації й ін.).

На одному з попередніх занять вчитель оголошує тему уроку, дату його проведення; знайомить з маршрутом екскурсії, розподіляє ролі, видає інструкційні картки, а також пропонує перелік додаткових джерел для вивчення.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

Підготовка учнів до уроку, перевірка вчителем наявності необхідного обладнання.

II. Мотивація навчальної діяльності

Учитель. Сьогодні у нас незвичайний урок. Уявімо собі, що в нас є машина часу і з її допомогою ми можемо перенестися в Київ XI століття. Ми з вами на час уроку станемо жителями і гостями цього славного міста. Для цього необхідно трохи уяви і фантазії, щоб за допомогою елементів костюма, малюнків та ілюстрацій відтворити життя киян. Тож запрошую вас у подорож.

III. Історична екскурсія «Подорож у XI століття»

1. Станція «Князівська». Політичне становище

Інсценівка уривка з повісті Е. Зорина «Богатирське поле» — «Князівський суд» (додаток 1)

Учитель. Зараз ми з вами побуваємо в маєтку князя під час процедури суду. Вам необхідно уважно все послухати і відповісти на такі питання:

- 1) Як готувалася процедура суду і навіщо їй надавалася особлива урочистість?
- 2) Чи справедливий був князівський суд?
- 3) Які наслідки мали його рішення для простих людей?
- 4) Що вам відомо про закони «Руської правди»?
- 5) Які давні звичаї збереглися ще, окрім законів?

Завдання

- 1) Використовуючи пам'ятку «Характеристика держави» (додаток 2), визначте, якою державою була Київська Русь.
- 2) Розгляньте уважно схеми «Система державної влади в Київській Русі», «Великий князь», «Народне віче». Зробіть висновки (додатки 3, 7).

Учитель. Більшість істориків вважає, що Київська держава до середини XII ст.:

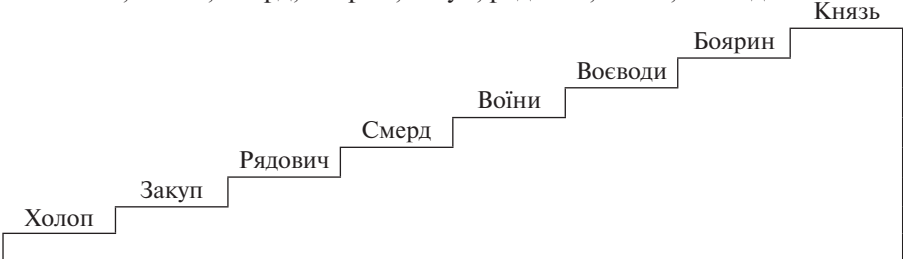
- за формою державного правління являла собою монархічну країну, але в різні періоди існування монархія була представлена то у формі єдиновладдя (одноосібна влада Великого князя), то у формі співуправління декількох князів, що із середини XII ст. переросло в колективний сюзеренітет найбільш впливових і сильних князів;
- за формою державного устрою Київська Русь — федеративна держава, тому що територіальні одиниці (князівства і землі) мали ознаки державних утворень, а найважливіші питання вирішувалися центральною владою;
- державний режим — феодална демократія:
- велику роль відіграло віче — народні збори. Провідну роль у його скликанні і прийнятті рішень грали бояри і «кращі чоловіки», але брати в ньому участь могли й незаможні верстви населення;
- важливу роль відігравали князівські з'їзди, що збиралися з ініціативи Великих князів для обговорення питань збереження внутрішнього миру, оборони країни, прийняття законів і правил успадкування престолу.

2. Станція «Правдино». Соціальна піраміда: основні верстви і система залежності

При опрацюванні питання використовуються уривки з «Руської правди» (додаток 4), таблиця «Соціальна структура населення Київської Русі» (додаток 8).

Завдання

- 1) Уважно прочитайте «Руську правду». Які шари населення розрізняє «Руська правда»? З чого видні відмінності в їхньому становищі?
- 2) Перед вами ілюстрації — зображення представників різних верств населення. Визначте їх соціальне становище.
- 3) Подані нижче категорії населення Київської Русі зобразіть у вигляді східців, де на нижній сходинці стоїть холоп, а на вищій — князь.
Князь, холоп, смерд, боярин, закуп, рядович, воїни, воєводи.

- 4) Приведіть у відповідність категорії населення (додаток 5).

3. Станція «Предславино». Феодалне землеволодіння. Феодалні повинності

При опрацюванні питання використовуються тексти наведені у додатку 6.

- 1) Що було головною цінністю в період Середньовіччя?
- 2) Що таке «феод»?
- 3) Які форми землеволодіння ви знаєте?
- 4) Що таке «феодальні повинності»?
- 5) Про які повинності йдеться в розповіді князя?

4. Станція «Київська». Розвиток сільського господарства, ремесел, торгівлі. Міста. Гроші

При опрацюванні питання використовуються: «Київське торговище», карта «Давньоруська держава», ілюстрації.

Учитель. Зробимо екскурсію на київське торговище. Ось пристала одна тура до берега. Засмагли люди в білих сорочках і таких же штанях тягнуть на гору широкі лотки. На лотках установлені чорні горщики, такі ж тарелі та миси. Це приїхали гончарі. З великими труднощами вносять вони свій товар у розкриті навстіж ворота міста.

За першою турою підпливає друга, третя. З ближніх і далеких погостів звозять віск, мед, жито, полти м'яса, бочки з пивом, сири, курей, солод, хміль, коноплі, залізо, олію, льон і вовну.

Сильні мускулісти люди ставлять свої лотки з товарами на площі. Праворуч улаштувалися шкіряники. Гарні червоні і зелені чобітки, прикрашені візерунками у вигляді листів з кольорової шкіри.

А за шкіряниками йде ряд дерев'яних виробів — тут ложки, гребінці, сільнички, ковші і цебра, окуті залізом.

У центрі торговища, на шухлядах, оббитих цвяхами і покритих невибіленим полотном, розташували товар особливо вправні майстри.

«Дивися, дивися!» — указує жінка, що висунулася з юрби, у довгій сорочці з кольоровою вишивкою на подолі на красиву велику металеву пряжку із вставками з кольорового скла.

Ця пряжка дуже дорога. Майстер багато над нею працював. У нього є рідкісна кам'яна форма, яку він залив воском і — вийшла воскова модель; за цією моделлю він зробив глиняну форму, що залив металом — бронзою. Коли метал остигнув, майстер розбив глиняну форму, підправив пряжку, а в гнізда по її кутах уставив червоні скельця. Багато уміння і мистецтва вклав майстер у роботу над цією пряжкою, та й часу треба було чимало для її виготовлення, тому й просить він за неї великі гроші. Не по кишені ця пряжка жінці в довгій сорочці.

Але поруч із блискучою квітчастою пряжкою лежать скроневі кільця і підвіски з бронзової і срібної проволочки, а от і намиста з кришталю, бурштину, сердоліку і кольорового скла. Жінка перебирає червоні намиста, — так, мабуть, вона візьме це, вони недорого коштують і дуже красиві.

Безліч торгових рядів тіснилися, ліпилися, нагромаджувалися один біля одного, виставляючи напоказ свій різномасний товар. Взуття, тканини, готове плаття, головні убори, мідний посуд, гончарні вироби, солодощі, зброя, пахощі, прикраси із золота і срібла — чого тільки не побачиш на цьому торговищі!

Ось арабський купець виставив свій товар. Тут були парчеві тканини, важкі шовки, найтонші мусліни, яскрава вовна, килими, лляні батисти. Щоправда, червоні, зелені, білі полотнища, заткані золотом і сріблом, оздоблені вигадливими візерунками, були недоступні простим смертним. Такі товари могли придбати тільки багатії та бояри. Але все це було так красиво, що перехожі — і жінки, і чоловіки — з однаковим інтересом розглядали товари, насолоджувалися ними, зовсім не збираючись їх придбавати.

Новгородські купці привезли хутра, риб'ячий зуб, перли, ловчих соколів, срібло, сіль, червону рибу.

З Франції, Італії й інших західноєвропейських країн привезли вино, ювелірні вироби, зброю.

До пізнього вечора ходять покупці по торговищу. Дзенькають і переходять з рук у руки монети арабські, візантійські, західноєвропейські; купці розхваляють свій товар, привертаючи увагу покупців.

IV. Закріплення й повторення вивченого матеріалу

Учитель. От і завершилася наша подорож у XI ст. Зараз ми з вами дізнаємося, наскільки добре ви довідалися про той період. Приготуйтеся виконати кілька завдань.

Учитель роздає завдання на картках.

Завдання

- 1) Про що вам говорять назви вулиць: Дьогтьова, Соляна, Гончарна, Кожум'яцька?
- 2) На території Київської Русі XI ст. археологи знаходять західноєвропейські монети, а в країнах Заходу — давньоруські речі. Про що це свідчить?
- 3) Знайдіть на карті шлях «з варяг у греки». Де проходив цей шлях? Які країни і міста він пов'язував? Купці яких країн вели завдяки цьому шляху торгівлю і чим вони торгували?
- 4) Населення Київської Русі було представлено:
  - а) «кращими людьми»;
  - б) «білими людьми»;
  - в) «чорними людьми»;
  - г) «нижчими людьми».
- 5) Основними видами феодалного землеволодіння були:
  - а) місто;
  - б) вотчина;

- в) масток;
г) селище.
- 6) Складіть схему суспільного устрою Київської Русі, використовуючи такі терміни: суд князя, князь, рада бояр, дружина, смерди, холопи, закупы, рядовичі, ремісники, посадники.
- 7) Уявіть, що вам до рук потрапив уривок з документа XI ст. — лист купця з Франції, що побував у Києві, до свого родича в Каркассон: «...Велике місто русичів Київ, що вони кличуть матір'ю міст руських, стоїть він на березі великої ріки слов'ян — Славутича, що греки називають Борисфеном. І багато в цьому місті ремісників, своїх великих ринків і торгів, чудових храмів, пишних князівських палат. А ремесла там є такі...». Спробуйте продовжити цей лист і назвіть ремесла, що були поширені в Києві.
- 8) Представниками князівської адміністрації були:
- а) бояри;
б) тисяцькі;
в) дружина;
г) варяги;
д) сотники, десятники;
е) судді;
ж) тіуни;
з) міська верхівка.

V. Підсумковий етап

Учитель аналізує роботу учнів на уроці, виставляє оцінки.

VI. Домашнє завдання

- Опрацювати відповідний матеріал підручника.
- Скласти порівняльну таблицю «Становище різних верств населення Київської Русі».

Група населення	Чим володіли?	Наскільки були вільні?	Чи розпоряджалися результатами своєї праці?

Додаток 1

Князівський суд

Поки йшли по місту бирючі і, вдаряючи ціпком у мідну тарілку, повішену на груди, скликали городян на суд, у садибі спішно закінчувалися останні приготування.

Перед палатами швидко теслі звели поміст, на якому повинні були сидіти князь і бояри. Затагли його дорогими килимами, зверху, по килимах, розставили переметні лави з м'якими сукняними постілками. Князівське

крісло, обшите золотими пластинами із вправленими в них дорогими каменями, пряме, з масивними підлокітниками, установили в середині. Унизу, перед помостом, шикувалися дружинники і пішці — у бойовому вбранні, у бронях і при щитах.

Ярополк з'явився перед людьми в червоному корзні, застібнутому на плечі золотою запоною, у червоних же сап'янових чоботах зі срібними завитушками по халявах, у пухнастій соболевій шапці з червоним верхом.

Побачивши князя, мужики поклонилися йому, баби поспіхом перехрестили лоба...

Ярополк опустився в крісло, бояри розсілися на лавах. Князівський тун, стоячи на приступці, трохи нижче від помосту, утробним басом оголосив:

— Яко князь повелить, тако і здійсниться...

Князь кивнув. Негайно ж дружинники вихопили з групи... тих, хто стояв трохи подалі, щуплого старця... Біля помосту його кинули на коліна. Ярополк запитав, і в голосі не чулося погрози:

— Скажи, у чому твоя провина, старче?

Старий, мерзлякувато поводячи плечима, мовчав. Тоді за нього сказав свідок, що з'явився з-за помосту, шустрий, довголиций, з набряклыми кошелями під маленькими вічками:

— Бронник Кропило, князь. Украв боярського сокола, сховав у хаті під крамницею. А як прийшли люди, почав ляяти їх негожими словами, паплюжив боярина і служок його...

Ярополк нахилився до Захарія, що сидів поруч з ним:

— Що сказано про це в «Руській Правді», боярине?

Захарія неспішно розправив бороду і, піднявшись з лави, протяжно виголосив на всю площу:

— Сказано в «Руській Правді»: «А отже украдуть чуж пес, або яструб, або сокіл, то за образу три гривні».

— Тож буде так, — сказав Ярополк.

По юрбі прокотився гул: зарухалися мужики, заохали, запричитали баби.

— А поки, — продовжував Ярополк, — узяти Кропилу під варту і кинути в поруб...

— Дякуй князя, — штовхнув Кропилу під бік дружинник, що його притримував.

Старик присів, ні слова не вимовив, тільки губами зворухнув, прошепелестів щось невиразне. За знаком тіуна його відволокли убік і кинули на землю.

До помосту підвели міцного хлопця в посконній, з темними мокрими плямами на спині, сорочці. У хлопця синій шрам поперек обличчя, обличчя смішлिवе, лукаве. Прищулене око підморгувало юрбі.

– Паді! — багровіючи, наказав тіун.

Хлопець неохоче опустився на коліна. Почухуючи п'ятірнею потилицю, з-під лоба уп'явся на Ярополка. Очі його усе ще продовжували посміхатися, хоча обличчя вже було серйозне. Ярополк нетерпляче підстьобнув тіуна поглядом.

– У чому твоя провина, рабе? — запитав тіун.

– Не раб я, людина вільна, — відповів хлопець, торкаючи пальцем шрам. — Гончар я, а звуся Лука.

– Усі ми князівські люди, — поправив його Захарія.

– Князівські, але не раби, — спокійно відповів Лука.

Ярополк весь напружився: ось воно! Схилившись вперед, неприязно запитав:

– А скажи, Лука, у чому обвинувачує тебе мій тіун?

– Куру украв, — буркнув хлопець. Брехав. Юрба співчутливо мовчала.

Тіун сказав:

– Грабував боярські скотарки.

– Куру украв, — прикидаючись дурнем, тупо повторив хлопець. Боярин Захарія, не стерпівши, ударив ціпком об поміст.

– Пив мед з боярських медуш, — безпристрасно продовжував тіун. — Бешкетував з іншими холопами на боярському дворі — зламував одрини і робив розбій.

– Куру украв, — знову проговорив гончар і повів на тіуна лютим поглядом.

– Свідок є? — запитав князь.

У юрбі мовчали. Тоді Ярополк звернувся до Захарія:

– А що сказано про це в «Руській правді»?

Багрянний від стримуваного гніву, боярин сказав:

– Коли немає свідка, то випробувати залізом.

Князь кивнув. Гончар став майже білим, замітався в руках дружинників, що міцно тримали його. У світлиці, неподалік від помосту, малиновим кольором світився на вугіллях розпечений брус залізний.

– Куру украв, княже!.. Куру я украв! — підбадьорював себе запеклим лементом хлопець. Отроки зірвали з його каптан, оголили по лікоть праву руку. Притихла юрба подалася вперед, і раптом забився в перегрітому повітрі нестримний жіночий лемент:

– Люди добрі! Так який же він гончар без руки-то? Відпустіть Луку!..

– Цить ви, — пригрозив тіун, — чи самі погрітисся захотіли?..

Стихло на площі. З горнця вихопили кліщами брус і сунули хлопцю в руку.

Стиснувши долоню, Лука, зробивши кілька кроків, упав. Дружинники натягнули йому на обпалену руку мішок, наклали воскову печатку.

Тіун протяжно вимовив:

— Рука загоїться, виходить, ти не винний — відпустимо з миром. Коли не загоїться, то провина твоя доведена. А щоби не втік, узяти того гончаря Луку під варту і кинути в поруб...

Поки суд та розправа, час збігав швидко. Сонце піднялося високо, стало припикати. Парко зробилося на помості. Князь витирав хусткою зіпріле обличчя, розсіяно прислухаючись до вироків, що викрикував тїун. У полудень, коли в соборі вдарили в било, Ярополк устав, широко перехрестився на золотий купол Успення Божої Матері і піднявся в терем. Бояри пішли за ним.

У сінях були накриті столи, швидкі чашники обносили умлілих гостей полуничним солодким квасом і медом.

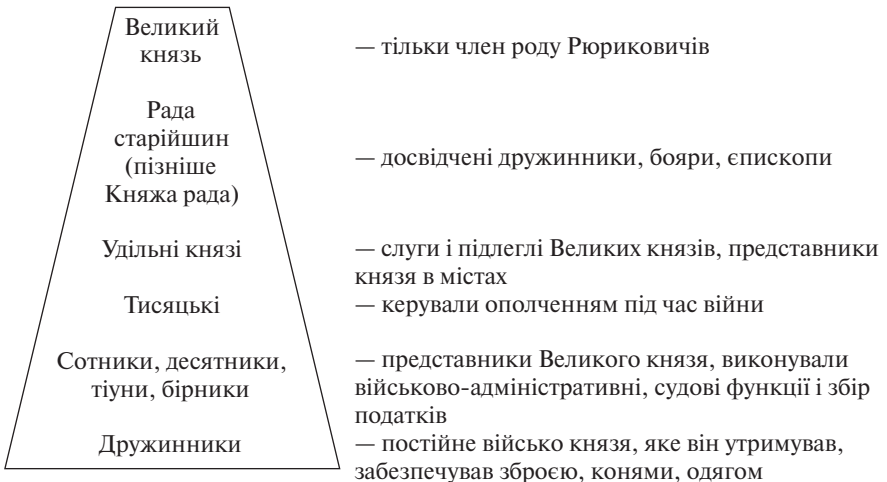
Додаток 2

Пам'ятка «Характеристика держави»

1. Форма правління (монархія або республіка).
2. Яка соціальна група, стан перебуває при владі?
3. Політичний устрій держави;
  - а) голова держави, його повноваження;
  - б) законодавчі органи (структура, спосіб формування, повноваження);
  - в) виконавчі органи (способи формування, функція, підпорядкованість);
  - г) судові та правоохоронні органи;
  - д) права підданих.
4. Форма державного устрою (розподіл на територіальні одиниці, їхній взаємозв'язок).
5. Якими методами і прийомами здійснюється влада в даній державі?

Додаток 3

Система державної влади в Київській Русі

Додаток 4

«Руська правда»

«Аще уб'ють огнищанина..., то убивця платить за нього 80 гривень..., а за князівського під'їзного... платить 80 гривень... А за убитого князівського тіуна — 80 гривень... А за убитого смерда або холопа — 5 гривень... А за рядовича 5 гривень...

А челядин сховається...платить 3 гривні продажу.

Про закупа ж... Аже пан скривдить закупа..., за образу платити йому 60 кун».

Додаток 5

Категорії населення

1. «Люди»	А. Управитель усього господарства князя
2. Смерд	Б. Збіднілий селянин, що обслуговує князівське або боярське господарство
3. Закуп	В. Збирач оброку, данини для князя
4. Рядович	Г. Вільний селянин, що продав себе за гроші при свідках
5. Холоп	Д. Селянин, що не мав свого господарства, перебував у повній залежності від феодала
6. Огнищанин	Ж. Селянин, що володів земельним наділом і платив князю данину
7. Челядник	З. Селянин, що уклав з боярином договір («ряд») про тимчасову роботу на нього
8. Тіун	І. Управитель князівського або боярського будинку
9. Під'їзний	К. Селянин, що потрапив у залежність до феодала, взявши в нього борг («купу»)
10. Боярин	Л. Землевласник, феодал

Відповіді:

1—Г, 2—Ж, 3—К, 4—З, 5—Д, 6—А, 7—Б, 8—І, 9—В, 10—Л.

Додаток 6

У маєтку князя

Село Предславино і вся територія, що прилягає, входять у мої володіння. Селяни залежать від мене, але мають і свої наділи, ведуть своє господарство. Основою господарства тут є нашійне землеробство. Вирощують жито, овес, ячмінь, просо, пшеницю, а також горох, боби, часник, цибулю, ріпу, хміль, льон, коноплі. Деякі смерди щорічно збирають більше 300 пудів зерна. Із садових культур розводять яблуні, груші, сливи, горіхи, виноград.

Займаються також скотарством. Для пасовиськ використовують луки, степи, перелогові землі. Худобу розводять для задоволення власних потреб у продуктах харчування, а також як робочу силу. Вирощують рогату худобу, коней, овець, свиней, з домашньої птиці: курей, качок, гусаків.

У моєму господарстві працюють і смерди. Вони відпрацьовують панщину і платять оброк натурою або грішми. Крім того, є селяни, що укладають договір, на підставі якого вони визнають свою залежність від мене, — це рядовичі. Закупи не мають власного господарства, і тому вони за всю працю одержують від мене купу (борг). Деякі селяни працюють і живуть у моєму господарському дворі, вони готують їжу, пораються по господарству — це челядь. А от холопи перебувають у повній залежності від мене.

Лісові хащі багаті на різних звірів, тут водяться зубри, тури, лосі, на яких селяни полюють. Велику роль відіграє також бортництво — збирання меду бджіл, що поселяються в бортах — дуплах дерев. Селяни займаються також збиранням диких фруктів, горіхів, ягід, грибів.

Розвиваються різні ремесла: ковальство, гончарство, ткацтво й ін.

А свої земельні наділи я маю право передати в спадщину синові.

Додаток 7

Схеми

Додаток 8

Соціальна структура Київської Русі

«Кращі люди» Київської Русі	
1	2
Великий князь	представник правлячої династії Рюриковичів
Духівництво	поділялося на верхівку (митрополит, єпископи, архієпископи) і рядових священнослужителів (ченці)
Удільні князі	Керували землями-князівствами, також належали до династії Рюриковичів
Бояри	формувалися з родоплемінної знаті і верхівки дружинників, що ставали землевласниками. Поділялися на: «великих» — воеводи, тисяцькі; «менших» — соцькі, десяцькі, дворецькі, тіуни; «земських»

1	2
Дружинники	найближче оточення князя, допомагали йому у всіх справах, за що одержували значну матеріальну винагороду
Заможні городяни	купецтво (в Києві і Галичі об'єднувалось у професійні союзи), князі, бояри, княжа адміністрація
«Чорні люди» Київської Русі	
Селянство	Найчисельніша верства суспільства
Смерди	Особисто вільні селяни, становили більшість усіх станів, мали своє господарство, володіли землею, виплачували державі данину, виконували на її користь деякі повинності
Закупи	Селяни, що втратили своє господарство і потрапили в залежність до феодала. Закон забороняв перетворювати тимчасову залежність у постійну
Рядовичі	Смерди, що уклали з феодалом «ряд» — договір про найм або позику — і відповідно до нього працювали в господарстві феодала. Їхнє становище було таким же, як і закупів (феодално залежні)
Холопи	У повній власності феодала; становище, наближене до рабського, обслуговували потреби панського двору, за гарну службу могли одержати волю. У XII–XIII ст. їхнє становище покращилося і наблизилося до становища феодално залежних селян
Міські жителі-міщани	Відігравали помітну роль у житті суспільства
Ремісники, торговці	Особисто вільні, платили податки і виконували повинності на користь міст
Нижчі прошарки	
Наймити	Смерди, що розорилися, або міщани, що за певних умов наймалися працювати на феодала
Челядь	Різні категорії залежного населення, яке можна було продавати, дарувати або передавати в спадщину
Ізгої	Особи, що випали зі своєї соціальної групи та втратили з нею зв'язок. Ними могли стати вільні селяни, купці, діти священників і навіть князі. Закон охороняв їхнє життя високими штрафами, оскільки вони залишалися особисто вільними

УРОК 11

ТЕМА. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ

ВАРІАНТ 1

Мета: сформувати та закріпити знання учнів про господарську і культурну діяльність жителів давньоруського Києва періоду правління Ярослава Мудрого; розвивати вміння уявляти події, які вивчаються, здатність втілюватися

в історичний образ; формувати історичні смаки, повагу до культурних надбань минулого; заохочувати до пошукової діяльності в різних її формах.

Тип уроку: урок повідомлення нових знань.

Вид уроку: урок-подорож з елементами рольової гри.

Обладнання: карти, схеми, таблиці, картини із зображенням давньо-київських історико-архітектурних пам'яток.

Підготовча робота

За 2–3 тижні до уроку:

- між учнями розподіляються ролі;
- визначається мета, і підбираються завдання для кожної окремої ролі;
- розробляються карти, схеми, вибираються картини, ілюстрації відповідно до теми уроку;
- готується «екскурсовод» (вчитель або старший учень).

ХІД УРОКУ

I. Підготовчий етап

1. Актуалізація опорних знань учнів

Учитель. Сьогодні ми з вами спробуємо вирушити в незвичайну туристичну подорож — у минуле. Це буде мандрівка вулицями одного з давньоруських міст. Щоб одержати право здійснити таку мандрівку, вам необхідно здогадатися, куди саме ми вирушаємо.

(Учитель зачитує літописні уривки.)

«Бачите гори оці? На цих горах возсіяє благодать Божа, буде город великий, і воздвигне Бог багато церков».

«Це буде мати городам Руським».

Бесіда

- Кому належать ці слова?
- Про яке місто йдеться?
- Коли і ким воно було засноване?
- З якого писемного джерела ми дізнаємося про ці події?

2. Повідомлення теми та мети уроку

Учитель. Отже, ми помандруємо до столиці України — Києва. Яким це місто було тисячу років тому? Як жили його мешканці? Чим уславилося воно за часів правління Ярослава Мудрого? Що залишили нам наші пращури у спадщину? Щоб отримати відповіді на ці запитання, ми вирушаємо в подорож.

II. Виклад основного матеріалу

1. Розташування, планування та забудова міста

Робота з картою

Учитель. Давній Київ був розташований на мальовничих схилах берега Дніпра, нижче гирла Десни. У ті часи він займав лише четверть старого

міста. Навколо нього, особливо з півночі, розкинулися великі ліси, багаті на звірину, ягоди, гриби, дикий мед. На південь, у зоні лісостепу, ліси чергувалися з широкими просторами родючої землі, де було добре вирощувати хліб. У місці, де виник Київ, могутній Дніпро збирає води, які зі сходу несе йому Десна, а із заходу — Прип'ять. Отож Київ, немов ключ, замикав водні шляхи на північ, південь, захід і схід. Таке виняткове місце не могло не стати великим центром навколишніх земель.

Високі київські кручі, порізані річками Либідь, Почайна, Глибочиця, Киянка, були готовими укріпленнями, що створила природа. На цих пагорбах наприкінці V ст. з'явилося славетне місто.

А в 988 р. здійснилось вікопомне хрещення киян у водах Дніпра і Почайни. З цього часу бере початок нове, християнське життя на Русі, що освятило Київ великою силою свого духу і величі.

Особливої опіки Київ зазнав за часів правління Ярослава Мудрого. Князь зробив місто «суперником Константинополя і преславною окрасою східної церкви». Зайдемо в міські ворота і переконаємося в цьому.

Робота із планом та схемами забудови древнього Києва

Е к с к у р с о в о д. Як бачите, місто ділилося на кілька частин. Однією з них є Старий Город (місто Володимира) на Старокиївській горі, де, за переказом, оселився князь Кий. Тепер, за часів Ярослава, на місці, де відбувся останній бій із печенігами, виник Новий, або Великий Город (місто Ярослава). Внизу розташований Поділ, де мешкають ремісники і торговці. У моменти крайньої небезпеки населення з Подолу шукало захисту на захищеній Горі або у Великому Городі.

Укріплене наше місто трьома захисними валами. Перший споруджений ще в прадавні часи, другий — в кінці X ст., третій — за часів Ярослава Мудрого — нашого князя. Ця споруда складається з великих «кліток» розміром 3×3 м, зроблених з дерев'яних колод і засипаних глиною. Основою валу є 6 таких кліток, тобто він має 18 м ширини і понад 7 м висоти. Із зовнішнього боку валу викопаний глибокий рів, заповнений водою. На хребті валу споруджено остріг — огорожу з частоколу, побудовано дерев'яні, а подекуди навіть кам'яні стіни. В'їхати до міста можна через 4 брами: Лядську, Жидівську, Угорську та Золоту. Загалом все місто займає 400 гектарів. Живе в ньому приблизно 50 тис. киян. Це одне з найбільших міст Європи. Детальніше про нього розповість наш архітектор.

А р х і т е к т о р. Київ є дуже мальовничим. Адже ніхто не має права зводити споруди, як заманеться. Існує спеціальний збірник правил забудови. Наприклад, заборонено закривати гарний краєвид сусідам.

Переважна більшість будівель є дерев'яними. Найкраще збудовані будинки заможних верств населення — «хорони». Князівські і боярські палати мають два і більше поверхи. Ці будівлі ще називають тереми. Біднота мешкає в невеликих будиночках площею близько 20 м. Їх роблять з глини чи дерева та обмазують. Двопохилий дах вкривають соломою, деревом,

черепицею або свинцем. Підлога — глиняна, подекуди — дерев'яна. З дерева також споруджені перші церкви в нашому місті.

Тепер ми все більше будемо кам'яних споруд, щоб вони зберігались протягом століть для наших нащадків.

2. Архітектурні пам'ятки древнього Києва. Оздоблювальне мистецтво

Е к с к у р с о в о д. Давайте зійдемо на Старокиївську гору і поглянемо на першу кам'яну споруду Києва — Десятинну церкву.

Бесіда

- На честь якої події збудовано Десятинну церкву?
- Хто її заклав?
- Чому вона отримала таку назву?
- Як ще називали цю церкву?

Робота з ілюстраціями

Архітектор. Це хрестокупольний храм. Стіни зведені з каменю й цегли — плінфи. Внутрішній простір перекритий склепінням у формі хреста, над яким підноситься 25 бань. В оздобленні церкви використано багато мармуру, тому ми називаємо її мармуровою,

Е к с к у р с о в о д. Подивіться, будь ласка: вона дійсно зачаровує своєю красою і величністю! Ця церква збудована Володимиром Великим на візантійський зразок. Але тепер у місті є багато будівель, що мають наші, національні ознаки. Однією з них є знаменитий Софіївський собор, до якого ми зараз підійдемо і послухаємо розповіді будівельників, художників та служителів собору.

Бесіда

- Пригадайте, на честь якої події Я. Мудрий заклав Софію Київську.
- Коли відбулася ця подія?
- Чому храм отримав таке ім'я?

Робота з ілюстраціями

Е к с к у р с о в о д. Князь Ярослав 1037 року заклав Софіївський собор — найбільшу споруду нашого міста. Це є головний храм Київської Русі — «митрополія руська», де проводить богослужіння митрополит.

Б у д і в е л ь н и к. Правила зведення церков прийшли до нас з Візантії. Церква має бути прямокутною будівлею. В середині ряди стовпів ділять її на довгасті відділи — нефи. Ми також споруджуємо за цими правилами, але маємо і власний досвід, адже в Києві вже давно будемо кам'яні палаци. Отже, Софіївський собор не схожий на жодний храм у світі.

І-й х у д о ж н и к. Зайдіть до собору, і ви одразу ж побачите Божу Матір Оранту, яка в молитві здіймає руки догори. Я зобразив її на ясному золотому тлі. Її вбрання — золоте і блакитне. Ці кольори — символи нашої Русі. Фігуру Оранти я виклав мозаїкою — кольоровими шматочками спеціального скла — смальти. Смальту роблять наші київські умільці. У мозаїках Софії смальта має 168 відтінків і прикрашає 640 м площі.

2-й художник. А я прикрасив стіни фресками — розписом по сирій штукатурці. Їхня площа сягає 300 метрів. Особливо ретельно я зобразив князя Ярослава Мудрого з дружиною, синами й дочками. На стінах, біля сходів, що ведуть на хори, я намалював сцени полювання, давньоруських музикантів-скоморохів.

3. Розвиток книгописання й літописання

Робота з ілюстраціями-зображеннями давньоруських книг

Служитель храму (священник). Наша Софія зберігає дуже важливу таємницю. Тут ведеться переписування книг. Книги пишемо чорнилом, яке виготовляємо з дубової або вільхової кори, квасного меду тощо. Великі літери на початку рядка малюємо червоною фарбою. Сторінки робимо з пергаменту і прикрашаємо орнаментами, зображеннями фантастичних птахів, звірів тощо. Готову книгу старанно оправляємо в дошки, вкриті шкірою, або срібним окладом, на якому власник пише своє ім'я. Така книга коштує дуже дорого.

Вже готові 5 книг: «Злата цепь», «Слова святих отців», «Кузьми Індікоплава мандрування», «Діяння Дігенія Акріта» і «Шестоднев».

Учитель. Книгу високо цінували на Русі. Її вважали поводитирем у житті. «Окраса для вояка — зброя, для корабля — вітрила, а для праведника — читання книг», — писав літописець.

Літописець. Літописання дуже важлива справа. Адже треба правильно і правдиво викласти всі події, які відбуваються в нашому житті. Ці події я записую в літописи. Згодом з кількох літописів робиться одне зведення (звід). Я складаю один з перших зводів. Він написаний давньослов'янською мовою і буде називатись Найдавнішим Київським Зводом.

Чернець. Князь Ярослав Мудрий створив і зберігає в Софії Київській свою бібліотеку — понад 500 книжок. Можливо, колись наші нащадки матимуть змогу їх прочитати.

Учитель. Сьогодні Софія Київська — дорогоцінна пам'ятка не тільки для України, а й для всього світу. Неодноразово вороги руйнували нашу святиню, тому собор декілька разів реконструювався. Сьогодні він лише частково зберіг свій первісний вигляд. Софію взяла під охорону найвпливовіша міжнародна організація у справах культури — ЮНЕСКО. Тому цей собор — пам'ятка світового значення.

4. Художні ремесла Київської Русі

Робота з картинами та ілюстраціями

Екскурсовод. А тепер залишимо Верхнє Місто й роздивимося його околиці. Найжвавіше і найгомінкіше життя шумить на Подолі. Там, як ми вже говорили, селяться ремісники: кожум'яки, гончарі тощо. Давайте відвідаємо найбільший ринок, де вирує бурхлива торгівля, і побачимо, що ж пропонують київські умільці.

З о л о т а р . Я — золотар і володію різними техніками обробки коштовних металів. Ось вироби, прикрашені технікою зерні, скані, перегородчастої емалі. Назва «зернь» походить від слова зерно. Я роблю прикраси з крихтливих металевих зерняток! Уявляєте, яка то праця — виготовити вручну ті зернятка! Скань — це візерунки з найтонших скручених дротиків. Але найкраще в мене виходять перегородчасті емалі. Я можу на площі завбільшки, як зріз олівця, вмістити зображення жіночої голівки з діадемою і сережками.

З б р о я р . Недорого! Добрі мечі, булави з бронзи, луки, наконечники списів! А подивіться, скільки праці я доклав, аби зробити кільчугу воїна! На неї витрачено 600 метрів залізного дроту, з якого зроблено 20 тис. кілець! Купуйте! Захищайте наше місто і державу від лютих ворогів, бережіть честь землі своєї!

Р і з ь б я р . Вибирайте мій товар! Дивіться — ось різьблені скрині, шкапулки, ручки дзеркал, ножів, ложки, шахові фігури, рами для вікон. Все з найкращих порід дерева! Все для вашої зручності та краси!

Г о н ч а р . Різноманітні гончарні вироби! Для дому і для храмів. Пляньте, будь ласка, які кольори! Глечики, горщики, горнятка; миски, мисочки і блюдечка! Рослинні і тваринні візерунки. Не проходите повз мене! Купуйте!

5. Музичне мистецтво давньоруських слов'ян

Робота з картинами та ілюстраціями

Е к с к у р с о в о д . Прислухайтесь уважно до ринкового багатоголосся — і ви почуєте звуки музики. Вона збирає навколо себе дуже багато людей. Тож давайте приєднаймося до цього гомінкого кола і познайомимося з талановитими виконавцями.

С к о м о р о х и . Ми виступаємо на княжих дворах, на міських та ринкових майданах, святкових зібраннях. Серед нас є танцюристи, фокусники, актори. Наші музики грають на гусях, сопілках, лютнях, гудках, арфах, флейтах, б'ють у бубни, тарілки. Під час родинних та громадських свят ми приносимо людям радість і задоволення.

С п і в е ц ь . А я можу виконати для вас билини, де ви почуєте про наших славетних героїв: Іллю Муромця, Добриню Микитича, Альошу Поповича. Проте з найбільшою радістю виконаю пісню про князя Ярослава Мудрого, котрий є душею і тілом нашої землі Руської, її вірним захисником й оберегом.

III. Заключний етап. Підсумок уроку

Е к с к у р с о в о д . Ось і закінчилась наша мандрівка вулицями стародавнього Києва — столицею Київської Русі. Розбудоване за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, це місто стало живим свідком нашої історії. Славетне місто, яке неможливо не любити. Хай на все життя ста-

нуть вам заповітом слова найвідомішого київського опікуна — князя Ярослава Мудрого: «Майте любов між собою... І, якщо будете жити в любові між собою, Бог буде у вас і підкорить вам ворогів. І будете мирно жити. Якщо ж будете в ненависті жити, у сварках і незлагодах, то загинете самі і загубите землю батьків своїх і дідів своїх, які здобули її трудом своїм великим».

IV. Повідомлення домашнього завдання

Виконання творчих завдань диференційованого характеру

- Запишіть відомі прислів'я та приказки про Київ.
- Складіть перелік літературно-мистецьких творів про Київ.
- За даними «Повісті минулих літ» напишіть твір-мініатюру на тему: «Давній Київ часів правління Ярослава Мудрого».

ВАРІАНТ 2

Мета: ознайомити учнів з основними досягненнями культури періоду Київської Русі; дати уявлення про досягнення в літературі, літописанні, іконописі, архітектурі; вчити учнів працювати з текстом підручників, ілюстраціями, розвивати в учнів уяву; виховувати естетичні смаки, почуття гордості за успіхи та досягнення наших предків у галузі культури.

Обладнання: настінна карта, карта-схема Києва, ілюстрації, фрагменти творів, книжкові мініатюри, макет Софійського собору.

Тип уроку: урок-екскурсія з елементами рольової гри.

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань учнів

1. Що ми розуміємо під поняттям «культура»?
2. Що таке матеріальна і духовна культура?
3. За яких історичних умов розвивалась культура Київської Русі?
4. Які галузі культури розквітли за часів раннього Середньовіччя у Візантії та країнах Західної Європи?

II. Мотивація навчальної діяльності учнів, оголошення теми, мети і плану уроку

Учитель. Вам уже відомі основні віхи історичного розвитку однієї з наймогутніших держав Європи в період Середньовіччя — Київської Русі. Ми знаємо про діяльність перших князів, які стояли біля витоків формування держави, про роки її могутності і занепаду, нам також відомі культурні досягнення народів Європи в Середні віки з курсу всесвітньої історії.

А сьогодні на уроці ми дізнаємось про досягнення в галузі культури Київської Русі. У кінці уроку ви маєте відповісти на запитання, що записане на дошці:

Що зумовило високий рівень розвитку культури Київської Русі?

План вивчення теми

1. Освіта в Київській Русі.
2. Література.
3. Архітектура.
4. Музика і живопис.
5. Прикладне мистецтво.

III. Сприймання нового матеріалу

Учитель. За часів князювання Ярослава Мудрого Київська Русь досягла найвищого розвитку, зміцнились кордони держави, інтенсивно велось будівництво міст, розвивалось господарство, торгівля, зріс її міжнародний авторитет. Як відомо, у середньовічній Європі ознакою престижу й могутності династії була готовність правителів інших могутніх держав вступити з її членами у шлюбні зв'язки. Ми знаємо, що з родом Ярослава прагнули породичатися чи не всі володарі Європи. І сам Ярослав, і всі його діти були одружені на іноземних принцах і принцесах. Єлизавета стала королевою норвезькою, Анастасія — угорською. Дочекалася сватів і Анна — з далекої Франції.

Давайте уявімо собі, що Ярослав як гостинний господар організував французьким сватам екскурсію визначними місцями Русі. Було чим пишатись Ярославу Мудрому. Приєднаймося і ми до цієї подорожі.

Учень - екскурсовод. Подальший розвиток господарства, міжнародні зв'язки вимагали збільшення кількості освічених людей. Про поширення і роль освіти Київської держави свідчить той факт, що збереглися підписи королеви Анни серед «хрестиків», які ставили на державних актах неписьменні французькі політики.

Писемність у Київській Русі була відома ще до запровадження християнства. Про це свідчать угоди Русі з греками, в яких містяться вказівки про те, що обидві держави розв'язували різні спірні питання «не тільки на словах, а й на письмі».

У IX ст. болгарські просвітителі Кирило та Мефодій створили більш досконале слов'янське письмо — кирилицю. Після введення на Русі християнства кирилиця поступово витіснила стару писемність. Саме християнство справило значний вплив на розвиток освіти. Осередками освіти стали монастирі та церкви.

Учитель. Завітаймо до однієї такої монастирської школи. Познайомимось з її учнями. Послухаємо розповідь.

Учень монастирської школи. Вже за князювання Володимира Великого було створено першу школу, в якій здобували знання діти най-

ближчого оточення князя. Матері, направляючи дітей, плакали, як за померлими, настільки це було незвичною справою. За часів Ярослава Мудрого кількість шкіл збільшується. Вчителями в школах були священники. Тут вчили читати, писати, а також церковного співу та начал християнської моралі. Школи не мали окремих будинків. Учні збиралися у будь-якому приміщенні.

Учитель монастирської школи. Підручниками служили богослужбні книги, найчастіше — Псалтир. Навчання грамоти розпочиналося з вивчення азбуки. Учні писали на покритій воском дощечці з допомогою писал — металевих або кістяних стрижнів із загостреним кінцем і лопаткою у верхній частині. Гострим кінцем писали букви і слова, а лопатками згладжували написане. Для кращого запам'ятовування алфавіту букви писали на окремих предметах (пряслицях, гребінцях, дерев'яних дощечках). Великі тексти писали на березовій корі. Існували школи для дівчаток. Першу з них заснувала онука Ярослава Мудрого, Янка, при Андріївському монастирі.

Учень - екскурсовод. З розвитком освіти дедалі більшого значення набували книги. Усі книги були рукописними, створювались повільно і коштували досить дорого, лише багаті русичі могли дозволити собі їх купити. Перші рукописні книги також створювалися в монастирях і церквах. Саме там, у тиші монастирської келії, народжувалися книжки.

Монах. Праця переписувача тяжка і виснажлива. Пишуться книги на пергаменті (тонко виробленій телячій шкірі) гусячим пером. Чорнило виробляється з дубової або вільхової кори, квасного меду, тощо. Книги прикрашаються орнаментами із зображенням птахів, звірів. Великі літери на початку рядка пишуться червоною фарбою. Потім книгу старанно оправляють у дошки, покриті шкірою, або срібну оправу, на якій власник пише своє ім'я. Пишуться книги також на бересті та дошках.

Учитель. Високо цінували книгу на Русі. Її вважали поводителем у житті. «Окраса для вояка — зброя, для корабля — вітрила, а для праведника — читання книг», — писав літописець. Про увагу до книг свідчить той факт, що почали створювати бібліотеки. Першу бібліотеку та архів для зберігання важливих документів заснував князь Ярослав Мудрий при Софіївському соборі у Києві. Його бібліотека була найбільшою у світі на той час і нараховувала понад 500 томів.

На княжих дворах, у монастирях перекладалися слов'янською мовою іноземні книги. З них русичі черпали наукові знання, які використовувались на практиці в ремеслі, будівництві, торгівлі, медицині та інших галузях.

Учень - екскурсовод. Дуже цікавою була в Київській Русі усна народна творчість, яка передавалася із покоління в покоління і стала важливим джерелом літературних творів та літописання. Численними є народні пісні, перекази, казки, легенди, прислів'я, билини про Іллю Муромця, Добриню Микитича, Альошу Поповича та Микулу Селяниновича, Микиту Кожум'яку. Пригадаймо деякі з них.

Учень розповідає одну з билин.

Учитель. Робилися перші спроби записувати важливі події. Виникло літописання, що стало винятковим явищем, оскільки не мало аналогів у літературі Європи. Літопис — це запис найважливіших подій за роками.

Найдавніший літописний твір, який до нас дійшов,— «Повість минулих літ». Він написаний ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором в 1113 р. Послухаємо розповідь ченця Нестора з глибини віків.

Учитель читає уривок з «Повісті минулих літ».

Учитель. У період феодалної роздробленості виникають літописи у Чернігові, Переяславі, Володимирі, створюється Київський літопис, Галицько-Волинський. Крім літописів, створюються й інші літературні твори. Більшість з них загинула, до нас дійшли одиниці. Це — «Повчання дітям» Володимира Мономаха», «Моління Даниїла Заточника», «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Руська правда», Києво-Печерський патерик.

Особливе місце посідає літературна пам'ятка невідомого автора «Слово о полку Ігоревім», написана наприкінці XII ст. У ній розповідається про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича на половців, а провідною є ідея єдності руських земель.

Літературна спадщина Київської Русі була винятково багатогою. За підрахунками окремих вчених, у XI—XIII ст. в обігу по всій території Русі перебувало близько 140 тис. книг декількох сотень найменувань. Значне місце посідали перекладні твори. Крім богослужбових книг, з грецької мови перекладались історичні, філософські, природничі праці.

Учень - зодчий. Запрошую вас взяти участь у подорожі-екскурсії, під час якої ми побачимо створені будівельниками Київської Русі чудові споруди з дерева, каменю, цегли. Основним будівельним матеріалом було дерево, з нього споруджували житло, оборонні та інженерні будівлі. Однією з перших кам'яних споруд була Десятинна церква, зведена 989—996 рр. на Старокиївській горі. Князь Володимир дарував на її утримання десятину своїх прибутків, звідки й пішла ця назва. В оздобі церкви використано багато мармуру, тому її ще називали Мармуровою. Десятинна церква, як і інші храми, була оздоблена фресками і мозаїкою. До наших днів церква не збереглася. 6 грудня 1240 року під ударами татаро-монгольських таранів вона була знищена.

За часів Ярослава Мудрого розширюються межі укріпленої частини Києва, та її найбільшою спорудою стає Софіївський собор, будівництво якого розпочалось 1037 р. Храм вражає розкішню внутрішнього оздоблення. Стіни вкриті золотом мозаїки. Численні свічки освітлюють іконописні лики. Стіни, стеля прикрашені фресками. На трьох стінах західної частини — великий груповий портрет родини Ярослава Мудрого. Окремі зображення цього портрету збереглися до наших днів. Цікавими є розписи

стін башт. Усі вони мають світський характер: на них зображено музикантів, сцени полювання, константинопольського гіподрому, де відбувалися змагання на колісницях, тощо.

Підлога храму Св. Софії викладена зі шматочків різнокольорової смальти. Крім богослужінь, у соборі відбувалися урочисті державні церемонії, укладалися договори. Тут зводили на престол київських князів, здійснювали їх захоронення.

Шедеврами світового значення є мозаїки Софіївського собору. Це насамперед постать Христа-Вседержателя, що є символом влади, та найбільше з усіх відомих на Русі (висота 4,45 м) зображення Богоматері-заступниці зі зведеними вгору руками («Оранта»).

У 30-х роках XI ст. будуються головні міські ворота Києва — Золоті ворота з надбрамною церквою. До 1500-літнього ювілею Києва, що святкувався 1982 р., Золоті ворота були відновлені.

У цей час зводились величні монастирі — Києво-Печерський, Михайлівський, Видубецький. У Чернігові зводиться Спаський собор, за зразком Київської Софії будують Софійські собори у Новгороді та Полоцьку. Споруджують Михайлівську церкву у Переяславі, Спаський собор у Чернігові, Успенський у Києві.

У ч е н ь - і к о н о п и с е ц ь. У культурі тієї доби не останню роль відіграв іконопис. Ікони писалися на дерев'яних дошках і знаходилися в усіх церквах, проте переважна більшість їх втрачена. Багато ікон привозили з Візантії, де існувала найкраща на той час школа іконопису. Історія донесла відомості і про одного з перших іконописців — київського майстра Алімпія. Його твором вважають велику ікону «Богоматір Велика Панагія» поч. XII ст. з Ярославського Спасо-Преображенського монастиря. Однією з найпопулярніших на Русі була ікона Володимирської Богоматері II пол. XI — поч. XII ст., яку привезли з Константинополя у Київ.

До часів Ярослава Мудрого належить виникнення книжкової мініатюри «Остромирове Євангеліє», написане в 1056–1057 рр. київським дияконом Григорієм, прикрашене чудовими заставками та трьома, витонченої роботи, мініатюрами.

Серед пам'яток художнього різьблення по каменю привертають увагу плити, прикрашені орнаментом або зображенням на релігійні теми. Одинадцять з них збереглося на хорах Софії Київської. Різьбленням по дереву прикрашали фасади будинків, човни, сани, речі домашнього вжитку. Особливо популярними були різьблені скриньки, ручки дзеркал та ножів, ложки. Вироби художнього ремесла Київської Русі у великій кількості вивозили за кордон.

У ч е н ь - м у з и к а н т. Народні пісні і танці були джерелом розвитку музичного мистецтва Київської Русі. Талановиті музиканти, співці, танцюристи, мандруючи від села до села, виступали на народних святах, ярмарках, заробляли собі на життя, знайомили людей зі своїм мистецтвом.

З письмових джерел відомо про поширення при дворах князів, великих феодалів світської розважальної музики, співів та забав скоморохів. Серед музичних інструментів відомі флейта, тарілки, лютня, скрипка-гудок, гуслі, сопілка, труби, бубни.

Ще одним видом музичного мистецтва був церковний спів, який мав свій особливий стиль і вже в часи Київської Русі трансформувався з простого одноголосся у багатоголосся хору.

Своєрідним видом була також військова музика. У супроводі такої музики виступали в похід військові дружини, звучала вона під час битв, штурму ворожих фортець. Особливу роль у ній відігравали труби та бубни.

Учитель. Ось і закінчилась наша подорож у часи Київської Русі. За короткий час ми зуміли познайомитись лише з невеликою частиною культурної спадщини однієї з наймогутніших держав ранньосередньовічної Європи. Адже культура Київської Русі IX–XIII ст. була надзвичайно високою і сягала європейського рівня. Монголо-татарська навала на деякий час загальмувала духовний розвиток країни. Були знищені міста і села, в руїни перетворились чудові храми і собори, в полум'ї знищені ікони і літописи.

Але ніхто не зміг викоренити культурні традиції народу, які стали тією основою, на підставі якої склалася вся наступна культура України.

Тож сподіваюся, що ми всі, як і дуже давно князівна Анна у далекій Франції, завжди будемо згадувати про велику державу, що її по цеглині будували перші князі, піднімали до вершини слави Володимир Великий і Ярослав Мудрий та у всі віки захищали наші діди і прадіди.

IV. Систематизація знань

I рівень складності

Вибрати правильну відповідь:

- 1) Писемність на Русі з'явилась із запровадженням християнства:
  - а) так;
  - б) ні.
- 2) Тонко вироблена теляча шкіра — це:
  - а) пергамент;
  - б) береста;
  - в) папір.
- 3) Звід подій за рік називається:
  - а) хронікою;
  - б) літописом.
- 4) Першу бібліотеку заснував:
  - а) Володимир Великий;
  - б) Ярослав Мудрий.
- 5) Мальовниче зображення із смальти:
  - а) мозаїка;
  - б) фреска.

- 6) Мозаїка «Марія Оранта» прикрашає:
- Успенський;
  - Софіївський собор.
- 7) Авторами азбуки кирилиці були:
- Кирило та Мефодій;
  - Борис та Гліб.

II рівень складності

Складіть таблицю «Література Русі-України».

Історичні твори	Їхній автор	Літературні твори	Їхній автор

- Як розвивалась архітектура та мистецтво на Русі?
- Що таке літопис?
- Чого та як навчали в монастирській школі?

III рівень складності

- Ви — іноземний мандрівник, що відвідав Софіївський собор. Опишіть свої враження.
- Складіть історичний портрет «Яким я уявляю Нестора-літописця».

V. Підсумки уроку

Учні відповідають на проблемне запитання.

VI. Домашнє завдання

- Візьміть інтерв'ю в учня монастирської школи.
- Уявіть себе переписувачем книжок Київської Русі. Що вам потрібно для роботи?

УРОК 12

ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.»

Мета: узагальнити й систематизувати знання учнів про виникнення та розквіт Київської Русі; розвивати самоосвітні вміння і навички роботи учнів з першоджерелами і додатковою літературою при підготовці вистави, використовувати знання, які учні засвоїли на попередніх уроках, вживатися в певну історичну епоху; викликати інтерес до навчання, розвивати образне мислення, фантазію, уяву учнів; виховувати повагу до історії України.

Тип уроку: закріплення засвоєних знань.

Форма уроку: урок-вистава.

Обладнання: карта «Київська Русь», портрети київських князів, ілюстративний матеріал, костюми.

Випереджальне завдання: учні, які виконують ролі, заздалегідь готують собі костюми, ближче знайомляться з історичною особою, яку будуть представляти (характер, поведінка, зовнішність, одяг).

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Вступна частина

Учитель. Сьогодні у нас незвичайний урок: до нас прийшов легендарний чернець, який жив наприкінці XI — початку XII і склав літопис «Повість минулих літ». Як його ім'я? (*Нестор-літописець*) Привітайте його. Славнозвісний Нестор допоможе нам систематизувати знання, засвоєні на попередніх уроках.

Нестор. А що таке літопис? (*Історичний твір, в якому опис подій здійснювався за роками.*) У своєму літописі я розповів, звідки пішла Руська земля, хто в Києві почав першим княжити. Відкриємо першу сторінку літопису: «...три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоревицею. Зробили вони городок (і) на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом...»

Учитель. Коли було засновано місто Київ? (*Кінець V ст.*) Покажіть на карті. Позначте на контурній карті.

Нестор. Відкриємо другу сторінку нашої історії.

Учитель. Важливим етапом становлення Київської Русі були VIII—IX ст. Саме тоді склалося державне об'єднання Руська земля. Чому воно так називалося? (*Скандинавська та автохтонна теорії походження терміна «Русь».*)

Нестор. Під 862 р. згадуються в літописі київські князі Дір і Аскольд. Спробуємо з'ясувати, хто вони такі.

«Було у Рюрика два мужі, обидва не з племені його, але боярини — Аскольд і Дір. І відпросилися вони у Царгород із родом своїм. І пішли вони по Дніпру, і, коли пропливали мимо, побачили на горі невелике місто..., і залишилися в цьому місті..., і стали володіти полянською землею...» Їх князювання позначилося низкою видатних подій. Яких саме?

Відповіді учнів

Дір князував у 30—50 рр. IX ст., володів багатьма містами, значною територією, до його столиці приїздили купці з інших країн. Морський похід Аскольда на Константинополь — від цього часу «начала прозиватися Руська земля», тобто Візантія визнала східнослов'янську державу. Аскольд був одним з перших християн на Русі.

Нестор. «Повість минулих літ» так описує смерть Аскольда.

«У літо 879 р. помер у Новгороді Рюрик і передав князювання своє Олегові — родичеві своєму, і віддав на руки йому сина Ігоря, бо той був вельми на ту пору малий... І прийшли до гір Київських, і узнав Олег, що княжать тут Аскольд та Дір... І вбили Аскольда і Діра....».

Н е с т о р. Тут починається третя сторінка.

У ч и т е л ь. Ми дізналися, яким чином до влади прийшов Олег. Він узяв собі титул князя руського, об'єднавши при цьому східнослов'янські землі в єдину державу, і обрав столицею своєї держави Київ.

Н е с т о р. «І сів Олег, княжачи, в Києві, і сказав Олег: «Хай буде матір'ю містам руським». І були у нього варяги, і слов'яни, і інші, які прозивалися Руссю». На Русі затвердилася династія Рюриковичів.

Інсценізація

До дошки виходять по черзі костюмовані герої.

О л е г. Моїми головними турботами були: визволення з-під влади Хозарського каганату і підкорення Києву східнослов'янських племен, захист держави від зовнішніх ворогів, забезпечення вигідних для Русі взаємовідносин з Візантією. 907 р. я підкорив своїй волі найсильнішу державу тогочасного світу — Візантійську імперію. У 911 р. уклав з Візантією вигідний торговий договір. Мене прозвали Віщим. Загинув я, як і пророкували волхви, від коня свого.

І г о р. Я син Рюрика, продовжив об'єднання Київської держави, започатковане Олегом; приєднав до Києва велику територію між Дністром і Дунаєм. Але похід на Візантію 941 р. завершився поразкою. Проте 944 р., коли я вдруге пішов на Константинополь, було укладено договір, який був для Русі вже не такий вигідний, як попередній, 907 р. підписаний Олегом. І загинув я безславно: зібравши данину з деревлян, пішов до них вдруге і був убитий.

О л ь г а. Присутній тут Нестор-літописець порівнював мене з яскравою зорею, що передує сходу Сонця. За народними переказами, я хитра, історія назвала мене мудрою, церква канонізувала як Рівноапостольну, прилучивши до лику Святих. Я була першою і єдиною в Київській Русі жінкою, яка правила державою. Родом зі Пскова, з родини варяга, я була гідною дружиною князю Ігоря. Помстившись деревлянам за смерть чоловіка, я зміцнила князівську владу, повернула древлянську землю під владу Києва, обклала її даниною. Щоб запобігти новим заворушенням, я змушена була провести реформи, в результаті яких було введено фіксовані норми повинностей. Мої реформи призвели до того, що послабла племінна влада і зміцнилася великокнязівська — це було великим кроком на шляху становлення державності. Мені вдалося навести лад у країні після стількох війн і зміцнити міжнародне становище мудрою дипломатією. Моє хрещення теж сприяло підвищенню міжнародного авторитету Київської Русі.

Н е с т о р (*перегортає сторінку літопису — X–XII ст.*). Ще більшої могутності досягла Русь за правління онука княгині Ольги — князя Володимира.

Учитель. Давайте пригадаємо, що зробив Володимир для зміцнення держави. За що його назвали Великим?

Відповіді учнів

1-й учень. Закріпив кордони Київської Русі від Чудського озера і Фінської затоки — на півночі до Південного Бугу — на півдні, від басейна Оки і Волги — на сході до Дністра і Карпат — на заході. Вона перетворилася на найбільшу державу в Європі.

2-й учень. Запровадив адміністративну реформу: країну було поділено на 8 округів, округи — на волості, на чолі яких було поставлено довірених осіб або синів Володимира.

3-й учень. Запровадив військову реформу: військо утворювалося з найманців, які мали право володіти земельною власністю.

4-й учень. Побудував фортеці, укріплення навколо Києва, які стали опорними пунктами в боротьбі з печенігами.

5-й учень. Побудував велику кількість нових міст по берегах основних річок країни.

6-й учень. Прагнув розмежувати єпископський та градський суди.

7-й учень. Карбував власні гроші.

8-й учень. Здійснив спробу реформувати язичництво, запровадив «Володимирове шестибожіння».

9-й учень. У 988 р. охрестив Русь, сприяв будівництву церков на Русі.

10-й учень. Переміг печенігів.

11-й учень. Укріпив міжнародний авторитет Київської Русі.

За те, що він приніс на Русь мир, народ прозвав його Красне Сонечко.

Учитель. Правління його сина Ярослава прийнято вважати вершиною історії Київської Русі. Володимир заклав фундамент — Ярослав звів величезну споруду, завершив справу батька. Доведіть це.

Відповіді учнів

1-й учень. 1036 р. остаточно він розбив печенігів і на місті рішучої перемоги наступного року було закладено церкву Святої Софії.

2-й учень. Перемога над печенігами дала можливість посунути кордон на південь, над Россю він збудував лінію укріплень, заклали місто Юр'їв.

3-й учень. Князь виступив ініціатором упорядкування законодавства — було створено перший писаний закон — «Руську Правду».

4-й учень. Зміцнив православну церкву. 1039 року засновано Київську митрополію. 1051 року митрополитом обрали Іларіона Русина, за часів правління виникає Києво-Печерська Лавра.

Нестор. У літописі записано: «І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширяться, і чорноризці стали множитися, і монастири

почали з'являтися... І зібрав він писців многих, і перекладали вони з грецьки на слов'янську мову і письмо (святеє), і списали вони багато книг. І придбав він (книги), що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, ми пожинаємо, учення приймаючи книжнеє...»

Учитель. Часи князювання Ярослава Мудрого позначилися посиленням держави, зміцненням кордонів Київської Русі, інтенсивним будівництвом міст, піднесенням господарства, торгівлі. Ці успіхи ознаменували підвищення міжнародного авторитету давньоруської держави. У роки його правління Київська Русь досягла найвищого розвитку.

По смерті Ярослава розпочалася доба політичної роздробленості.

Робота над поняттям

Нестор. «Ранком в день 1113 року кияни зібрали раду і послали до Володимира Мономаха з проханням: «Іди, князю, на стіл батьківський і дідівський... А коли не прийдеш, то знай, що багато зла станеться... Почув це Володимир і пішов до Києва. Зустріли його з великими почестями. Сів на столі отця свого дідів своїх, і всі люди були раді, і смута вляглася».

Учитель. Після тривалих міжусобних битв період правління Володимира Всеволодовича став часом розквіту Київської Русі. Як це сталося?

Відповіді учнів

1-й учень. Відновилося одноосібна влада князя, всі князі підкорилися йому. За своє правління Мономах здійснив 83 великих походи, 19 разів укладав угоди з половцями, полонив 300 половецьких князів. Кочовики більше не турбували Русь, що дало можливість зосередитися на внутрішніх проблемах.

2-й учень. Вніс зміни й доповнення до «Правди Ярославичів».

3-й учень. Наприкінці князювання спробував оцінити свою політичну діяльність, бажаючи передати власний досвід нащадкам у «Повчанні дітям».

4-й учень. Йому вдалося на деякий час відновити у повному обсязі державу Володимира та Ярослава.

На кілька століть він залишився недосяжним ідеалом правителя, здатного оборонити рідну землю і вгамувати внутрішні незгоди. За висловом літописця, Мономах «просвітив Руську землю, як сонце».

Учитель. Кончина Володимира Мономаха ознаменувала завершення цілої доби в історії Давньої Русі. Через кілька років ця держава втратила цілісність. Але давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії. В «Слові про закон і благодать» його автор, митрополит Іларіон, так охарактеризував становище своєї держави: «Її знають і чують в усіх кінцях землі...»

III. Підсумковий етап

Учитель оцінює підготовку учнів, їхню здатність до самоосвіти, їхню активність, вміння застосувати знання, які засвоїли на попередніх уроках. Найбільш активним учням виставляються оцінки.

IV. Домашнє завдання

1. Скласти історичний портрет князя, який більше подобався.
2. Скласти кросворд на 10 слів «Київська Русь».

УРОК 13

ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ «КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.»

Мета: оцінити навчальні досягнення учнів у ході вивчення теми за допомогою тестів; перевірити вміння застосовувати отримані знання.

Тип уроку: перевірка знань.

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку

Знайомство учнів із порядком проведення заліку.

II. Основна частина уроку

I рівень

1. Норманська теорія виникла у:
  - а) XI ст.;
  - б) XVIII ст.;
  - в) XIX ст.
2. Антський племінний союз розпався під ударами:
  - а) готів;
  - б) гунів;
  - в) аварів.
3. Кого автор «Повісті минулих літ» вважає засновником Києва:
  - а) Олега;
  - б) Рюрика;
  - в) Кия?
4. Князь Святослав воював з гунами.
  - а) Так;
  - б) ні.
5. Ярослав Мудрий був при владі у 1019–1054 рр.
  - а) Так;
  - б) ні.

6. Володимир Великий прийшов до влади:
- 972 р.;
  - 980 р.;
  - 988 р.

II рівень

1. Із числа наведених східнослов'янських племен виберіть ті, що жили на території сучасної України в VII–IX ст.:
- поляни;
  - деревліани;
  - кривичі;
  - словени;
  - радимичі;
  - дуліби;
  - уличі;
  - тиверці.
2. Першими князями, що прийняли християнство у першій половині X ст., були Аскольд і Дір. Так чи ні?
3. Встановіть послідовність правління київських князів, записавши їх імена у відповідному порядку:
- Ольга;
  - Володимир;
  - Ігор;
  - Олег;
  - Святослав;
  - Ярослав.
4. Встановіть відповідність між іменами київських князів та часом їх правління:

1) Ольга;	а) 882–912 рр.;
2) Володимир;	б) 912–945 рр.;
3) Ігор;	в) 945–957 рр.;
4) Олег	г) 980–1015 рр.

5. До наведених дат доберіть відповідні історичні події:
- 980 р. — ___;
  - 988 р. — ___;
  - 1036 р. — ___;
  - 1054 р. — ___.
6. Оберіть з числа наведених імен київських князів тих, що правили у II половині X століття:
- Аскольд;
  - Олег;
  - Ігор;
  - Ольга;
  - Святослав;

- е) Володимир;
- ж) Ярослав.

III рівень

1. Розташуйте у хронологічному порядку наведені події.
  - 1) Загибель князя Святослава у бою з печенігами.
  - 2) Перша літописна згадка про заснування Києво-Печерського монастиря.
  - 3) Розгром князем Святославом Хозарського каганату.
  - 4) Хрещення Русі Володимиром Великим.
  - 5) Завершення будівництва Десятинної церкви.
  - 6) Прихід до влади княгині Ольги.
2. Із запропонованих цифр доберіть не менше чотирьох визначних дат і подій з історії Київської держави IX–X ст. (в разі необхідності можна використовувати двічі одну й ту саму цифру), прокоментувавши її.
1 2 6 7 8 9 0.
3. Назвіть сусідів Київської Русі, охарактеризувавши стосунки з ними.
4. Кому з київських князів належать наведені вислови й у зв'язку з чим вони були виголошені:
  - а) «Хай буде Київ матір'ю городам руським...»
  - б) «Тож не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістями. Бо мертві сорому не імуть».
  - в) «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — то мені той противником буде».
  - г) «Іду на Ви»?
5. З числа наведених подій виберіть ті, що характеризують діяльність Ярослава Мудрого:
  - а) успадкував владу від княгині Ольги;
  - б) розгромив Хозарський каганат;
  - в) був сином Володимира Великого;
  - г) заснував першу на Русі бібліотеку;
  - д) його донька Анна стала королевою Франції;
  - е) запровадив устава та уроки;
  - ж) за його наказом було збудовано Десятинну церкву;
  - з) за його наказом вперше було призначено митрополитом русина Іларіона.
6. Співвіднесіть імена язических богів та їх характеристики:

1) Перун;	а) бог отари та пастухів;
2) Радигость;	б) бог вітру;
3) Мокоша;	в) богиня води, що супроводжувала душу у чорну ніч;
4) Морена;	г) символ гостинності, покровитель купців;
5) Велес;	д) богиня жіночого рукоділля;
6) Стрибог	е) бог блискавки, бог війни

IV рівень

1. Назвіть країни, з якими Ярослав Мудрий мав династичні відносини, а також ті, з якими вів війни протягом свого правління.
2. Доповніть текст, вибравши правильну відповідь в дужках.
У V–IX ст. східні слов'яни були (*християнами, мусульманами, язичниками*). Релігійні обряди відправляли в (*храмах, мечетях, капищах*) і вшановували (*Христа, Магомета, язичеських ідолів, що уособлювали сили природи*). Першими серед київських князів охрестилися (*Кий, Шек, Аскольд, Дір, Олег*). Першим християнським храмом, збудованим у Києві, був храм (*Святого Іллі, Десятинна церква, Софійський собор*).
3. Продовжте розповідь, дайте назву вашій оповіді.
«І, коли Володимир прибув, повелів поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати...»
4. Назвіть наслідки, які мало для Київської Русі прийняття християнства.

Відповіді**I рівень**

1. б). 2. в). 3. в). 4. б). 5. а). 6. б).

II рівень

1. а), б), е), з), ж). 2. «Ні». 3. г), в), а), д), б), е). 4. 1в, 2г, 3б, 4а. 6. г), д), е).

III рівень

1. б), 3), 1), 4), 5), 2). 4. а) Олег, б) Святослав, в) Володимир, г) Святослав. 5. в), г), д), з). 6. 1е, 2г, 3д, 4в, 5а, 6б.

УРОК 14**ТЕМА. СТАНОВИЩЕ У ДЕРЖАВІ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВИЧІВ****ВАРІАНТ 1**

Мета: ознайомити учнів з періодом міжкнязівських усобиць по смерті Ярослава, розкрити причини занепаду Київської держави за Ярославовичів та зміцнення її за Володимира Мономаха, розвивати навички роботи з історичними джерелами, удосконалювати навички роботи в малих групах, вчити робити власні висновки, аргументовано висловлювати думки, виховувати почуття шанобливого ставлення до історичного минулого свого народу.

Обладнання: Лях Р., Темірова Н. Історія України / Підручник. 7 клас; Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 92–104; Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 56–66; Полонська-

Василенко Н. Історія України, — К., 1993, — Т. 1. — С. 133–143; портрет Володири Мономаха; картки із завданнями для груп; різнокольорові жетони.

Тип уроку: засвоєння нових знань, вмінь, навичок.

ХІД УРОКУ

I. Організація учнівського колективу

II. Мотивація навчальної діяльності

Учитель. Ярослав Володимирович був справді видатним державним діячем, мудрим політиком, талановитим полководцем, його цілком заслужено прозвали Мудрим. Із таким ім'ям він назавжди залишився в історії нашої батьківщини. Літописець, аналізуючи значення діяльності князя, писав: «Як то буває, що один зоре землю, другий засіє, а третій жне та їсть багаті овочі. Так і тут: батько Ярослава зорав та зрушив землю, просвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син, засіяв книжними словами серце вірних...». За кілька літ до смерті він скликав своїх синів і розділив між ними землі й міста для князювання. При цьому Мудрий суворо наказав синам жити в злагоді, мирі, шанувати один одного, дружно боронити руські землі від ворогів.

Пригадайте, який порядок успадкування був у Київській державі. Які це могло мати наслідки?

III. Представлення теми та очікуваних результатів

Очікувані результати

По закінченні уроку ви зможете:

- пояснити, з якою метою відбувся з'їзд князів в 1097 році в Любечі і які він мав наслідки;
- дати оцінку діяльності Ярославовичів та Володимиру Мономаху;
- визначити причини занепаду Київської держави;
- вдосконалити навички роботи з історичними джерелами та роботи в малих групах.

IV. Інтерактивні вправи

Для подальшої роботи на уроці вчитель за допомогою різнокольорових жетонів ділить учнів на 5 робочих груп і пропонує кожній групі обрати лідера. Лідери вибирають запропоновані вчителем завдання і спільно з членами групи намагаються відшукати відповідні на поставлені перед групою питання.

Завдання групі № 1

Спробуйте дослідити, опрацювавши запропоновані історичні джерела, яким було становище Руських земель після смерті Ярослава, і дайте відповіді на такі запитання:

1. У чому полягав принцип старшинства, запропонований Ярославом Мудрим?
2. Чи мав Ізяслав Ярославич особистий авторитет для ролі старшого князя? Доведіть свою думку.
3. Чому в Києві відбулося повстання проти Ізяслава?

Завдання групі № 2

Проаналізуйте, чому загострювалися суперечності між старшими Ярославичами, і дайте відповідь на запитання:

1. У чому полягав запропонований Ярославичами принцип ротації влади?
2. Чому розпався тріумвірат і які це мало наслідки?
3. Які рішення було прийнято на з'їзді в місті Любечі?

Завдання групі № 3

Тезисно постарайтесь викласти свої роздуми про роль особистості в історії. Складіть історичні портрети (за пам'яткою):

1. Ізяслава Ярославовича.
2. Святополка Ярославовича.
3. Святополка Ізяславовича.

Завдання групі № 4

Постарайтесь відшукати факти, які б підтвердили думку, що між давніми князями дотатарської доби після Ярослава Мудрого не було гідніших князів за Володимира Мономаха. Назвіть якості, які були притаманні Мономаху як політику, полководцю і людині.

Завдання групі № 5

Ви — вчені-дослідники, які намагаються встановити основні причини занепаду Київської Русі та перетворення її на конфедерацію руських князівств. Визначте, які з причин призвели до розпаду Київської держави на удільні князівства.

Вчитель повідомляє учасникам груп, що на самостійну роботу їм відводиться 6–7 хвилин. Лідерам вручається «Пам'ятка» щодо організації роботи в групі усіх учасників. Після підготовки груп учні звітують про свою групову роботу у формі «Акваріуму». По черзі групи займають місце в центрі класного приміщення і повідомляють про результати своїх досліджень іншим учасникам.

Учитель. Отже, ми з вами спробували проаналізувати основні тенденції політичного розвитку Київської Русі після смерті Ярослава Мудрого, проаналізували державницьку діяльність Володимира Мономаха, а тепер я попрошу кожного з вас відповісти на запитання:

Князь Володимир Мономах продовжував політику Володимира Великого і Ярослава Мудрого чи здійснював власну політику, що різко відрізнялась від політики його попередників?

Учні за допомогою методу «Прес» висловлюють свої думки, а потім займають відповідну позицію.

Вчитель пропонує підняти жетони тим учням, які в ході розгляду запитання змінили своє ставлення до Володимира Мономаха і його політичного курсу.

V. Оцінювання результатів уроку

Учням пропонуються оціночні листи за 12-бальною системою. Здійснюється взаємооцінювання.

VI. Домашнє завдання

Повторити тему; підготуватись до письмового тематичного оцінювання.

ВАРІАНТ 2

Мета: формувати компетентність учнів з теми, вдосконалювати основні учнівські компетенції.

Завдання: використовуючи матеріали додаткової літератури, формувати уявлення про події XI — початку XII ст., розвивати логічні компетенції (визначення причинно-наслідкових зв'язків, аналіз) та оціночні компетенції; донести учням думку про циклічність перебігу історичних подій, виховувати повагу до історичного минулого Батьківщини.

Основні дати: 1060 р., 1068 р., 1097 р., 1113—1125 рр., 1125—1132 рр.

Основні поняття: уділ, вотчина, торки, половці.

Тип уроку: комбінований.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

Учитель. Продовжуємо дослідження подій історії Київської Русі IX—XII ст. на основі вивченого матеріалу, закінчуємо таблицю «Діяльність київських князів», будемо лінію розвитку Київської Русі.

II. Актуалізація опорних знань

— Але спершу повторимо основні дати, поняття, персоналії.

П'ятихвилінка

І варіант

988 р., 1019 р., 1036 р., 882 р., уділ, закуп, закон.

II варіант

996 р., 1051 р., 1054 р., 945 р., посадник, смерд, закон.

Робота зі схемою

Намалюйте логічну схему:

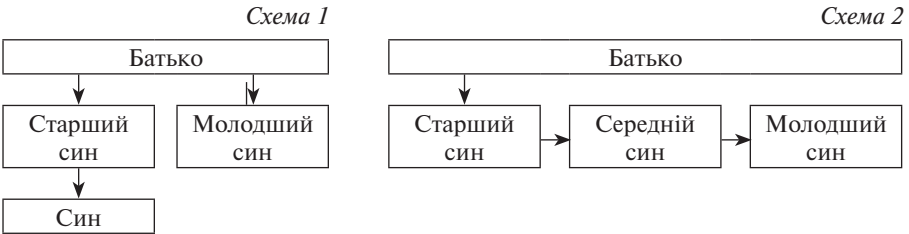
- внутрішня політика Володимира І;
- внутрішня політика Ярослава Мудрого;
- виділити спільні ознаки у політиці Ярослава і Володимира.

Опитування

- 1) У чому полягало історичне значення запровадження християнства?
- 2) У чому полягало історичне значення прийняття збірника законів «Руська Правда»?
- 3) Назвіть наслідки ліквідації половецької загрози.

III. Вивчення нової теми

Учитель. Князь Ярослав Мудрий помер, створивши особливий принцип престолонаслідування. Розгляньте, будь ласка, дві схеми і знайдіть відповіді на питання (*див. схеми 1 і 2*).

- 1) З якою метою Ярослав Мудрий встановив саме такий принцип престолонаслідування?
- 2) До яких наслідків могла призвести така система?

Учитель. Нова система викликала конфлікт між дядьками і небожамми. Але Ярослав наділив кожного сина уділом. Знайдіть на карті розташування земель, що належали спадкоємцям Ярослава, і покажіть їх на контурній карті.

Жоден з братів не хотів поступитися владою, тож формується компромісна система. Пригадайте, що таке дуумвірат. У Русі ж склався триумвірат — спільне правління трьох осіб: Ізяслава, Святослава, Всеволода. (*Пишемо у словники.*) Але війни між братами не закінчилися. (*Знайомство з документом*)

Чому це сталося? Війни між правителями окремих частин однієї держави називають міжособними (*записуємо у словниках*).

Самостійна робота із завданням

Знайти відповіді на питання.

- 1) Чому політика Ізяслава викликала невдоволення киян?
- 2) Коли відбулося повстання?
- 3) Які наслідки воно мало?
(*Відповіді учнів, по ходу роботи відбувається корекція.*)

— Кияни підняли повстання, бо з'явилися нові вороги — половці. По-значимо на контурних картах місце їх розташування. Послухаємо доповідь, знайдемо відповіді на питання:

- 1) Чому руські князі зазнали поразки на р. Альті?
- 2) Чому кияни звернулись по допомогу саме до князя?
- 3) Що послужило причиною запрошення на київський стіл Всеслава, князя половецького?

Учитель. Великі проблеми і загроза загибелі держави спонукали князів зібратися у 1097 р. на з'їзд у місті Любечі. Князі домовилися про припинення міжусобної війни, проголошувалася політична єдність країни, вотчина визнавалася володінням певної князівської лінії. Проте міжусобиці все одно не припинилися.

IV. Закріплення одержаних знань

Учитель. Які будуть пропозиції щодо завершення графіка? (*Учні висловлюють власні думки, мотивують, домальовують графік.*)

- 1) Чому кияни підняли повстання?
- 2) Чому зазнали поразки Ярославичі на р. Альті?
- 3) У чому полягало історичне значення Любецького з'їзду князів?

V. Підсумки уроку

Оцінювання відповідей учнів.

VI. Домашнє завдання

Опрацювати відповідний матеріал підручника, нові поняття, хронологію.

УРОК 15

ТЕМА. ПОСИЛЕННЯ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ ЗА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

ВАРІАНТ 1

Мета: з'ясувати причини приходу до влади Володимира Мономаха; розуміти наслідки посилення великокнязівської влади; розвивати вміння давати характеристику історичній особі; формувати навички роботи з історичними джерелами.

Тип уроку: комбінований.

Основні дати: 1113 р. — повстання у Києві; 1113–1125 рр. — період князювання В. Мономаха.

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку**II. Актуалізація знань учнів***Бесіда вчителя за запитаннями*

- 1) Чим було зумовлено посилення боротьби за владу між синами Ярослава?
- 2) Як міжусобна боротьба позначилася на міжнародному становищі Київської Русі?
- 3) Побудуйте логічний ланцюжок «Міжнародна боротьба та її наслідки».

III. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель. Присягу, яку дали князі в Любечі у 1097 р., було порушено вже через декілька місяців. Русь знову поринула у князівські чвари. Лише у 1113 р. з приходом до влади Володимира Мономаха держава отримала умови для нового піднесення. Чому це стало можливим, нам і належить з'ясувати.

IV. Викладання нового навчального матеріалу**1. Володимир Мономах — людина й політик**

Учитель демонструє портрет князя Володимира Мономаха і ставить завдання спробувати за зовнішністю схарактеризувати риси характеру князя.

Бесіда з учнями

Які риси характеру, на вашу думку, необхідні князеві, щоб бути сильним державцем, полководцем, дипломатом?

Учитель зачитує опис зовнішності князя Володимира Мономаха, зроблений російським істориком Татишевим: «Він був гарний обличчям, очі в нього були великі, волосся рудувате й кучеряве, лоб високий, борода широка. На зріст він був не дуже високий, але міцний тілом і дуже сильний».

Учитель. Володимир народився в 1053 році, був сином князя Всеволода. Мати його Марія — грекinya, донька царя Візантії Костянтина IX Мономаха. Саме тому його прізвище було Мономах. Княжич народився в Києві, але вже через рік сім'я князя Всеволода переїхала до Переяслава. У цьому невеличкому місті пройшли дитячі роки Володимира. У 15 років він уже брав участь у першій битві русичів з половцями 1068 р. Володимир став фактично мечем в руках свого батька, оскільки Всеволод не любив воювати, а читав книги, знав 5 іноземних мов.

У 22 роки, князюючи в Смоленську, Володимир Мономах одружився з англійською принцесою Гітою. В 1071 році, після смерті князя Ізяслава Ярославича, київським князем став Всеволод. Він посадив на Чернігівський стіл Володимира. І той князував в Чернігові до 1093 року, до смерті батька. Майже щороку він організовував походи проти половців. Сівши на чернігівський стіл, Володимир вступив у конфлікт зі своїм двоюрідним братом Олегом Святославичем Тмутороканським. (*Пригадайте географічне розташування Тмуторокані.*)

Після кровопролитних боїв Володимир віддав Чернігів братові як законному спадкоємцю стола його батька, а сам пішов у Переяслав, де князував 20 років (1094–1113).

Саме в цей час він виявив себе як здібний воїн і полководець. Разом з князем Святополком Володимир Мономах почав підготовку до боротьби з половцями. З цією метою він скликав з'їзд князів, на якому було вирішено запропонувати половцям мир. Угода була підписана в місті Сакові в 1101 році. В 1103 році, зібравши сили 7 князів, Святополк і Мономах виступили проти половців і здобули значну перемогу. Протягом 1107–1113 років Володимир Мономах самостійно організував кілька походів на половців і щоразу перемагав. Це стало головною заслугою Володимира Мономаха перед Руссю, її народом.

Володимир змалку мав хист до військової справи, з раннього дитинства привчався сідати на бойового коня. Особливо вдалими були походи і 1103, 1107, 1111 років. Внаслідок його перемог половці змушені були відійти аж до Грузії. Мономах перемагав половців, хоч ті завжди переважали чисельно, завдяки таланту полководця. Він чи не перший на Русі збагнув вигоди блискавичного удару, несподіваності обхідного маневру, спирався у походах на виплекану князем бойову дружину.

Володимир Мономах був єдиним серед руських князів кінця IX — початку XII ст., хто постійно перемагав половецьких ханів. Руський народ, що потерпав від безперервних набігів кочовиків, найбільшою доблестю князів вважав вміння дати відсіч ворогові. Тому з кожним роком авторитет Володимира Мономаха зростав. Саме тому його й запросили на княжий престол у Київ.

2. Утвердження Мономаха на київському столі, його державні заходи

Робота з документом

Учні знайомляться з уривком тексту «Повісті минулих літ» та дають відповіді на запитання.

«Ранком в 17-й день 1113 року кияни зібрали раду і послали до Володимира Мономаха з проханням: «Иди, князю, на стіл батьківський і дідівський. А коли не прийдеш, то знай, що багато зла станеться, і не тільки Путятин двір, чи соцький, чи жидів пограбують, а ще й на ятрівку (невістку) твою нападуть, і на бояр, і на монастирі». Почув це Володимир і пішов до Києва.

Зустріли його з великими почестями. Сів на столі отця свого і дідів своїх, і всі люди були раді, і смута вляглася».

— Чому кияни запросили на свій стіл Володимира Мономаха?

Ставши Київським князем, Володимир Мономах запровадив новий звід законів — «Статут» Володимира Мономаха.

Учні тезисно записують зміст «Статуту» Мономаха.

— Бояри, що давали кому-небудь в борг, не мали права перетворити неспроможного боржника у раба;

— лихварі не мали права отримувати великі відсотки (рези) за борги;

— податки громадян зменшувались.

1) Як на ваш погляд, «статут» вплинув на становище міських і сільських низів?

2) Які це мало наслідки?

Учитель. Наприкінці київського князювання Володимир Мономах описав свою діяльність, прагнучи передати власний життєвий досвід нащадкам. Володимир пише «Повчання дітям», яке стало його заповітом, де князь доводить, що жити слід у злагоді зі своєю совістю, творячи добро й благочестя.

З ім'ям князя пов'язують т. зв. «шапку Мономаха», яку він немовби отримав в подарунок від візантійського імператора. Насправді ця своєрідна корона була виготовлена в XIII–XIV ст. середньоазіатськими майстрами і не могла належати князю. Володимир Мономах помер в 1125 р. на 73-му році життя в zenіті своєї могутності й слави. Похований у церкві Св. Софії. Йому вдалося на деякий час відновити в повному обсязі державу Ярослава Мудрого і Володимира Великого. Протягом кількох століть він залишався недосягнутим ідеалом правителя, геніального полководця, який усунув внутрішні недоліки. За висловом літописця, Мономах «посвятив Руську землю, мов сонце..., слава про нього пройшла по всіх землях». Смерть його означала завершення цілої епохи в історії Київської Русі. Через кілька років держава втратила цілісність, почався період політичної роздробленості.

Учень зачитує вірш поета Юрія Шкрумеляка, в якому змальована постать князя.

По незгодах між братами
 Ти заблис, як зірка ясна.
 Бо за тебе Україна
 Процвітала горда, красна.
 Добрий, чесний ти й розумний
 Справедливо став судити —
 Ти сильнішим не дозволив
 Слабких кривдити й гнобити.
 Міцно владою держав ти
 Пребагату Україну
 І на ворога водив ти

Свою сміливу дружину.
 Ти князів до згоди кликав,
 Як дітей та рідна мати:
 Знайте всі, що тільки згода
 Може тривко будувати!
 І на смертному вже ложі
 Дітям дав свої науки.
 Довго тим наш край держався,
 Що створили твої руки!

— Як оцінює поет князя?

Доведіть справедливість оцінки князя Володимира як видатного полководця і державного діяча свого часу.

Узагальнення

Велика роль Володимира в політичному житті держави. Він був ініціатором скликання князівських з'їздів, усіляко намагався примирити князів, припинити усобиці. Період правління Володимира Мономаха називають періодом розквіту Київської Русі після тривалих міжусобиць. Кочівники більше не турбували кордони держави, що дало можливість зосередитись на внутрішніх проблемах. Він навів порядок у Києві, обмежив свавілля лихварів, продовжив удосконалення управління державою, вніс зміни і доповнення до «Руської Правди».

3. Правління Мстислава Володимировича

Повідомлення учня

Продовжуючи справу Володимира, його син Мстислав I твердо тримав у покорі князів і був «в отця место». Року 1130 він захопив всю Білу Русь — Полоцьке князівство, а князів Полоцьких заслав до Греції. Поза його владою залишилися лише Галичина Ростиславичів та землі, якими володіли Святославичі, не більше як 1/4 частина всієї території Русі. Навіть у Новгороді, де князував Мстислав понад 20 років, до 1117 р., він користувався авторитетом та любов'ю. Між іншим, після смерті першої жінки Христини одружився Мстислав з дочкою посадника Новгородського Завидича.

Мстислав втручався в справи інших князів. У боротьбі за Чернігів Ярослав Святославича з його небожем, Всеволодом Ольговичем, своїм зятем, Мстислав спочатку підтримував Ярослава, коли ж Всеволод почав погрожувати тестеві війною разом з половцями, у Києві зібрався собор духовенства — митрополита тоді не було — і увільнив Мстислава від присяги, що її він дав Ярославові. Літописець каже, що він усе життя кається в тому. У Галичині, де Володаревичі сварилися за землі, Мстислав теж узяв сторону правого. Він успішно продовжував боротьбу з половцями за підтримки всіх князів.

Помер Мстислав у 1132 р. З ним закінчився черговий етап історії Русі, коли традиція збирання земель довкола єдиного центру — Києва ще боро-

лася з тенденцією відокремлення земель, що її підтримували князі з роду Всеволода.

Мстислав користувався серед сучасників великою пошаною за успішну боротьбу з половцями. В історії залишився він з епітетом Великий, а церква незабаром після смерті визнала його Святим. Літописець каже, що Мстислав, передавши Київ братові Ярополкові, зобов'язав його передати столицю по смерті старшому племінникові.

Робота в групах

Опрацювати таблицю і зробити висновки про місце України серед європейських держав.

Зовнішньополітична діяльність Мстислава Володимировича

Діти Мстислава Володимировича	З ким брали шлюб
Інгеборга	Данський принц Канут II, король ободритів
Мальфрідь	Норвезький король Сігурд II, прославлений герой хрестових походів. Після його смерті одружилася з королем Данії Еріком-Емуном, братом Канута
Ірина	Грецький царевич Андронік
Єфросинія — мала значний вплив на політику й сприяла поширенню української культури в Угорщині	Угорський король Гейза II
Ізяслав	Польська принцеса
Святополк	Моравська принцеса, дочка короля Оттона II

Ці шлюбні зв'язки свідчать про місце України серед європейських держав.

V. Закріплення та повторення вивченого матеріалу

Підсумкова бесіда за запитаннями

- 1) Чи можете ви довести справедливість оцінки князя Володимира як видатного полководця і державного діяча свого часу? Відповідь обґрунтуйте.
- 2) Впізнайте особу за описом.

Князував він справедливо,
 Був розумним і сміливим,
 Землі всі в руках зібрав,
 Край він свій обороняв.
 Взяв в полон вояк багато
 Й на країну працювати
 Долучив чужих князів,
 Коли сам на троні сів.

Праці князь цей не цурався,
За убогих заступався.
Заступався.
Князював дванадцять років
Й край зробив собі нівроку
І щасливим, і багатим,
Розквітала кожна хата.
Слава йшла про нього всюди,
Поважали його люди.
А від цісаря гонець
Золотий привіз вінець.
Щоб не було зрад і сліз,
Всіх князів зібрав на з'їзд
Й залишив на згадку нам
«Поученіє синам».

(Володимир Мономах)

VI. Викладання нового навчального матеріалу

Учитель узагальнює висновки, яких дійшли учні під час вивчення матеріалу, оцінює їхню активність на уроці.

VII. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Скласти таблицю «Внутрішня та зовнішня політика князя Володимира Мономаха».

ВАРІАНТ 2

Лабораторно-практична робота за темою
«Володимир Мономах»

Мета: на основі аналізу джерел мемуарного характеру виявити основні напрями політики князя Володимира Мономаха; розвивати вміння характеризувати історичних діячів, розкриваючи значення їхньої діяльності та місце в історичному процесі.

Хід роботи

Згідно з попередніми описами.

Джерела

Володимир Мономах «Повчання» (початок XII ст.)

«А тепер я вам розповім, діти мої, про труд свій, тому що труждався я, походи діючи і лови, з тринадцяти літ.

(1093)... Після смерті отця і при Святополці... бившися з половцями... А потім мир учинили ми з Тугорканом і з іншими князями половецькими...

(1094). А потім Олег Святославич на мене прийшов з половецькою землею до Чернігова, і дружина моя билася з ним вісім днів через малий рив, не давши їм увійти в острог. Пожалівши християнські душі, і села, що горіли, і монастирі, я сказав: «Не хвалитися поганим!». І оддав я брату отця його місце, а сам пішов на місце отця свого — до Переяславля.

(1094—1097). І сидів я в Переяславлі три літа і три зими з дружиною своєю, і багато біди зазнали ми од раті і од голоду.

(1107). До Переяславля прийшовши на літо, зібрав я братів. А Боняк прийшов з усіма половцями до города Снятина. Ми пішли за ними з Переяславля за ріку Сулу, і Бог нам поміг: і війська їхні ми побідили, і князів захопили ліпших.

(1108). А після Різдва ми вчинили мир із ханом Аespoю і, взявши у нього дочку, пішли до Смоленська...

(1109). А потім знов пішли ми на Боняка до города Дубна, і Бог нам поміг.

(1111). А потім ще на Дон пішли ми зі Святополком і з Давидом Святославичем, і Бог нам поміг.

(1113). А до города Вира прийшли були Аeпа і Боняк, хотіли взяти його. Та до города Ромна пішов я з Олегом Святославичем і з дітьми своїми на них, і вони, дізнавшись про се, втекли.

(1116). А потім до Мінська ходили ми на Гліба Всеславича, бо він людей у нас був захопив. І Бог нам поміг, і здійснили ми своє задумане.

(1117). А потім ходили ми до города Володимира на Ярослава Святославича, не терплячи лиходійства його.

А всіх походів зробив я вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю, менших.

І мирів учинив я з половецькими князями без одного двадцять, і при отці, і без отця, і скоту даючи їм багато, і багато одежі своєї.

А так труждався я, лови діючи: з тих пір, коли сів я в Чернігові, а з Чернігова вийшовши і до сього року — по сто звірів загонив я і брав без усякого зусилля»*.

Завдання

Рівень А

1. Визначте основні напрями політики Володимира Мономаха. Поміркуйте над запитанням, чому в цьому фрагменті «Повчання» не знайшли відображення з'їзди князів та упорядкування князем законодавства.

* Літопис Руський: Пер. з давньоруської Л. Є. Махновця. — К., 1989. — С. 460—461.

2. Пригадайте історію середньовічної Європи та ідеали тогочасного суспільства. Наскільки діяльність князя Володимира Мономаха відповідала цим ідеалам?
3. Чому після смерті батька Володимир погодився віддати престол Олгові?

Рівень Б

Охарактеризуйте діяльність Володимира Мономаха за таким планом:

1. Боротьба з половцями.
2. Зміцнення держави.
3. Методи, якими діяв Володимир Мономах.

Рівень В

Визначте, який внесок зробив князь Володимир Мономах у зміцнення Русі.

Методичні поради

Враховуючи те, що учні працюють із джерелом мемуарного характеру і мають справу із суб'єктивним трактуванням подій та подеколи неповним їхнім висвітленням, доцільно проводити таку роботу після ознайомлення з діяльністю князя. Тому логічно запропонувати учням виконати її вдома, а роботу в класі побудувати у вигляді полеміки з князем Володимиром Мономахом.

УРОК 16

ТЕМА. ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ. ПОЯВА УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ

ВАРІАНТ 1

Мета: познайомити учнів з причинами роздробленості Київської Русі; підвести їх до розуміння причин і наслідків цього процесу, а саме — зв'язку між економічними відносинами та розвитком політичної надбудови; наголосити на подібності історичних процесів у Київській державі та в країнах Західної Європи; розвивати вміння аналізувати історичні факти та події, узагальнювати фактичний матеріал, робити висновки; розвивати інтерес до історії країни.

Тип уроку: формування вмінь і навичок.

Обладнання: підручник, посібник, карти «Київська Русь у IX–XI ст.», «Роздробленість Київської Русі», словник-довідник, зошит-конспект, атласи.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання*Бесіда за запитаннями та завданнями*

1. Охарактеризуйте внутрішню політику князя Володимира Мономаха.
2. Якими фактами можна підтвердити зростання міжнародного авторитету Київської Русі?
3. У чому полягає історичне значення «Уставу» Володимира Мономаха?

Індивідуальне завдання

Учень на дошці записує план відповіді на питання «Діяльність Мстислава Володимировича».

II. Актуалізація опорних знань*Робота за картами й атласом. Бесіда*

1. Порівняйте дві карти. Чим вони відрізняються?
2. Чим ви можете пояснити ці відмінності?
3. Як називається період історії, поданий на карті 2?
4. Згадайте, під час вивчення яких тем із всесвітньої історії ми зустрічалися з періодом феодальної роздробленості.
5. Назвіть причини роздробленості імперії Карла Великого.

Робота з формування поняття «політична роздробленість»

Учні записують у зошити визначення.

III. Вивчення нової теми

Проблема. Чому, на вашу думку, така велика держава, як Київська Русь, розпалася на окремі князівства?

1. Розповідь-бесіда про причини роздробленості Київської Русі

Повідомлення дати — 1132 рік та запис у літописі: «И роздерлася вся руська земля...».

Згадайте вивчене на минулому уроці. Про які події йдеться?

А тепер давайте разом визначимо причини роздробленості.

Метод «Мікрофон»

Учні висловлюють свої думки, спираючись на досвід вивченого раніше.

- Великі розміри території Русі.
- Зростання ролі міст як політичних і культурних центрів феодальних князівств.
- Розвиток великого феодального землеволодіння (вотчин).
- Натуральне господарство.
- Слабкі економічні зв'язки між князівствами.
- Відсутність чіткого порядку спадкування престолу.

- Створення апарату примусу в кожному великому феодальному володінні.
  - Напади степових кочовиків.
  - Занепад торгівлі з Візантією.
- Запишіть причини роздробленості в зошити. Які з них, на вашу думку, були головними?

«Займи позицію»: процес роздробленості — явище:

- а) позитивне;
- б) негативне;
- в) не визначився.

Чому сучасні історики стверджують, що Київська Русь не розпалася, а лише змінила форму державного устрою?

2. Робота за картами атласів і настінною картою

- Назвіть і покажіть на карті князівства, що існували на території сучасної України у II пол. XII ст.
- Назвіть та покажіть на карті найбільші міста українських князівств.

Групова робота

Вивчивши матеріал підручника, посібника, словника-довідника, зошита-конспекту, підготуйте повідомлення про політичний та економічний розвиток князівств: група А — Київського; група Б — Переяславського; група В — Чернігово-Сіверського.

Повідомлення подати у формі розповіді від імені посланця Володимиро-Суздальського князя та за його дорученням. Кожна група записує дані до таблиці.

Удільні князівства Південно-Західної Русі XII–XIII ст.				
Князівство	Політичний центр	Територія	Племінний склад	Князівські династії

Індивідуальні завдання

- 1) Візантійський купець, відвідавши Київ, так описує економічний та політичний розвиток Київського князівства своєму імператору. (Скласати опис.)
- 2) Чому, незважаючи на послаблення центральної влади Великого Київського князя, Київ продовжував відігравати традиційну для нього роль загальнодержавного центру?

IV. Закріплення та повторення нових знань і вмінь

Аналітична бесіда за запитаннями

1. Визначте наслідки роздробленості Київської держави (як негативні, так і позитивні).

2. Чому київські князі були прихильниками єдності Русі?
3. Чи можна було, на вашу думку, запобігти роздробленості Київської Русі? Доведіть це.

V. Підсумковий етап

Узагальнення вчителем відповідей учнів.

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Вивчити записи в зошитах.
3. *Творче завдання:* «Період роздробленості — прогрес чи регрес в історії України?»

ВАРІАНТ 2

Мета: розкрити причини і сутність роздробленості; основні ознаки політичного і економічного розвитку земель Київської Русі у середині XII — першій половині XIII століття; показати згубні наслідки боротьби за київський стіл та ідею єдності Русі у «Слові о полку Ігоревім»; розвивати логічне мислення, вміння працювати з історичною картою, джерелами; виховувати інтерес до історії України та потребу у знаннях.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: карта «Політична роздробленість Київської держави»; ілюстрований збірник «Слово о полку Ігоревім»; таблиця.

Основні поняття і терміни: «роздробленість», «уділ», «вотчина», «усобиці».

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань

- 1) Який заповіт перед смертю дав своїм синам Ярослав Мудрий і чи був він виконаний?
- 2) Коли відбувся і які рішення були прийняті на Любецькому з'їзді князів?
- 3) На що спрямував свою політику В. Мономах?

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель. Отже, на Любецькому з'їзді 1097 р. було зроблено спробу припинити князівські усобиці, Володимир Мономах ще раз тимчасово об'єднав руські землі, але зупинити процес розпаду держави було

неможливо. Чому ж все-таки розпалася Руська держава, ми дізнаємося з вами на уроці.

IV. Оголошення теми, мети уроку

Логічне завдання

Розпад Київської Русі — це закономірний процес чи випадковість? Доведіть або спростуйте дане твердження.

План

1. Причини державного відокремлення земель — князівств.
2. Розвиток і зміцнення місцевого державного апарату.
3. Київська земля.
4. Чернігово-Сіверське князівство.
5. Переяславське князівство.
6. Галицьке та Волинське князівство.
7. Ідея єдності Русі у «Слові о полку Ігоревім».

V. Інтерактивна вправа

1. Причини державного відокремлення земель

Поділ учнів на групи. Самостійна робота з підручником

- 1-а група. Економічні причини.
 2-а група. Політичні причини.
 3-я група. Соціальні причини.

При обговоренні даного питання заповнюється таблиця «Причини роздробленості Київської Русі».

Політичні	Економічні	Соціальні

Оцінювання відповідей вчитель здійснює під час роботи.

Словникова робота

Роздробленість — розчленування держави на безліч самостійних князівств.

2. Розвиток і зміцнення місцевого державного апарату

Бесіда-розповідь вчителя. Робота з картою

- 1) Чим відрізняється політична карта Київської Русі IX–XI ст. від карти часів XII–XIII ст.?
- 2) Назвіть князівства, що утворилися на теренах Київської Русі. Відповідаючи на запитання, учні працюють за методом «Прес», після чого їх робота оцінюється.

Працюючи з підручником, учні знаходять характерні ознаки місцевого управління і за методом «Коло ідей» їх називають.

- 1) Поява головних політичних центрів, якими володів старший князь.

- 2) Поділ великих князівств на менші, волості або погости.
- 3) Васальна залежність від старшого князя.
- 4) Зосередження в руках князя усієї повноти влади.
- 5) Опорою князя були дружинники, бояри.
- 6) Віче витіснялося боярськими радами.
- 7) Поява двох форм правління: монархій та боярських республік.

Завдання: порівняйте управління на місцях з управлінням Київської державою.

Учні роблять висновок, що удільні князі на місця перенесли модель управління Київської держави, утворивши «держави в державах».

Для опрацювання **пп. 3–6** плану клас ділиться на чотири групи дослідників. Кожній групі дається завдання:

1-а група. Дослідити розвиток Київської землі й виділити основні риси.

2-а група. Дослідити розвиток Чернігово-Сіверської землі.

3-я група. Дослідити розвиток Переяславського князівства.

4-а група. Дослідити розвиток Галицького та Волинського князівств.

Учні протягом 3 хв працюють з підручником, і лідер групи розкриває питання.

Завдання для всіх груп

Назвіть основні ознаки розвитку земель в період роздробленості.

Відповідь. Ознаки розвитку земель у період роздробленості.

- 1) Розвиток ремесла, торгівлі та сільського господарства.
- 2) Торгові зв'язки з іноземними державами.
- 3) Наявність великої кількості міст.
- 4) Формування феодальної залежності населення.
- 5) Початок боротьби за землі і зруйнування Києва у 1169 р.

7. Ідея єдності Русі у «Слові о полку Ігоревім»

Питання розглядається в процесі розповіді вчителя про «Слово о полку Ігоревім» або учневі дається випереджальне завдання. При розгляді використовується ілюстративний матеріал з альбому «Слово о полку Ігоревім». Оцінки виставляються протягом уроку.

VI. Закріплення знань

Учитель повертається до логічного завдання:

Отже, розпад Київської Русі — це було явище закономірне чи випадкове?

На основі опрацьованого матеріалу на уроці кожна група висловлює свої думки за методом «Коло ідей».

Це явище було закономірним, тому що:

- 1) Зросла феодальна власність на землю.

- 2) Посилився вплив місцевої знаті, що не могла унаслідувати Київський престол.
- 3) Здійснювалося економічне зміцнення земель.
- 4) Велася міжусобна боротьба, що ослабила центр.
- 5) Зміна європейських торговельних шляхів послабила Київ як центр великої держави.
- 6) Це був закономірний процес для всієї середньовічної Європи. Русь утворилася шляхом не завжди мирного об'єднання, а тому й розпалася.

За наявності часу можна ще розглянути наслідки роздробленості — позитивні й негативні — методом прогнозу, але за умови, що клас добре підготовлений.

Це питання можна розглянути на наступних уроках поступово.

VII. Підсумки уроку

Учитель. Отже, Київська Русь як цілісна держава перестала існувати. У цей час особливої ролі набуде Галицько-Волинська земля, про історію якої ми дізнаємося на наступному уроці.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. *Випереджальне завдання:* підготувати повідомлення про князів Ярослава Осмомисла та Романа Мстиславовича.

УРОК 17

ТЕМА. ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

ВАРІАНТ 1

Мета: розкрити процес утворення держави на Галицьких і Волинських землях, роль особистості в історії та довести, що вона стала спадкоємицею Київської Русі; розвивати логічне мислення, уміння давати характеристику історичному діячеві, виховувати повагу до минулого народу.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: карта «Політична роздробленість Київської держави», довідник Котляра «Шляхами віків», підручник юного історика Л. Котенко, навчальні посібники.

Основні дати: 1199 р. — об'єднання Галичини і Волині в єдину державу.

Особистість в історії: Ростислав Володимирович, Ярослав Осмомисл, Володимир Ярославович.

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань*Бесіда вчителя*

- 1) Назвіть основні причини роздробленості.
- 2) Які основні адміністративні одиниці утворилися на теренах Київської Русі?
- 3) Чому розпад Київської Русі є закономірним явищем?
- 4) Назвіть позитивні й негативні наслідки роздробленості.

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

— Отже, серед усіх земель провідну роль починає відігравати Галицько-Волинське князівство. Як воно утворилося, хто був його творцем, чим воно відоме в історії, ми сьогодні дізнаємось на уроці.

III. Представлення теми мети уроку*Логічне завдання*

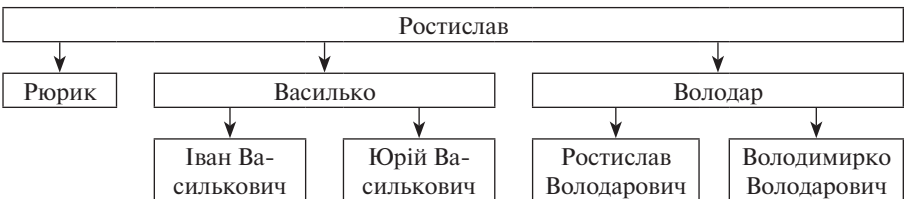
Чи випадково Галицька земля однією з перших відокремилася від Київської Русі?

IV. Інтерактивна вправа**1. Робота з картою**

- 1) Де розташована Галицька земля, Волинська земля?
- 2) З якими державами вони мали кордони?
- 3) Які особливості сприяли економічному розвитку Галицьких та Волинських земель?

2. Міні-лекція вчителя про історію Галицького та Волинського князівств

— У II пол. XI ст. відбулося формування Галицького князівства — за часів онука Ярослава Мудрого Ростислава була започаткована династія галицьких князів.

X — I половина XI ст. — центром Волині стало місто Володимир, засноване київським князем Володимиром Святославовичем, і тому київські

князі дивилися на неї як на власну спадщину, не бажаючи її віддавати. Волинь управлялася з Києва, і лише за внука Мономаха Ізяслава Мстиславовича землі стали їх спадковою вотчиною.

1-а група. Які наслідки мала боротьба між нащадками Ростислава?

2-а група. Чим закінчилася боротьба між київськими і волинськими князями?

– Отже, як ви бачите, боротьба ослабила князівства, а тому подолати її наслідки змогла лише сильна особа, якою став Ярослав Осмомисл у Галичі.

Учні заслуховують інформацію про Ярослава Осмомисла (домашнє завдання).

Робота в групах

1-а група. Скласти схему «Основні напрямки внутрішньої політики Ярослава Осмомисла».

2-а група. Доповнює схему 1-ої групи, аналізуючи зовнішньополітичну діяльність Ярослава Осмомисла.

3-я група. Спираючись на текст підручника, досліджує питання «Боротьба з боярською опорою та її наслідки».

Групи звітують про свою роботу за допомогою методу «Мікрофон».

Учитель. На жаль, по смерті Ярослава Осмомисла припинилася і його династія. Про те, яка доля спіткала у подальшому Галицьке князівство, ви дізнаєтеся на наступному уроці.

V. Закріплення знань, умінь, навичок

1. Пригадайте, коли і як утворилися князівства Галицьке і Волинське.
2. Визначте їх географічне положення.
2. Чому князя Ярослава історичні джерела називають «Осьмомислом»?

VI. Підбиття підсумків уроку

VII. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. *Випереджальне завдання:* підготувати повідомлення «Утворення Монгольської держави» та «Чингізхан».

ВАРІАНТ 2

Лабораторно-практична робота за темою
«Народні виступи IX–XII ст.»

Мета: виявити характерні ознаки народних виступів часів Київської Русі; розвивати в учнів уміння на основі самостійного аналізу історичного джерела визначати причини і результати виступів, порівнювати аналогічні події, узагальнювати здобуту інформацію.

Хід роботи

Згідно з попередніми описами.

Джерела

З «Літопису Руського» (поч. XII ст.)

«У рік 945. Сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми — голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав їх Ігор, пішов у деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та, коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули деревляни, що він знов іде, порадилися з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав еси всю данину». І не послухав їх Ігор, і деревляни, вийшовши насупроти з города Ізкоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало...

У рік 1068. Прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многи. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних... І побігли руські князі, і перемогли половці...

Коли ж Ізяслав із Всеволодом прийшов до Києва, а Святослав до Чернігова, то люди київські прибігли до Києва і вчинили віче на торговищі, і сказали, пославши [послів] до князя: «Осьо половці розсипались по землі. Дай-но, княже, оружжя і коней, і ми ще поб'ємося з ними».

Але Ізяслав цього не послухав...

...Друга половина людей прийшла од погребя, відкривши погріб. І сказала дружина князю: «Се лихо є велике. Пошли до Всеслава, нехай, прикликавши його обманом до віконця, просадять його мечем».

Та не послухав цього князь, а люди зняли крик і пішли до поруба Все-славого. Ізяслав же, бачивши це, із Всеволодом побігли з двора. Люди ж висікли Всеслава із поруба в п'ятнадцятий день вересня і поставили його [князем] посеред княжого двора. А двір княжий розграбували — незчисленне множество золота і срібла та кунами і хутром. Ізяслав же втік у ляхи...

«У рік 1113... Преставився благовірний князь Михайло, званий Свято-полком, місяця квітня в шістнадцятий день... А княгиня його [Варвара] велике розділила багатство монастирям, і попам, і убогим, так що дивувалися всі люди, бо такої милості ніхто [не] може вчинити.

А назавтра, в сімнадцятий день, кияни вчинили раду [і] послали послів до Володимира (Мономаха — *авт.*), говорячи: «Піди, княже, на стіл отчий і дідний». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти, [Вишатича], тисяцького, і пішли на жидів і розграбували їх.

І послали знову кияни [послів] до Володимира...

...Володимир пішов у Київ»*.

Завдання

Рівень А

Порівняйте події, про які йдеться в літописі, проаналізуйте причини, перебіг і наслідки, зробіть загальні висновки.

Рівень Б

Прочитайте уривки з літопису, з'ясуйте причини народних виступів, їхні наслідки. Здобуті відомості зазначте в таблиці «Народні виступи в Київській Русі».

Рік, місце	Причини	Перебіг	Наслідки

Порівняйте ці події та зробіть загальний висновок.

Рівень В

Користуйтеся для виконання роботи завданням рівня Б. У висновках визначте, що спільне між усіма цими виступами. Проти чого вони були спрямовані?

Методичні поради

Робота проводиться за класичним зразком. Можливі комбінації варіантів залежно від умов, на які йшлося у статті «Дослідницька робота учнів як складова сучасного навчання історії в школі» на С.5–32.

* Літопис Руський: Пер. з давньоруської Л. Є. Махновця. — К., 1989. — С. 30, 104–105, 170–172.

УРОК 18

**ТЕМА. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.**

ВАРІАНТ 1

Розвиток писемності, освіти, наукових знань, музики та літератури в Київській державі та Галицько-Волинському князівстві

Мета: ознайомити учнів з головними етапами формування української народності, усною народною творчістю та пам'ятками літератури; сформулювати уявлення про розвиток освіти і літератури в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві, походження терміна «Україна» та національної символіки; розвивати вміння характеризувати літературні твори і порівнювати їх з тогочасними літературними пам'ятками Європи; виховувати інтерес до історії власного народу, його непростого минулого.

Очікувані результати

Після цього уроку учні зможуть:

- характеризувати розвиток освіти та пам'ятки літератури;
- у них сформується уявлення про умови розвитку культури в Київській державі та Галицько-Волинському князівстві.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Методи та прийоми: розповідь вчителя, репродуктивна бесіда за запитаннями, випереджальні завдання, робота з атласом.

Обладнання: атлас з історії України. 7 клас.— К.: Мапа, 2002; буклет портретів «Зустріч з історією».— К.: Україна, 1992; виставка книжок за темою.

Основні поняття: народність, діалект, світська мова, культура, літопис.

Основні дати: 988 р. — Володимир Великий створив першу державну школу; 1113 р. — написано «Повість минулих літ»; XII ст. — створюється Київський літопис; XIII ст. — створюється Галицько-Волинський літопис.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент**II. Актуалізація опорних знань учнів**

Проводиться методом усного екзамену з білетом.

1. Що ми розуміємо під соціальною структурою? На які стани поділялось населення Київської Русі?
2. Що нового з'явилося в сільському господарстві держави?
3. Що розуміють під висловом «революція у виробництві заліза»? Які її наслідки?

4. Як розвивалось ремесло Київської держави?
5. Які торгові шляхи ти знаєш?

III. Оголошення теми, завдань та очікуваних результатів

IV. Вивчення нової теми

1. Формування української народності

Учитель. За часів Київської Русі починає формуватись українська народність.

Народність — це спільність людей, що формується в процесі злиття різних племен, яким притаманна спільна територія, мова, культура. Територією формування української народності були: Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь, Поділля, Східна Галичина, Закарпаття і Північна Буковина. Зміцненню зв'язків між цими землями сприяв розвиток господарства.

У побуті населення користувалось племінними говірками, які поступово зливались у діалекти, кожен з яких відповідав певній місцевості. Так, у Київській державі утворилось два діалекти: подніпровський та південно-західний. Приблизно у XIII ст. вони злились в єдину українську мову.

У XI–XII ст. склались сприятливі умови для значного піднесення культури.

Культура — це сукупність досягнень людського суспільства у виробничому, суспільному та духовному житті. Культуру умовно поділяють на матеріальну і духовну. До матеріальної культури належать засоби виробництва, продукти праці, трудові навички, постановка освіти і виховання, уміння суспільства практично використовувати досягнення науки і техніки. Основними складовими духовної культури є: знання, теорії, ідеї, наукові праці, освіченість населення, моральні навички, естетика, твори мистецтва, ступінь залучення до досягнень науки і мистецтва.

2. Походження терміна «Україна» та національної символіки

Це питання учні готують попередньо та самостійно у формі наукового дослідження, результати якого повідомляють класу.

Учитель. Вважають, що назва «Україна» походить від слова «край» чи «країна». Поряд з цією назвою існували традиційні місцеві назви, а саме: «Русь», «Руська земля», «Галицька Русь» та «Карпатська Русь».

1-й учень. Уперше назва «Україна» згадується в Київському літописі під 1187 роком. Описуючи загибель переяславського князя Володимира Глібовича, літописець зазначає: «І плакали за ним всі переяславці. За ним вся Україна стогнала». Отже, назва «Україна» тоді вже поширювалась на Переяславщину та Чернігівщину. У тому ж літописі під 1189 роком йдеться про «Україну Галицьку», тобто Галицьке князівство, до складу якого входили Побужжя, Буковина та Галицькі землі аж до берегів Чорного моря і гирла Дунаю.

2-й учен ь. У Галицько-Волинському літописі під 1213 роком зазначається, що князь Данило Романович зі своїм військом визволив від польських та угорських загарбників міста «Берестей, Угровеськ, Верещин і всю Україну». Тут Україною літописець називає північно-західні землі Галичини і Волині. Цей же літопис під 1279 роком розповідає про похід галицького князя Лева Даниловича на Західний Буг проти польських загарбників, в результаті якого він відвоював українські землі. Літописець повідомляє, що у 1285 р. польські війська захопили землі на Україні.

Учитель. Отже, з кінця XII ст. назва «Україна» поступово почала поширюватись на Подніпров'ї, Подністров'ї, Побужжі, Приазов'ї, Прикарпатті, Київщині, Переяславщині, Чернігівщині, Галичині та Волині. Саме на цій території формується українська народність та поширюється символ — тризуб. Цей процес пройшов такі етапи розвитку:

- 1) V–III ст. до н. е. — Трипільська культура.
- 2) I ст. н. е. — іменні знаки влади Боспорських царів Котіса та Рамітока.
- 3) VI–VIII ст. — знаки влади вождів племен в Руських землях.
- 4) X ст. — родовий знак київських князів.

3. Розвиток освіти і наукових знань у Київській державі та Галицько-Волинському князівстві

Учитель. Розвиток господарства та міжнародні зв'язки вимагали збільшення кількості освічених людей. Вже за князювання Володимира Святославовича у 988 р. було створено першу державну школу, де вчилися діти з найближчого оточення князя. За Ярослава Мудрого створюються школи при церквах і монастирях. Існували також школи для дівчат. Першу з них заснувала онука Ярослава Мудрого Янка при Андріївському монастирі. Загалом за княжої доби існувало три типи шкіл:

- князівська (палацова, де учні утримувались за кошт князя);
- церковна (книжна, де готували священиків і дяків);
- світська (приватна, де вивчали купецько-ремісничу справу діти купців та ремісників).

У всіх типах шкіл обов'язковими предметами були: письмо, читання, арифметика, хоровий спів, музика. У княжих школах поєднувалось інтелектуальне, музичне і фізичне виховання, вивчали поетику та іноземні мови. У церковних школах звертали увагу на риторику і філософію. Основними підручниками для читання були Євангеліє та Псалтир. Уявлення про людину давали твори Платона, Аристотеля, Сократа, Епікура. «Ізборник Святослава» 1073 р. подавав відомості з історії, ботаніки, зоології, медицини, астрономії, математики, логіки, етики. Історію також вивчали за Геродотом.

До школи брали не тільки дітей бояр та заможних міщан, але й здібних сиріт. Вони навчались при монастирських школах і ставали ченцями.

У Галицько-Волинському князівстві освіту здобували в школах, що існували при церквах і монастирях. Після закінчення школи здібні учні переходили на державну службу або залишалися при монастирях, де займалися переписуванням та оздобленням книг, іконописом.

Із наукових знань найбільшого розвитку в Київській державі набула медицина. У дохристиянські часи лікуванням займалися знахарі та волхви. Першим лікарем був преподобний Антоній, який лікував відварами з трав та мікстурами хворих ченців і світських людей. Першу лікарню створив чернець Агапіт. Його вважають засновником терапевтичної школи. Агапіт вмів лікувати простудні захворювання та хвороби внутрішніх органів людини. Першим дерматологом на Русі став чернець-іконописець Алімпій. Засновником педіатрії був чернець Даніман. Він лікував дітей молитвами, покладанням рук, святою водою та освяченою оливою (миром). Першим на Русі фармацевтом вважають Прохора Лободника. Він вирощував лікарські рослини та використовував їх для лікування. Під час голоду в Києві навчив міщан випікати хліб з лободи. Засновником психотерапії в Київській державі був чернець Лаврентій Затворник. Першу наукову працю з медицини «Алімма» написала в середині XII ст. онука Володимира Мономаха Євпраксія-Зоя. Цей трактат має п'ять частин і 29 розділів. Зберігається він у бібліотеці міста Флоренція (Італія).

4. Література Київської держави та Галицько-Волинського князівства

Це питання готується методом випереджальних завдань.

Учитель. Початковою формою літератури була усна народна творчість: обрядові пісні, легенди, загадки, замовляння, заклинання. Згодом з'явилися пісні-билини, які розповідали про боротьбу з ворогами та інші важливі події. Улюбленими героями того часу були: Ілля Муромець, Добрина Микитич, Олексій Попович.

1-й учень. Поступово робились перші спроби запису важливих подій. Так виникло літописання — явище, яке не мало аналогів у літературі Європи. Літопис — це запис найважливіших подій за роками (тобто за літами). Згодом з кількох літописів почали робити зведення (звід). Один з перших зводів було складено за Ярослава Мудрого. Найдавнішим літописом, що дійшов до нас, є «Повість минулих літ». Він написаний ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором у 1113 р. У період феодальної роздробленості виникає літописання в Чернігові, Переяславі, Володимирі та ін. У XII ст. було створено Київський літопис, у XIII ст. — Галицько-Волинський.

Учитель пропонує учневі показати на карті «Культура та церква Київської держави» центри літописання.

2-й учень. Протягом XI–XII ст. створюються перші художні та публіцистичні твори. До нашого часу дійшли лише деякі. Це — «Повчання ді-

тям» Володимира Мономаха, «Моління» Даниїла Заточника, «Слово про зокон і благодать» митрополита Іларіона. Перлиною літератури того часу є «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора. Цей твір написаний наприкінці XII ст.

Учитель пропонує учневі прочитати уривок із «Слова о полку Ігоревім» і визначити, про якого князя та про які події йдеться.

3-й учень. Крім літописів, на території Галицько-Волинського князівства з'являються перекладені з грецької та староболгарської мов рукописні церковні книги: «Галицьке Євангеліє» (1144 р.), «Кристонопольський Апостол» (XII ст.), «Галицьке Євангеліє» (1266–1301 рр.) та інші. Відомим переписувачем церковних книг у XIV ст. був волинський князь Володимир Василькович. У Галицько-Волинському князівстві були також поширені літературні твори світського характеру, написані на Київщині, Чернігівщині, Волині. Це — «Житіє Бориса і Гліба», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про закон і благодать» Іларіона та інші.

Учитель пропонує учневі пригадати основний зміст «Повчання дітям» Володимира Мономаха.

Учитель. Отже, в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві зароджується і розвивається література різних жанрів. Її умовно можна поділити на літературу релігійного змісту, світську та перекладну. Під впливом релігійних та світських перекладних творів зароджується оригінальна література. Це твори історичного характеру — літописи і житія святих, перші педагогічні твори у вигляді повчань молоді. У XI–XII ст. з'являються перші романи східної тематики: «Троянська війна», «Повість про Індійське царство» та інші.

5. Закріплення отриманих знань

Проводиться шляхом репродуктивної бесіди за запитаннями:

- 1) Що ми називаємо народністю?
- 2) Що ми називаємо культурою? Як умовно її можна поділити?
- 3) Коли і де вперше згадується термін «Україна»?
- 4) Коли вперше з'явилось зображення тризуба на території України?
- 5) Які школи були в Київській державі?
- 6) Хто міг навчатися в школах?
- 7) Як умовно можна поділити літературні твори часів Київської держави?

6. Оцінка результатів розвитку освіти та літератури в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві

Проводиться шляхом продовження незакінчених речень:

- 1) Розвиток освіти в Київській державі та Галицько-Волинському князівстві набув...
- 2) Про високий рівень літератури свідчить...

V. Підсумок уроку та оцінювання знань учнів

Узагальнюючи відповіді учнів, учитель робить висновки з даної теми та оцінює діяльність учнів на уроці, їх вміння аналітично мислити.

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. Написати домашній твір на тему: «Перлина давньоруської культури» (про один з творів літератури).

ВАРІАНТ 2

Архітектура, образотворче і прикладне мистецтво в Київській державі та Галицько-Волинському князівстві

Мета: сформувати уявлення про розвиток культури в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві; ознайомити з найвизначнішими пам'ятниками архітектури та живопису; розвивати вміння давати характеристику пам'яткам культури і порівнювати їх з іншими пам'ятками культури; виховувати повагу до митців минулого та усвідомлення себе громадянами держави, яка має багату культурну спадщину.

Очікувані результати:

- Сформувати уявлення про шлях розвитку духовної культури в Київській державі та Галицько-Волинському князівстві.
- Навчитись розрізняти складові елементи культури.
- Навчитись характеризувати пам'ятки культури.

Тип уроку: систематизації та узагальнення знань.

Методи та прийоми: репродуктивна бесіда за запитаннями, розповідь вчителя, імпровізована екскурсія, опис, методи «Мікрофон» та «Мозковий штурм», імпровізація наукової конференції, виставка книжок, репродукцій та творів прикладного мистецтва.

Обладнання: атлас з історії України. 7 клас.— Київ: Мапа, 2002; буклет портретів «Зустріч з історією».— Київ: Україна, 1992; буклет «Втрачені скарби».— Київ: Україна, 1991; буклет «Українське декоративне мистецтво». Вишивка. — Вип. 1.— Київ: Мистецтво, 1990; буклет «Українське декоративне мистецтво». Вишивка. — Вип. 2.— Київ: Мистецтво, 1990; твори декоративно-ужиткового мистецтва; виставка літератури з теми.

Основні поняття: архітектура, живопис, прикладне мистецтво, фреска, мозаїка, купол.

Основні дати: 989–996 р. — час спорудження Десятинної церкви; 6 грудня 1240 р. — день руйнування Десятинної церкви; 1037 р. — завершено спорудження Софіївського собору.

Проблемне питання: «Що зумовило високий рівень культури в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві?».

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань учнів

Цей етап уроку проводиться шляхом репродуктивної бесіди за запитаннями:

1. Що ми називаємо культурою та яка її структура?
2. Які умови необхідні для розвитку культури?
3. Елементи яких обрядів збереглися до наших днів?
4. Як розвивалась освіта в Київській державі?
5. Чому книга високо цінувалась на Русі?
6. Які твори започаткували давньоруську літературу?
7. Яку роль у культурному житті Галицько-Волинського князівства відігравали монастирі?
8. Яке походження терміна «Україна»?

Під час бесіди вчитель звертає увагу на те, що в цей час відбувається формування української народності.

III. Оголошення теми, завдань та очікуваних результатів

На цьому етапі уроку вчитель оголошує нову тему, уточнює завдання учнів та бажані результати виконання цих завдань.

IV. Вивчення нової теми

1. Імпровізована екскурсія до визначних пам'яток архітектури

Учитель. Складовою частиною культури є архітектура — система будівель та споруд, що формують просторове середовище для життя і діяльності людей. Це можуть бути окремі будівлі, архітектурні ансамблі, майдани. Найбільш відомими архітектурними пам'ятками Київської Русі є Десятинна церква і Софія Київська. Наша перша зупинка біля Десятинної церкви.

Е к с к у р с о в о д. Найстарішою мурованою церквою Києва є Десятинна церква. Вона була споруджена протягом 989–996 рр. на Старокиївській горі. В оздобленні церкви використали багато різьбленого мармуру, тому сучасники називали її Мармуровою. Вона була прикрашена іконами, дорогим посудом, який Володимир вивіз з Херсонесу. Стіни розписані фресками та оздоблені мозаїкою. Підлога була викладена майоліковою плиткою та інкрустована мозаїкою. Це був хрестово-купольний шестистовпний храм на зразок базиліки. 6 грудня 1240 р. вона була зруйнована монголо-татарами. Літописець писав: «Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він, увійшовши до неї, помолився Богу, говорячи: «Господи Боже! Поглянь із небес, і побач, і одвідай сад свій, і зроби, щоб

те, що насадила десниця твоя, люди сії новії, серце яких ти навернув до істини, могли пізнати тебе, істинного Бога. І поглянь ти на церкву осю, що її спорудив я, недостойний раб твій, на честь матері, яка породила тебе, і Пріснодіви Марії Богородиці». А коли він помолився, то сказав так: «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї і од моїх городів десяту частину».

Учитель. Наступна наша зупинка біля архітектурної пам'ятки, яка і нині зачаровує, — це Софія Київська.

Екскурсовод. За Ярослава Мудрого архітектура набуває чітких національних ознак. Прикладом цього є Софійський собор, збудований в 1037 р. Цей храм має 13 куполів. Як у більшості церков того часу, в неї грубі мури, в яких великі квадрати цегли чередуються з каміннями, і все це скріплене вапном. У середині стіни були вкриті мозаїкою та фресками. Підлога викладена зі шматочків кольорової смальти. У Літописі Руському записано: «І прикрасив він її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають Богові в належні часи».

Учитель. На території Галицько-Волинського князівства будували переважно з дерева. Перлиною дерев'яної архітектури була наскельна фортеця IX—XIV ст. Тустань. З каменю будували спочатку лише храми, рідше — князівські палати. До наших днів збереглися рештки Успенського собору у Володимирі, збудованого в 1160 р. У Перемишлі, Галичі, Звенигороді було започатковано будівництво церков з білого каменю. Особливо красивою була церква Івана у Холмі. Це наша наступна зупинка.

Екскурсовод. Галицько-Волинський літопис зазначає: «Звів також Данило церкву святого Іоанна Златоустого, красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного кута — склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізблених одним умільцем; троє вікон були прикрашені склом римським; при вході в олтар стояли два стовпи цілого каменю і на них склепіння; а вгорі прикрашений був зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і чистого золота, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє були прикрашені каменем тесаним — галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби їх були всяких барв і золоті; попереду ж їх на західних дверях був зроблений Спас, а на північних — Св. Іоанн Златоустий, так що всі, хто дивився на них, дивувалися. Прикрасив Данило камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса і Пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з київського монастиря святого Федора; приніс він також ікону Стрітєння з города Вручого од отця його Мстислава Мстиславича. Диву подібні були образи сі, що погоріли в церкві Іоанна; один архангел Михаїл зостався з чудових тих ікон. І дзвони Данило приніс із Києва, а інші тут вилив. Усе це вогонь спалив».

Отже, церква Івана у Холмі була збудована за часів Данила Галицького. Вона мала один купол, який всередині був розписаний «золотими зорями на лазурі», а внутрішній поміст церкви було вилито з міді та чистого золота. Вікна прикрашали вітражі. Церква була оздоблена різьбленим каменем білого та зеленого кольору. Прикрашав цю церкву скульптор Авдій.

2. Живопис Київської Русі та Галицько-Волинського князівства

Учитель. Тісно з архітектурою був пов'язаний розвиток живопису. Живопис — це вид образотворчого мистецтва, засобом вираження якого є малюнок. Колір дає можливість передати різнобарв'я навколишнього світу.

Церкви та княжі палати прикрашалися фресками і мозаїкою. У Софії Київській використано 177 відтінків мозаїки. Творів давньоруського живопису збереглося дуже мало. Одинадцять з них знаходяться на хорах Софії Київської. Найвідомішою іконописною майстернею була Печерська. У період Київської доби було створено Ченстохівську ікону Божої Матері, яку в XIV ст. вивезли з Галичини.

3. Виставка творів прикладного мистецтва

Учитель. Поширеним серед населення було прикладне мистецтво. Його ще називають декоративно-ужитковим. Це мистецтво, твори якого виробляються масово для загального вжитку. Вони оточують нас повсюдно, тому ми їх використовуємо, часто не звертаючи уваги на їх мистецьку вартість чи антимистецький вигляд. Маю на увазі такі види прикладного мистецтва, як ткацтво, вишивка, розмальовування хат, гончарних виробів, різьблення по дереву, відливання чи карбування металевих знаряддя. Вироби художнього ремесла у великій кількості вивозились за кордон.

4. Закріплення отриманих знань

Цей етап уроку проводиться шляхом репродуктивної бесіди за запитаннями.

- 1) Що ми називаємо архітектурою?
- 2) Що ви запам'ятали про Десятинну церкву?
- 3) Що цікавого дізнались про Софію Київську?
- 4) Чому церкву Івана у Холмі вважають особливо красивою?
- 5) Що ми називаємо живописом?
- 6) Яке мистецтво вважають прикладним, або декоративно-ужитковим?

5. Оцінка результатів розвитку культури в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві

Працюємо методом «Мікрофон».

На цьому етапі уроку учні реплікою висловлюють свою думку про поточний рівень розвитку культури.

6. Висновки імпровізованої наукової конференції з даної теми

Крип'якевич І. «Культурні здобутки, витворені верхніми верствами, входили в народні маси і проникали дедалі глибше. Культура України стала так високо, що сусіди дивились на неї із заздністю».

Закшевський С. «Польські князі відправлялися на Київ, щоб дещо із культурних скарбів привезти до своєї вбогої землі».

Грушевський М. «Перенесення центрів українського політичного життя на захід до Володимира і Галича зближувало його все більше з життям західним. Але мистецтво стоїть на основі русько-візантійській, людинність міцно держиться свого і в своїх латинських грамотах князі зазначають свою національну свідомість, титулюючись князями всієї Малої Русі».

Сучасник. Аналізуючи шлях розвитку України з висоти ХХІ століття, можна сказати, що культура українського народу розвивалась в руслі світового культурного процесу. Українці творили, базуючись на успадкованому від своїх предків і перейнятому від інших народів, передавали своїм нащадкам, а також усьому світові вже як власний дар у скарбницю світової культури.

7. «Мозковий штурм» з проблемного питання

На цьому етапі уроку учні висловлюють свої думки щодо проблемного питання, а вчитель, вибираючи правильні, формує відповідь на запитання.

V. Підсумок уроку та оцінювання знань учнів

Учитель. Отже, культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства у IX–XIII ст. сягала європейського рівня. Татаро-монгольська навала на деякий час загальмувала духовний розвиток держави, але знищити історичні та культурні традиції не змогла. Культурна спадщина IX–XIII ст. стала основою, на якій сформувалась і виросла культура України в добу пізнього Середньовіччя.

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. Виконати завдання на контурній карті «Культура та церква Київської держави».
3. Скласти характеристику архітектурної споруди (польський костюл або греко-католицька церква архістратига Михайла) за планом:
  - Назва споруди (попередня і сучасна).
  - Її призначення (початкове і сучасне).
  - Адреса будівлі.
  - Опис об'єкта (автор, дата спорудження, з яких матеріалів виготовлений).
  - Опис внутрішнього інтер'єру споруди.

- Джерела відомостей про пам'ятник.
- Збереженість будівлі (стан пам'ятника і навколишньої території, дата ремонту, реставрації).
- Інформація про охорону пам'ятника.
- Прізвище, ім'я та по батькові автора характеристики.

УРОК 19

ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ РОЗДРОБЛЕНостІ»

Мета: узагальнити та систематизувати знання про становлення державності на українських землях, розвивати вміння аналізувати історичні факти й події, узагальнювати фактичний матеріал, робити висновки, висловлювати власну думку, давати характеристику історичним діячам, виховувати повагу до історії своєї країни.

Тип уроку: урок узагальнення та систематизації знань.

Вид уроку: історичний урок-гра.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

Оголошується тема уроку, правила поведінки під час проведення вікторини, акцентується увага на тому, що головне у грі не перемога, а участь.

II. Основна частина уроку

1. «Історичне лото»

Розташуйте в хронологічній послідовності імена князів, що правили в Київській державі. Сформуйте визначення ключового слова, яке отримали.

Кий	Я	Сукупність або система віру-
Аскольд	З	вань, обрядів, свят, вироблених
Дір	И	слов'янами до прийняття християнства
Олег	Ч	
Ігор	Н	
Ольга	И	
Святослав	Ц	
Володимир Великий	Т	
Ярослав Мудрий	В	
Володимир Мономах	О	

2. «Знавці дат і подій»

Завдання полягає в тому, що учні мають записати якомога більше дат, наведених у таблиці, та пояснити зміст подій, пов'язаних із ними.

Розвиток пам'яті, уваги, формування практичних навичок в усвідомленні хронологічної послідовності історичних подій.

- 860 — Аскольдове хрещення;
- 882 — вбивство Олегом Аскольда і Діра;
- 907 — похід Олега на Візантію (прибив щит на воротах Царгорода);
- 945 — повстання древлян, вбивство Ігоря;
- 957 — дипломатична місія Ольги до Візантії;
- 965 — розгром Хозарського каганату Святославом;
- 988 — хрещення Русі;
- 1036 — розгром печенігів під Києвом Ярославом;
- 1037 — закінчення будівництва Софійського собору;
- 1039 — заснування Київської митрополії;
- 1043 — останній похід Русі на Візантію;
- 1051 — митрополитом стає Іларіон — русин; заснування Києво-Печерської лаври;
- 1068 — повстання в Києві проти Ізяслава; битва на річці Альта проти половців;
- 1072 — з'їзд князів у Вишгороді, «Правда Ярославичів»;
- 1097 — Любецький з'їзд;
- 1113 — повстання в Києві, початок правління в Києві Володимира Мономаха.

1068	1037	957	1043
1113	988	1036	882

860	1097	945	1072
907	1051	965	1039

3. «Історична абетка»

Написати список слів, які починаються з букви «П» і тісно пов'язані з темою «Виникнення та розквіт Київської Русі». Перемагає команда, що склала найдавніший список, слова якого відповідають завданню.

4. «Історичний поєдинок»

Команди задають одна одній питання (по три — кожній команді).

5. «Знавці культури»

- 1) Хто заснував першу на Русі бібліотеку? (*Ярослав Мудрий*)
- 2) Ким було започатковано на Русі школи? (*Володимиром Великим*)
- 3) Назвіть талановитого давньоруського художника Києво-Печерського монастиря. (*Аліпій*)
- 4) Як називається мозаїчна ікона Божої Матері в Софійському соборі? (*Марія Оранта*)

- 5) Які історичні особи Київської Русі були причислені до лику Святих? (*Ольга, Володимир, Борис, Гліб, Антоній, Феодосій*)
- 6) Хто був засновником нинішнього російського міста Ярославля? (*Ярослав Мудрий*)
- 7) Коли і де з'явилася перша кам'яна споруда в Київській Русі? З ім'ям якого князя вона пов'язана? (*988 р., Київ, Десятинна церква, Володимир*)
- 8) Назвіть споруду в Київській Русі, присвячену Мудрості Господній. Коли і за яких обставин вона з'явилася? (*Софіївський собор, 1037 р., після перемоги над печенігами, Ярослав*)
- 9) За часів правління якого князя були побудовані Золоті ворота? (*Ярослав Мудрого*)
- 10) Який монастир був заснований у 1051 р. монахами Антонієм та Феодосієм? (*Києво-Печерський*)

6. «Хто швидше»?

- 1) Хто з князів на знак перемоги прибив щит над воротами Царграда? (*Олег*)
- 2) Хто з князів загинув від рук своїх підданих? (*Ігор*)
- 3) Кому з князів вдалося перехитрити візантійського імператора? (*Ользі*)
- 4) Який князь став для нащадків уособленням воїна? (*Святослав*)
- 5) Яке місто біля Києва князь Володимир назвав своїм християнським іменем? (*Василів*)
- 6) Як народ прозвав князя Володимира Святославича? (*Володимир Красне Сонечко*)
- 7) Як за часів Київської Русі називали Чорне море? (*Руське море*)
- 8) Кого називали «тестем Європи»? (*Ярослава Мудрого*)
- 9) Яка жінка княжого роду стала королевою Франції? (*Анна Ярославівна*)
- 10) Який князь здійснив 83 великі походи проти половців? (*Володимир Мономах*)

7. «Кому належать вислови»?

- 1) «Хай це буде матір'ю городам руським». (*Олег*)
- 2) «Я, сину, пізнала Бога і радуюся, а коли і ти пізнаєш Бога, то почнеш радіти». (*Ольга*)
- 3) «Хочу іти на ви». (*Святослав*)
- 4) «Ти, княже, чужу землю шукаєш і глядиш, а свою залишив». (*Кияни*)
- 5) «Оце приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім прийшли німці, і ті хвалили закон свій...». (*Володимир*)
- 6) «От я і відходжу із цього світу, а ви, сини мої, живіть між собою в любові, бо всі ви брати від одного батька і однієї матері». (*Ярослав*)

8. «Розумники й розумниці»

Спробуйте скласти настанову тому, хто прагне очолити державу й управляти нею.

Князь Святослав — це нерозсудливий авантюрист, зверхник і безвольний виразник волі дружини чи видатний полководець та мудрий державний діяч?

Князь Володимир Святославич — це злодій, братовбивця, користолюбний син чи мудрий державець, справедливо наречений Великим? Відповідь аргументуйте.

На стрічці часу позначте всі основні дати (події), що сталися за правління князя Ярослава Мудрого.

III. Підсумок уроку

Підбивається підсумок вікторини, визначається команда-переможець, учні отримують оцінки.

IV. Домашнє завдання

Скласти кросворди, кросдати до теми «Княжа Русь».

УРОК 20

ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ТЕМОЮ «КІЇВСЬКА РУСЬ ЗА ЧАСІВ РОЗДРОБЛЕНОСТІ»

Мета: оцінити навчальні досягнення учнів у ході вивчення теми за допомогою тестів; перевірити вміння застосовувати отримані знання.

Тип уроку: перевірка знань.

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку

Знайомство учнів із порядком проведення заліку.

II. Основна частина уроку

I рівень

- Перша зустріч русичів з монголо-татарським військом сталася:
  - 1169 р.;
  - 1223 р.;
  - 1237 р.
- Володимир Мономах посів престол у Києві в:
  - 1019–1054 рр.;
  - 1025–1032 рр.;
  - 1113–1125 рр.
- Військо хана Батия захопило Київ:
  - 1223 р.;

- б) 1237 р.;
в) 1240 р.
4. Київська Русь розпалася на чотири князівства. Так чи ні?
5. Коронування князя Данила Галицького сталося в Дорогочині:
а) 1203 р.;
б) 1238 р.;
в) 1253 р.
6. Останній князь Галицько-Волинської держави, мазовецький князь Болеслав Тройденович, посів галицький престол під іменем:
а) Юрій I;
б) Юрій II;
в) Андрій II.

II рівень

1. Співвіднесіть поняття та їх визначення, проставивши відповідні цифри:

1) Орда;	а) грамота хана, видана князям на управління землями;
2) Ярлик;	б) представник монгольського хана у захоплених землях;
3) Баскак;	в) військо монголо-татар;
4) Ясак;	г) данина на користь завойовників;
5) Караван-Сарай;	д) монгольський хан;
6) Батий	е) столиця Золотої Орди

2. Про яку подію розповідає багдадський урядовець Алі Ібн-ал-Асір?
«Це був один з найзавзятіших боїв: він тривав кілька днів, але татари нарешті стали переможцями; половці й русичі зазнали цілковитої поразки. Ті, які встигли врятуватися, дісталися Русі у найнещаснішому вигляді».
3. Встановіть відповідність:

1) 1199–1205 рр.;	а) правління в Галицько-Волинському князівстві Данила Галицького;
2) 1205–1264 рр.	б) правління князя Льва Даниловича;
3) 1205–1269 рр.	в) правління князя Юрія I;
4) 1264–1301 рр.	г) правління князя Василья Романовича;
5) 1301–1308 рр.	д) правління князя Романа Мстиславича

4. Розташуйте у хронологічному порядку наведені історичні події:
- 1) Оборона Києва від монголо-татарських військ хана Батия.
  - 2) Падіння Чернігова та Переяслава.
  - 3) Любецький з'їзд князів.
  - 4) Битва на річці Калка.
  - 5) Загибель Романа Мстиславича Галицького.
  - 6) Коронування Данила Романовича Галицького.

5. Данило Романович мав синів:
  - а) Мстислава;
  - б) Лева;
  - в) Володимира;
  - г) Олега;
  - д) Шварно.
6. Влада галицько-волинських князів у XIII ст. обмежувалася:
  - а) Великим князем київським;
  - б) віче;
  - в) боярською радою;
  - г) Папою Римським;
  - д) митрополитом;
  - е) монгольським ханом.

III рівень

1. Із числа запропонованих виберіть ті положення, які, на ваш погляд, стали причинами роздроблення Київської Русі на самостійні удільні князівства:
  - 1) Господарський розвиток та піднесення політичної ролі окремих міст, що вступили в суперництво з Києвом.
  - 2) Рішення Любецького з'їзду про запровадження вотчинного землеволодіння.
  - 3) Масові селянські виступи, заворушення міщан.
  - 4) Невизначеність у наслідуванні великокнязівського престолу.
  - 5) Князівські усобиці.
  - 6) Втручання у внутрішні справи Русі європейських держав.
  - 7) Вторгнення монголо-татар.
  - 8) Великі розміри держави.
2. Наведені нижче події розташуйте у логічній послідовності:
  - 1) Війна між синами та онуками Ярослава Мудрого за владу і землю.
  - 2) Розпад Київської Русі на окремі князівства, які не хотіли коритися Києву.
  - 3) Посилення нападів половців.
  - 4) Послаблення військової могутності Київської Русі.
  - 5) Смерть Ярослава Мудрого.
  - 6) Занепад Київської Русі.
3. Визначте, які з наведених тверджень стосуються князя Романа Мстиславича (Р), а які — Данила Романовича (Д):
  - 1) Перебував при владі у 1199–1205 рр.
  - 2) Розбив половців і захопив Київ.
  - 3) Остаточо утвердився і був при владі у Галичі і Волині 1238–1264 рр.
  - 4) Прийняв королівську корону від Папи Римського.

- 5) Загинув у Польщі.
  - 6) Заснував місто Львів.
  - 7) Проводив активну міжнародну політику.
  - 8) Розбив хрестоносців у битві під Дорогочином.
  - 9) Об'єднав Галич і Волинь у 1199 р. в єдине князівство.
  - 10) Здійснив подорож до Золотої Орди.
4. Доповніть текст:
«На землі Галицького князівства в XI–XIII ст. претендували могутні сусіди (*угорці, поляки, половці, чехи*). Заволодівши остаточно Галичем у (1203 р., 1238 р., 1240 р.), Данило Галицький розгромив хрестоносців під (*Галичем, Дорогочином, Львовом*)».
5. Які з наведених князівств розташовувалися на території сучасної України:
- а) Чернігівське;
  - б) Володимиро-Суздальське;
  - в) Турово-Пінське;
  - г) Переяславське;
  - д) Галицько-Волинське;
  - е) Рязанське;
  - ж) Київське;
  - з) Полоцьке?
6. Розташуйте в хронологічній послідовності наведені події.
- 1) Захоплення і розорення м. Києва Андрієм Боголюбським.
  - 2) Битва з монголо-татарами на р. Калка.
  - 3) Похід Ігоря Святославовича проти половців.
  - 4) Перша згадка в літописі назви «Україна».
  - 5) Смерть Данила Галицького.

IV рівень

1. «Повість минулих літ» закінчується 1113 роком, тобто приходом до влади в Києві князя Володимира Мономаха. Спробуйте продовжити літопис до 1125 р. Складіть оповідання з 10 речень і дайте йому назву.
2. «...О, лиха честь татарська! ...був князем великим, володів із братом своєю Руською землею, Києвом, Володимиром, Галичем та іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!...» Назвіть ім'я князя, про якого розповідає літописець. Коли відбулася ця подія? Які її причини та наслідки?
3. Доведіть, що Галицько-Волинська держава була безпосередньою спадкоємицею політичних та культурних традицій Київської держави, взявши до уваги такі чинники:
  - а) територія;
  - б) склад населення;
  - в) династичні зв'язки;

- г) внутрішня політика;
 д) напрямки зовнішньої політики.
4. Який період в історії Київської Русі відтворено в «Слові о полку Ігоревім»? Спробуйте від імені автора «Слова» висловити своє ставлення до цих подій.

Відповіді

I рівень

1. б). 2. в). 3. в). 4. Ні. 5. в). 6. б).

II рівень

1. 1в, 2а, 3б, 4г, 5е, бд. 2. Поразка руських князів у битві з монголо-татарами на р. Калка в 1223 р. 3. 1д, 2а, 3г, 4б, 5в. 4. 3), 5), 4), 2), 1), б). 5. а), б), д). 6. б), в), е).

III рівень

1. 1), 2), 4), 5), 8). 2. 5), 1), 2), 4), 3), 6). 3. Р: 1), 2), 5), 9); Д: 3), 4), 6), 7), 8), 10). 4. угорці, поляки, половці; 1238 р.; Дорогочином. 5. а), г), д), ж). 6. 1), 3), 4), 2), 5).

УРОК 21

ТЕМА. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Лабораторно-практична робота за темою
«Князь Роман Мстиславич»

Мета: сформувати уявлення про діяльність галицького князя Романа Мстиславича; розвинути вміння характеризувати видатних діячів на підставі аналізу та зіставлення різноманітних історичних джерел.

Хід роботи

1. Уважно ознайомтеся з усіма джерелами.
2. Виберіть ту інформацію, яка, на вашу думку, вірогідніша.
3. Враховуючи характер джерела, проаналізуйте інші відомості.
4. Згрупуйте інформацію за певними напрямками.
5. Зробіть загальні висновки.

Джерела

З «Галицько-Волинського літопису» (XIII ст.)

«По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючись за-

повідей Божих. Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх] як той крокодил, і переходив землі їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха...»*.

В. Татищев, автор «Історії держави Російської», користувався багатьма джерелами, що згодом були втрачені. Він дає таку характеристику князеві Роману:

«Сей Роман Мстиславич, онук Ізяславів, на зріст був хоча не дуже великий, але широкий і понад міру сильний: з лица гарний, очі чорні, ніс великий з горбом, волосся чорне і коротке; вельми ярий був у гніві, запинався, коли сердився, довго не міг слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла. Воїн був хоробрий і вмільий на військові вправи; найпаче [це] він показав, коли угрів велике військо з малим своїм розбив. Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений. Через те всім навколишнім був страшний. Коли йшов на поляків, то сказав: «Або поляків подолаю і підкорю, або сам не вернусь!» І збулося останнє».

З «Великопольської хроніки» (кін. XIII — поч. XIV ст.)

«Хоч галичани і вагалися у своїх роздумах..., однак мусили прийняти князем Романа, якого страхалися, як блискавки. Адже вони вже добре знали, яку витончену тиранію і криваву жорстокість виявляє він до своїх підданців. Звідусіль вони терплять утиски, і немає жодної надії на можливість повстання...

...Роман, як увійшов у роль жорстокого тирана, захопив найвидатніших галицьких достойників, які цього не сподівалися. Кого вбиває, кого живим закопує в землю, з інших здирає шкіру, розриває на шматки, багатьох простромлює стрілами. А в декотрих вириває нутрощі, а вже потім убиває. Використовуючи всі види катувань, він являє собою для своїх громадян жахливішого ворога, ніж для недругів. А тих, кого він не може одразу схопити, тому що вони, нажахані, повтікали в інші краї, використовуючи дарунки, лестощі, всілякі хитрощі, кличе назад, обдаровує їх шаную і підносить. А потім наказує стратити їх з найжахливішими, неймовірними катуваннями, щоб цим викликати жах у сусідів і, нищачи могутніх, правити безпечніше. Звідси і походить відоме прислів'я: «Не можна безпечно скуштувати меду, доки не винищено бджіл». І завдяки нещастям інших він сягнув добробуту і за короткий час став могутнім настільки, що панував всесильно майже над усіма руськими князями, провінціями»**.

* Галицько-Волинський літопис // Літопис руський. — К., 1989. — С. 403, 423.

** «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI—XIII вв. — М., 1987. — С. 52.

Завдання

Дайте характеристику галицькому князеві Романові Мстиславичу за таким планом:

1. Внутрішня політика.
2. Основні напрями зовнішньої політики.
3. Моральні якості.
4. Ставлення до князя в його країні та за кордоном. Характеристику обґрунтуйте.

Згадайте «Повчання» Володимира Мономаха, Романового прапрадіда. Які ідеї і настанови покладено там в основу? Наскільки Роман Мстиславич відповідав їм?

Методичні поради

Цю лабораторно-практичну роботу за особливостями матеріалу, специфікою мети не можна використати для організації діяльності всього класу. Тому доцільно провести її для окремих учнів або групи учнів з подальшим звітом на уроці.

УРОК 22

ТЕМА. БОРТЬБА ПРОТИ МОНГОЛЬСЬКИХ ЗАВОЙОВНИКІВ

ВАРІАНТ 1

Мета: розкрити особливості організації військових походів монголів на Русь у XIII ст. і причини їхніх перших успіхів; познайомити учнів з причинами поразки русько-половецьких військ на р. Калка; на прикладах подвигів захисників м. Києва визначити джерела мужності та героїзму русичів; розширити знання учнів з вивченої теми за рахунок залучення додаткових історичних джерел; засвоїти основні поняття та хронологію; формувати вміння аналізувати письмові історичні джерела; працювати з настінною картою, атласом та навчальною картою, розвивати вміння робити критичний аналіз історичних текстів, робити узагальнення й висновки на основі сприйняття різних ідей; виховувати в учнів толерантне ставлення до різних оцінок історичних подій та осіб, повагу до героїчного минулого.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Понятійно-термінологічне поле: Золота Орда, хан, баскаки, ярлик, ярмо.

Основні дати: 1223 р., 1239 р., 1240 р., 1254 р., 1259 р.

Обладнання: карта, атласи, навчальні картини, роздавальний матеріал, лист-підказка.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

Учитель. Наш урок дуже насичений, цікавий та емоційний. Щоб виконати заплановане, необхідно пригадати закони уроку.

1. Поводитися спокійно.
2. Не викрикувати.
3. Бути терплячими.
4. Дати можливість висловитися своїм товаришам.
5. Поважати одне одного.

II. Актуалізація опорних знань

Використовуючи інтерактивну методику «Порушена послідовність», вчитель просить учнів відновити правильне значення вислову О. І. Герцена і запропонувати тему сьогоднішнього уроку (*яка ще не записана на дошці*): «Подібно до хмари сарани..., що крушить все..., монголи..., подібно до урагану..., що зустрічалося на його шляху..., проносилися над Руссю..., розорюючи села і міста». (*Правильний текст* «Монголи промайнули над Руссю подібно до хмари сарани, подібно до урагану крушать усе, що зустрічалося на їхньому шляху, руйнуючи села і міста».)

Після припущень учнів, вчитель повідомляє тему, мету та задачі уроку.

III. Мотивація навчання школярів

Учитель. Монгольська навала і, як наслідок, ненависне ярмо були однією з найтрагічніших сторінок історії. Разом з тим, безперервна боротьба населення Київської Русі свідчила про те, що не існує на світі сили, здатної знищити волю до перемоги та звільнення.

IV. Сприйняття та первинне засвоєння учнями нового матеріалу

План

1. Перша навала монголів. Битва на р. Калка 31 травня 1223 р.
2. Нова навала монголів. Хан Батий.
3. Встановлення золотоординського ярма.
4. Героїчна оборона м. Києва (грудень 1240 р.).
5. Похід монгольських ханів на Галицько-Волинські землі.
6. Наслідки монгольського ярма.
7. Історичне значення героїчної боротьби населення Русі проти ганебного рабства.

Доцільно для розкриття деяких пунктів плану залучати учнів, які заздалегідь підготували повідомлення. Учитель використовує їх для проблемного викладу матеріалу. Для повідомлень можна використовувати матеріал,

запропонований у додатку. Під час вивчення матеріалу на дошці записується ланцюжок історичних дат і нові поняття, значення яких учні записують до словників.

Методи і прийоми, форми діяльності вчителя та учнів на уроці

- 1) До першого пункту плану можна запропонувати учням висловити власні думки з приводу того, чи міг результат битви на р. Калці бути іншим? Методом «Мозкового штурму» активізуємо пізнавальний інтерес учнів до нового матеріалу.
- 2) Під час вивчення другого питання можна використовувати театралізовані елементи або вправу «Перевтілення». Від імені арабського купця, що слідував разом із монголами та добре знав їхні звичаї, звички та особисто Батия, поділитися своїми враженнями про бачене.
- 3) Навички аналізу розвиватимуться при роботі з документом. Робота з навчальною картиною «Баскаки» С. Іванова, допоможе залучити учнів до плідного обговорення мотивації власної точки зору.
- 4) Вивчаючи питання «Героїчна оборона Києва», можна використовувати методiku «Взаємного навчання», коли учні виступають у ролі вчителя та керують процесом навчання. Учні, що мають гарну дикцію, наперед готуються до цього етапу уроку та використовують для розкриття питання карту, історичну картину В. В. Шаталіна «Оборона Києва від Батієвої навали у 1240 р.». При цьому учень-вчитель повинен зробити висновок, поставити 2–3 питання та вислухати відповіді на них, пояснити незрозуміле, попросити учнів зробити припущення щодо того, як відбуватиметься процес завоювання Русі після падіння м. Києва.
- 5) Про похід монгольських ханів на Галицько-Волинські землі вчитель повідомляє сам і просить учнів скласти у зошитах простий план до питання, що вивчається.
- 6) З метою використання особистісно-орієнтованого підходу у вивченні історії, диференціації та розмаїття використання методичних прийомів під час вивчення наслідків монгольського ярма вчитель створює групу учнів, яка працює самостійно та знайомить усіх присутніх з результатами своєї роботи, решта учнів записують у зошиті найяскравіші та важливі факти.
- 7) Вивчення останнього питання відбувається шляхом обговорення висловів О. І. Герцена, О. С. Пушкіна та П. П. Толочко про значення героїчної боротьби населення Київської Русі проти монголів (вислови записуються наперед на ватмані).

V. Узагальнення та систематизація знань

Наприкінці уроку проводиться бесіда з узагальнення матеріалу.

- 1) Якими були причини поразки руських військ у період монгольських завоювань?

- 2) Чим ви можете пояснити досить тривалий час панування золотоординського ярма на землях Київської Русі?
- 3) Яку оцінку ви можете дати наслідкам панування монгольських завойовників?
- 4) У чому полягало історичне значення героїчної боротьби русичів проти монголів для народів Західної Європи?

VI. Підбиття підсумків

Можна провести у формі хронологічної зарядки. Дати вже написані на дошці, вчитель називає подію, а учні називають дату, коли подія сталася, та навіпаки.

VII. Повідомлення домашнього завдання

Учні знайомляться з історичними текстами.

Додаток

Руська земля горить

На початку XIII ст. над землями Київської Русі зі сходу нависла нова смертельна загроза — монгольська навала. На початку XIII ст., якраз тоді, коли Київська держава була роздробленою, у Центральній Азії внаслідок зростання могутності ряду племен склалася Монгольська держава, яка вела політику широкомасштабних завоювань як в Азії, так і в Європі. Роздроблені монгольські орди об'єднав під своєю необмеженою владою талановитий полководець та державний діяч Тімучжін. Він був високого зросту, з високим лобом та вузькою бородою. Він походив зі знатного роду, але після смерті батька перебував у вигнанні. Тімучжін розгромив супротивників поодинокі та зумів об'єднати під своєю владою всі монгольські та деякі сусідні племена.

У 1206 р. з'їзд представників монгольських племен обрав Тімучжіна правителем усіх монголів. Він отримав титул Чингізхана — великого хана. Жорстокий і владний, він не визнавав ні вірності друзів, ні великодушності у боротьбі з ворогами. Чингізхан виявив себе прекрасним організатором. Створивши могутнє військо з жорсткою дисципліною, монголи за короткий час підкорили Південний та Західний Сибір, Китай, Іран, Закавказзя. Незабаром вони з'явилися у Східній Європі, у приазовських степах. Поблизу Азовського моря, на річці Калка у 1223 році зустрілися об'єднані загони руських і половецьких воїнів. Князі, що з'їхалися до Південної Русі, вирішили: краще битися з ворогом на чужій землі, ніж на своїй. У похід проти монголів пішли: галицькі полки, полки київського князя Мстислава Романовича, дружинники чернігівського князя Мстислава Святославовича та волинського князя Данила Романовича. Військо поповнилося, зібралися ополчення на чолі з галицьким князем Мстиславом Мстиславовичем Удатним. Усі ці князі зібралися на правому березі Дніпра біля острова Хортиця.

На лівому березі Дніпра їх чекали союзники — війська половецьких ханів. Переправившись через Дніпро, руські полки об'єдналися з половецькими та пішли у глиб степів на схід, долаючи опір передових загонів монгольських орд.

31 травня 1223 р. на річці Калка сталася запекла та кривава битва руських і половецьких військ проти монгол. Об'єднані русько-половецькі війська виявили стійкість і героїзм у цій битві.

Тактика монголів була продуманою й зручною для завойовницьких походів. Спочатку з незначними силами монголи наступали, а потім удавали, що тікають. Воеводи та воїни вважали, що сила на їхньому боці. Але це була пастка, до якої монголи заманювали своїх ворогів. Коли їхні супротивники наступали, то раптом з'являлося підкріплення.

Першим на берегах Калки з'явився Галицький кінний загін Мстислава Удатного. За ним підійшли половецькі наїзники воеводи Яруна. Вони побачили широке коло покинутих татарами юрт із багатствами. Мстислав послав у розвідку свого юного зятя Данила Романовича. Половецький загін воеводи Яруна віддалявся у бік пагорбів, і Мстислав вирішив узяти вліво, перетнути пагорби й напасти на монголів збоку. Він був приголомшений побаченням: за пагорбом, вичікуючи, розверталася велика кількість монгольських полків. Тут він і потрапив у пастку, зазнавши поразки. Одна частина монгольського війська обложила табір київського князя Мстислава Романовича. Він не тримав зв'язку з іншими загонами і знав, що зробить Мстислав Молодецький. Він вважав, що сам знищить монголів, але це було неможливо. Воїни Мстислава билися до останнього, але вцілілим русичам монголи запропонували здатися, скласти зброю, покинути все добро, і тоді їх залишать живими. Але, коли русичі здалися і були роззброєні, їх перебили. Багдадський політик Аль-ібн-ал-Асир описував битву на Калці так: «...Це був один із найзапекліших боїв, він тривав кілька днів, але монголи нарешті стали переможцями, половці й русичі зазнали цілковитої поразки. Ті, що встигли врятуватися, дісталися Русі у жахливому стані».

У битві загинуло багато славних руських багатирів і воїнів. Декілька загонів, що пробилися, не кидаючи зброї, дійшли до Дніпра, де на них чекали човни, що перевезли їх на інший бік. Ті ж, що повірили монгольським обіцянкам і покидали мечі й сокири, майже усі були знищені. Після битви монгольські воїни відібрали ще живих, але поранених руських воевод, уклали їх рядами, накрили дерев'яним помостом, поставили столи й лавки та влаштували бенкет на честь перемоги. Протягом декількох днів лунали стогони поволі вмираючих русичів.

В'яжуть и ложуть змучених киян.
А на них кладуть дубові дошки,
Гупають по дошкам чобітьми,
Аж тріщать у мучеників кості.

На помості стелять килими, —
Хан бенкет справляє на помості.

Головною причиною поразки руських і половецьких князів на Калці була недалекоглядна політика князів, що постійно ворогували один з одним, відсутність єдності у боротьбі проти монголів.

Характеристика Батия

На початку грудня 1237 року біля озера Зайсан об'єдналися всі обрані для західного походу сотні тисяч монголів великого хана Батия — онука Чингізхана.

Вранці яскраве сонце освітило золотий шолом Батия, його обладунки і танцюючого баского жеребця з вогняними очима. Він натягнув золоте поводдя і підняв над головою криву шаблю:

— Слухайте та дивіться мені в очі, богатури! — крикнув він сильним гучним голосом. Великий дід мій наказав мені завоювати всі землі на Заході до останньої, і я присягаюся, що з вами, неперевершеними та хоробрими богатурами, я зроблю це й проведу криваву вогненну стежку до кінця всесвіту. Я обіцяю, що шовковими тканинами оберну животи моїх воїнів! Я захоплю сотні тисяч биків і баранів і годуватиму м'ясом досхочу все військо. Я обіцяю, що кожний отримає нову шубу! Попереду багаті країни, де народ став ледачим від спокійного життя. З вами, непереможні богатури, я підкорю боязкі та невойовничі народи. Ваші батоги гулятимуть по їхніх жирних потилицях. Ще присягаюся в одному: я не забув своїх ворогів. розшукаю тих жовтовухих собак, які вбили мого батька, а потім зварю їх у казанах живцем. Навіть якщо б винуватцем виявився мій брат, присягаюся, з ним я вчинив би так само. Більше зволікати не будемо! Завтра вдосвіта йдемо у похід. Збір війська на берегах річки Ітіль. Звідти почнеться буйне та веселе полювання на племена й народи. Там я випущу в бій моїх сміливих орлів і кречетів!».

Батий був смаглявим молодим монголом з вузькими очима, які завжди горіли неспокійною тривоگوю. Його рот злегка кривився хижою усмішкою, й тому на темному обличчі особливо здавалися білими великі вовчі зуби. Він вважав своїм обов'язком виконати задуми свого діда Чингізхана.

Характеристика Батия була б неповною, якщо не процитувати деякі з його висловів. Він говорив так: «Великий полководець повинен бути загадковим і мовчазним. Щоб стати сильним, треба оточити себе таємницею..., твердо йти шляхом великих дерзань..., не робити помилок і нещадно знищувати своїх ворогів!..».

«Монголи — найбільш хоробрі, сильні та розумні люди на землі, тому монголи повинні царювати над світом. Тільки монголи — обраний народ, відзначений небом. Усі інші народи повинні бути нашими рабами і працювати для нас, якщо ми залишим їх живими. Всі непокірні будуть зрівняні із землею. Вони, як кізак, згорять на монгольських багаттях».

Починаючи похід проти Русі, Батий зібрав величезну силу. Військо налічувало близько двохсот тисяч воїнів, чверть мільйона биків тягнули 30 тисяч киботок із ханами, дружинами, дітьми, кузнями, з китайськими, перськими та арабськими радниками.

У поході Батий використовував досягнення підкорених народів. Так, у китайців він навчився прокладати дороги й перекидати мости через річки та прізви, будувати облогові машини, кидати каміння й вогонь, рити підкопи й колодязі, висаджувати фортечні стіни, отруювати, відводити та осушувати річки. Китайці запам'ятовували ханські накази, читали їх підданам хана й лікували хворих і поранених травами. У арабів монголи навчилися загартовувати сталь й виготовляти з неї шаблі, що розтинали одним ударом і пухову подушку, і камінь. Араби знали далекі країни, дороги, міста, жителів, були майстрами розводити баских скакунів і перекладати хану мову інших народів. За різними прикметами перси допомагали монголам дізнатися про погоду та знаходити за допомогою зірок правильний шлях у невідомому просторі.

У 1236 р. монгольське військо, очолюване онуком Чингізхана ханом Батием, або Бату (так його називали на Русі), почало завойовувати руські землі. За три роки завойовники розгромили війська всіх князівств Північно-Східної Русі, які діяли розрізнено. Орди Батія ціною численних втрат підкорили також Чернігівське та Переяславське князівства, а також усі руські землі на лівому березі Дніпра. Коли ординці підійшли до Києва, то їм відкрилася панорама незрівнянного у своїй красі міста. Київ, розкиданий на пагорбах правого берега Дніпра, виблискував золоченими куполами й хрестами, красивими дерев'яними палацами, міцними кріпосними стінами і високими баштами. Ординці, вражені красою та величчю міста, запропонували жителям здатися. Кияни, обурені такою пропозицією, перебили всіх послів ворога. У смертельні хвилини Київ був покинутий князями. Через деякий час після втечі князя Михайла Всеволодовича Київ зайняв Галицько-Волинський князь Данило Романович. Коли кияни дізналися, що на місто насувається монгольська орда, то Ганна, дружина Данила, сказала: «Якщо загрожує біда і ворог наступає з наміром захопити наше місто, то жінки русичів стануть на захист поряд зі своїми чоловіками й битимуться за свій рідний будинок. Руська земля — моя рідна сім'я». Але князь Данило Романович розумів, що без допомоги їм не впоратися, і тому поїхав шукати союзників у Польщі та Угорщині, а замість себе залишив воєводу Дмитра, сказавши: «Стіни у Києва міцні, ворогу їх не пробити. Тримайтеся шосили, відбивайте ворога. Розбійники напіратимуть на всі ворота, а ви кидайте зі стін на них каміння, лийте гарячу смолу, не давайте прорватися у місто. Адже Київ оточений надійними стінами. Вони захистять його, і монголи нас не здолають. А ми в них милості не попросимо: постоять і підуть». Дмитро стояв біля вікна і бачив, як Данило та його дружинники сідали на коней

та один за одним виїжджали за ворота. Воєвода обернувся і тихо сказав: «Не залишимо ми Київ без захисту, хоча б нам довелося на його стінах скласти голови».

Після тривалої наради усі розійшлися, давши клятви не відступати перед ворогом і, якщо буде треба, віддати своє життя за захист рідної землі.

Відтоді всі кияни невтомно готували місто до захисту: і вдень, і вночі вони укріплювали старі стіни, упоперек вулиць робили завали із колод і каміння. До стін підвозили великі казани, щоб кип'ятити воду й смолу. Жителі з навколишніх селищ також шукали захисту за київськими стінами і збільшували число добровільних бійців. Зброярі й ковалі заготовляли військову зброю, кували щити і мечі, рогатини, сокири, стріли, а вуличні старости роздавали зброю всім городянам. У поході на Київ, за підрахунком сучасників, військо Батия налічувало півмільйона чоловік. У руській біліні «Василь Ігнатович і Батиґа» правдиво розповідається про страхітливий навалу війська Батия:

Ой, не дівчина плаче, — та стіна плаче.

Ой, стіна та плаче міста.

Ой, вона відає невзгодушку над Києвом.

Ой, вона відає невзгодушку велику.

Ой, чи з-під тієї країни, з-під східної,

А наїжджав Батиґа Сергійович.

Робота з навчальною картиною «Оборона Києва, 1240 р.»

Подивіться на картину... Головний удар був завданий Батиєм біля Лядських воріт. 6 грудня ординці почали штурм міста. За допомогою стінобитних знарядь зруйнували стіни біля башти, потім пішли у наступ. Через декілька днів усе було зруйновано. Вороги увірвалися до міста Ярослава й почали знищувати все живе. Багато жителів підпалили дерев'яні будинки, криті соломомою.

Підіймайтеся ви, люди руські!

Вночі спите — не спите у Києві,

А точіть мечі ви булатні

Та дивіться ви стріли розжарені!

Наближаються злі татари,

А хочуть вони, недруги люті,

Щоб з кісточок терем збудувати,

Жовтим реберцем терем вислати,

А з руських рук, тіла білого

Хоче ворог, щоб лави йому зробили.

Але з кожним днем ряди мужніх захисників помітно рідшали й замінювати їх вже було ніким. Дорого віддавали обложені своє життя, тримаючись щосили, вражаючи ворога, чим тільки можна. Завдяки опору киян ординці не змогли до кінця захопити місто, й надвечір вони відступили, але вранці битва продовжилася. Дмитро з киянами встигли сховатися у місті Володимира. Але ворог був настільки сильний, що прорвався до

старого міста крізь Софійські ворота. Почався останній рукопашний бій. Обложені відступили до Десятинної церкви. Дмитро був поранений, але продовжував боротьбу, надихаючи киян. Красивий кам'яний храм Десятинної церкви був переповнений киянами, що знайшли там свій останній притулок. Декілька чоловік ще напередодні почали рити підкоп, щоб вибратися із храму на протилежний схил пагорба. Підкоп був вже достатньо глибокий. У людей з'явилася надія на порятунок. Вони вирішили не відкривати двері, але монголи не могли більше чекати. За наказом Батия притягнули стінобитні знаряддя й почали розбивати стіну. Прекрасна будівля впала, поховавши під своїми уламками всіх, хто знаходився у ній. Тих, що залишилися в живих, ординці нещадно вбивали. Батий підібрав тільки пораненого воєводу, та, як писав літописець, «не вбивства його, заради мужності його». Великий хан Бату запропонував Дмитрові бути його радником у поході на «Вечірні країни». Але воєвода сказав: «Поганий я тобі радник, жити мені залишилося недовго. Скоро я помру і тобі бажаю того ж».

Значення героїчної оборони Києва дуже велике. Вона суттєво підірвала сили ординців. Батий не пішов завойовувати Західну Європу, а повернувся на Нижню Волгу, де й заснував свою державу — Золоту Орду зі столицею у місті Сарай.

Отримання ярлика

Наприкінці 1237 р. Батиева орда досягла рубежів Північно-Західної Русі. Протягом двох років під владою монголів опинилися міста Рязань, Володимир, Суздаль, Москва, Ростов, Ярославль, за винятком Новгород та Пскова.

У 1239 р. завойовники рушили на князівства Південно-Західної Русі. Протягом жовтня вони спустошили Чернігівську та Переяславську землі, які увійшли до одного із західних улусів Золотої Орди. Золотоординські хани перетворили місцевих князів і бояр на своїх слухняних слуг і вручали їм ярлик — грамоту на князювання та збір данини.

Процедура отримання ярлика була дуже принизливою. Ось як це описує радянський історик Василь Григорович Ян у романі «Батий»: «Молодий рязанський князь Федір на чолі посольства їхав до табору Батия чотири дні. Коли хана повідомили про прибуття руського посольства, Батий, щоб показати свою велич, відповів, що зайнятий державними справами і прийме князя Федора через декілька днів. Шаман хана чаклував, напускаючи на урусів страх і хвороби, щоб серця їхні розривалися».

Батий захотів розглянути подарунки, привезені руськими послами. За вуздечку привели 12 прекрасних коней. Один вороний був у збруї, під сідлом, прикрашеним золотом, перлами та оксамитовим чепраком. Це був подарунок Батію. Інші коні були покриті коштовними килимами.

На возах було багато шуб, лисячих і соболиних, критих оксамитом і парчею. Десять воїнів несли по зв'язці хутра, а у кожній — сорок кращих темних соболів.

Для Батія були ще подарунки: прямий меч із золотою рукояткою, срібне блюдо, чаші й кубки, а для його дружин (а їх у нього було 7) — прикраси з коштовних каменів, пов'язки на голову, золоті намиста, персні і зап'ястки.

Але Батий дивився на ці подарунки байдуже, привабили його лише коні, один красивіший за одного.

Нарешті він прийняв руських послів. Батий сидів на золотому троні, в шапці, прикрашеній великим діамантом. Зліва сиділи його дружини, прикрашені подарунками русичів, справа — хани та воєначальники.

Князь рязанський Федір тримався прямо, дивився гордо в очі, не опускаючи погляду, без усмішки, як дикий непокірний сокіл. Федір низько вклонився хану і торкнувся пальцями килима, його свита зробила так само. Батію це не сподобалося, він сказав, що ти мені не рівня, а мій слуга, тож падай обличчям донизу і покажи свою покору. Федір відповів, що чув про його діда Чингізхана і шанував його як великого воїна, і йому, Батію, зичить здоров'я на багато років. Але для чого тобі, такому багатому й відомому, рязанські землі?

Батий відповів, що на небі — одне сонце, на землі — один владика, і русичі повинні вклонятися йому та цілувати землю перед ним. Ви, уруси, зробіте це з власної волі або проти волі. Марно ви, зухвалі, дотепер не підкорилися.

Після цього всіх запросили до столу. Русичі відійшли до задньої сторони шатра і сіли на килим, підбравши ноги. Князь Федір знав їхні звичаї: на бенкетах під час пригощання всяке блюдо, всякий шматок м'яса мають своє значення, свій порядок і засвідчують меншу або більшу шану. Тому русичі стежили, чи буде їм як послам надана шана і яким чином.

За монгольськими звичаями, зварений баран розтинається, згідно з особливими стародавніми правилами, на 24 частини і розкладається на 24 або 12 блюд за кількістю гостей.

Батію піднесли блюдо, на якому лежала тазова кістка з м'ясом і голова барана. Він відрізав одне вухо барана і віддав своєму брату. Начальники правого і лівого крила війська отримали праву і ліву лопатки, грудинка була передана старшій дружині, дрібні частини — іншим дружинам.

І про послів: перед ними були поставлені два блюда. Але що тут було: кінцівки ніг, нутроші та хвости. Посли зрозуміли, що це зроблено навмисно, щоб образити та принизити їх. Але один з монголів запитав: «Чого ви, гості дорогі, так мало їсте? Господар образиться», — на що отримав відповідь: «Ми пам'ятаємо половецьке прислів'я — йди на бенкет, поївши вдома вдосталь. Дякуємо господареві за щедрість». Потім подали вино. Русичі піднесли чаші до губ, але пити не стали. Монголи кричали: «Хай

загинуть русичі, як сарана під ногою верблюда». Побачивши, що русичі не п'ють, Батий почав дивуватися: «Чому дружин своїх не взяли?». І звернувся до Федора: «Ідь додому, привези нам свою молоду дружину, хай заспіває нам і станцює, і потішить своєю красою. Всі знали, що у князя Федора дружина Євпраксія молода й красива. Федір же відповів спокійно: «Так чинити негідно! Якщо ти нас на війні здолаєш, тоді заволодієш усім. Бути твоїми вірними друзями ми можемо, але стати твоїми рабами-колodниками — ніколи! Якщо ти підеш на нас війною, суперечку вирішать наші мечі».

Посли вклонилися та вийшли. Батий наказав перебити все посольство русичів, що одразу було виконано. Коли звістка про загибель князя досягла Рязані, його дружина Євпраксія, узявши на руки сина, зійшла крутими сходами до свого терема, підійшла до вікна, розкрила його та разом з дитиною кинулася вниз на каміння.

О, батьківщина свята,
Яке серце не тремтить,
Тебе благословляючи.

Золотоординські хани перетворили місцевих князів і бояр на своїх слухняних васалів і замислили увічнити феодальну роздробленість, щоб тримати у покорі руський народ. «О, зліша за зло честь татарська!» — з болем у серці писав літописець.

Київське, Переяславське і Чернігівське князівства увійшли до одного із західних улусів (володінь) Золотої Орди. Там постійно кочувала татарська орда, готова будь-якої хвилини до озброєного нападу.

Робота за картиною С. Іванова «Баскаки»

У Києві правив золотоординський намісник — баскак, який контролював місцеву владу, відав збором данини та обліком населення. На картині ми бачимо невелике село, куди прибув із монгольським загоном збирач данини — баскак. Село розташовано серед лісу. Одна хата з ганком і різьбленими стовпами, що підпирають дах. Над хатою — дерев'яна главка. Це сільська церква. Біля ганку стоїть натовп селян. На передньому плані, на розстеленій ряднині, всякого роду начиння: срібні оклади ікон, нитки перлів, глеки, гаманці з грошима. Це данина. Неподалік віз із хлібом. Сюди ж пригнали у «полон» зв'язаних чоловіків і жінок, дівчат, підлітків. Їх монголи відведуть у рабство.

Дівчинка намагається скинути з себе пута. Це помітив збирач данини, що сидить верхи. Він наказує покарати її. І ось вже здійснюється батій у руці слуги, що стоїть зліва. На непокірну дівчину чекає жорстока розправа.

Народ не хотів підкорятися завойовникам. У різних місцях країни спалахували повстання. Ось чому баскаки з'явилися у село з численною охороною. У будь-який момент воїни готові були кинутися у натовп і придушити хвилю протесту.

У кого нема грошей,
У того дитя візьме.
У кого дитя немає,
У того дружину візьме.
У кого дружини немає,
Того самого головою візьме.

Так співалося у народній пісні.

Документ

Вони (золотоординці) ні з ким не укладали мир, окрім тих, що підкорялися їм, бо... мають від Чингізхана наказ підпорядкувати собі всі народи...

І ось, що вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм заманеться, на війну і давати десятину з усього — як з людей, так і з речей... Чоловіків, що мають дружин, забирали з собою, так само чинили з жінками, у яких не було законних мужів... Іншим же, за ординськими звичаями, переписавши їх, наказували, щоб кожен, як малий, так і дорослий, навіть одnodенне немовля, бідне й багате, платили данину... Хто не заплатить данину, залишається у рабстві...

Наслідки монгольської навали

«...Темрявою вкрилася вся країна, і полюбили ніч більше за день. Позбавилася країна жителів своїх, і блукали нею сини чужини. Були пограбовані всі багатства, але жадоба ворогів безмежна. Вони обшукали всі будинки, не залишивши у них нічого. Немов дикі кози нишпорили вони по всіх усядах і, як вовки, обдирали все й усіх», — так писав візантійський мандрівник Альберто Веніамін.

У документі того часу записано: «Кровь отца и братья нашее оки воды много земля напои множащася же братья и чада наши в плен веданы быша, села наши мединоу порастали».

Ватиканський мандрівник Плано Карпіні писав про спустошення монголами Русі так: «Монголи пішли проти Русі, зробили велике винищення землі руської, поруйнували міста й фортеці, повбивали людей. Обложили Київ, який був столицею Русі, і після тривалої облоги вони взяли його, повбивавши жителів міста. Звідти, коли ми їхали через їх землю, ми знаходили безліч голів і кісток мертвих людей, які лежали у полі, тому що це місто було дуже велике і дуже багатолюдне, а зараз воно зведено майже ні на що. Там якщо й існує, то лише 200 будинків, а людей тих тримають у найтяжчому рабстві. Просуваючись сюди з боями, вони спустошили всю Русь».

Монгольське ярмо поглибило феодальну роздробленість та посилило боротьбу за великокнязівський престол. Воно завдало колосальних втрат економіці та культурі Русі. Якщо у першій чверті XIII ст. квітуча Русь цілком на рівних змагалася із Заходом, то після монгольської навали вона сильно відстала у соціально-економічному та культурному розвитку. «Волинська земля за багато років великим лісом поросла і багатьма звірами

була. Чернігівщина від нечистого Батисва племені знелюдніла та нині лісом поросла». Про масштаби розорення Києва свідчать такі дані: з-понад 40 монументальних споруд тодішнього Києва вціліло 5–6, та й ті були сильно пошкоджені.

Вороги зруйнували Десятинну церкву, Золоті ворота, Успенський собор. У вогні пожеж загинуло багато шедеврів культури. Чудовий пам'ятник староруської літератури «Слово о полку Ігореві» дійшов до нащадків лише в одному списку, решта загинула. Стародавні торгові та культурні зв'язки Русі з сусідніми країнами були перервані або помітно послабли. Порушилися зв'язки Русі з Грузією та Вірменією. У другій половині XIII ст. на Русь було вчинено 15 спустошливих набігів монгольських ханів. Деякі землі спустошувалися по 4–5 разів. Знелюдніли міста, занепали села. З-понад 8 тисяч дворів у Києві залишилося приблизно 200, а з 50-тисячного населення міста уникли смерті не більше 2 тис. чоловік. У ряді районів Києва життя відродилося лише через декілька століть. Вражають результати археологічних розкопок у Києві. У багатьох місцях міста, під розвалинами стародавніх будинків, археологи знайшли купи скелетів, пронизаних стрілами, ножами, з булавами у руках. У великій глинобитній печі одного з жителів знайшли скорчені скелети двох дівчаток-підлітків; коли загарбники увірвалися у місто і дорослі кияни стали битися з ними, діти сховалися у піч, але й тут їх наздогнала смерть. На сходах, що вели до невеликої напівземлянки, були знайдені уламки посудини і поряд з нею понад тисячу кришталевих намист, що висипалися з неї. Серед намист було багато незакінчених. Археологи припускають, що якийсь майстер-ремісник у момент нападу ворогів намагався врятувати найцінніше зі свого майна, але понести не зміг, кинув або упустив на порозі і більше вже не повернувся, вочевидь, його наздогнала ворожа стріла або ремінний аркан.

«Монгольське ярмо не тільки тиснуло, але ображало й спокушало саму душу народу, що став його жертвою», — писав О. І. Герцен. Проте ні на день не припинялася боротьба українських і руських народів.

Героїчна боротьба населення Русі врятувала народи Західної Європи від руйнівного набігу кочівників.

Монголи затримали розвиток країни, але не змогли назавжди зупинити його.

Загарбники не змогли знищити духовні цінності народу, вони стали тим ґрунтом, на якому постала культура України в епоху пізнього середньовіччя.

«Незважаючи на трагічні наслідки для Київської Русі монгольського ярма, завойовники не змогли знищити як історичні та культурні традиції, так і сам народ. Російський народ продовжував жити на своїй землі предків, і був гарантом безперервності історичного процесу. Спадщина Київської держави стала тією основою, на якій розвивалася культура Русі-України у середньовіччі» (*Петро Толочко*).

ВАРІАНТ 2

**Лабораторно-практична робота за темою
«Битва на річці Калці 1223 р.»**

Мета: сформувати уявлення про битву на р. Калці і визначити причини саме такого перебігу подій; розвивати вміння учнів складати невеличку схему воєнних дій, спираючись на аналіз історичних джерел.

Хід роботи

1. Уважно ознайомтеся з фрагментом «Тверського літопису».
2. Простежте шлях просування русько-половецьких військ.
3. Ознайомтеся з планом місцевості та ескізом розташування військ.
4. Визначте місце розташування монголо-татарського і русько-половецького військ.
5. Відповідно до літописної оповіді позначте, де саме знаходилася кожна із названих дружин.
6. Стрілочками позначте хід битви.
7. Визначте, що вплинуло на такий перебіг подій.
8. Визначте, який вплив мала битва на подальший розвиток подій.

Джерела

Із «Тверського літопису»

«В літо (1223). Через гріхи наші прийшли народи невідомі, про яких ніхто точно не знає, хто вони, і звідки прийшли, і яка їх мова, і з якого вони племені, і якої віри. І називають їх татарами, а дехто каже — таурменами, а інші — печенігами...

І прийшов хан Котян, князь половецький... в Галич до зятя свого, Мстислава..., говорячи: «Сьогодні нашу землю відняли, а вашу завтра придуть і візьмуть, і тому поможи нам...» Мстислав відправив до своїх братів, князів руських, за допомогою, кажучи так: «Допоможемо половцям; якщо ми їм не допоможемо, то вони перейдуть на бік татар, і в тих буде більше сили, і нам гірше буде від них...» І почали князі збирати воїнів, кожний в своїй області... і, зібравши всіх руських воїнів, вирушили в похід проти татар. Коли вони прийшли до Дніпра на Заруб, до острова Варязького, почули татари, що руські князі йдуть проти них, і прислали своїх послів, кажучи: «Чули ми, що ви йдете проти нас, послуховавшись половців. А ми вашої землі не займали, ні міст ваших, ні сіл ваших, і прийшли не на вас. Але прийшли ми, прислані богом, на конюхів та холопів своїх, на поганих половців, а ви заключите з нами мир. І якщо прибіжать до вас половці, ви не приймайте їх, і женіть їх від себе, а їх добро забирайте собі. Адже ми чули, що й вам вони чимало зла завдають, тому ми їх також б'ємо». Князі ж руські не стали слухати цього, але послів татарських перебили, а самі вирушили проти татар...

...І вийшли в поле, і зустрілись з татарами, і тут руські стрільці погнали їх далеко у поле, рубаючи їх, захопили їхню худобу, і повернулись назад зі стадами. І звідти йшли руські полки за ними вісім днів до річки Калки і відправили зі сторожовим полком Яруна з половцями, а самі отаборилися. І тут вони зустрілись з татарськими дозорцями, і вбили татари Івана Дмитровича і з ним ще двох, а татари повернули назад. Князь же Мстислав Мстиславич Галицький звелів Данилі Романовичу перейти річку Калку з полками, а сам вирушив услід за ними; переправившись, стали вони табором. Тоді Мстислав сам поїхав у дозор, і, побачивши татарські полки, повернувся, і звелів своїм воїнам озброюватись. А обидва Мстислави залишались у таборі, не знаючи про це: Мстислав Галицький не сказав нічого із задрощів, бо були між ними великі чвари.

І так зустрілись полки... і була битва згубною, через наші гріхи. І були переможені руські князі, і не було такого від початку Руської землі.

Князь же великий Мстислав Романович Київський і... Олександр Дубровський, бачивши це нещастя, нікуди не рушили з місця. Отаборилися вони на горі над річкою Калкою, оскільки місце було кам'янисте, і влаштували вони загорожу з кілків. І билися з-за цієї огорожі три дні. А татари наступали на руських князів і переслідували їх, б'ючи, до Дніпра.

Татари захопили укріплення і людей перебили, всі полягли тут кістками. А князів придушили, поклавши їх під дошки, а татари зверху сіли обидати; і так стогнали князі, і життя своє закінчили...

А сталося це лихо місяця травня тридцятого дня. Лише десята частина війська повернулася додому... І був плач і стогін по всіх містах і селах»*.

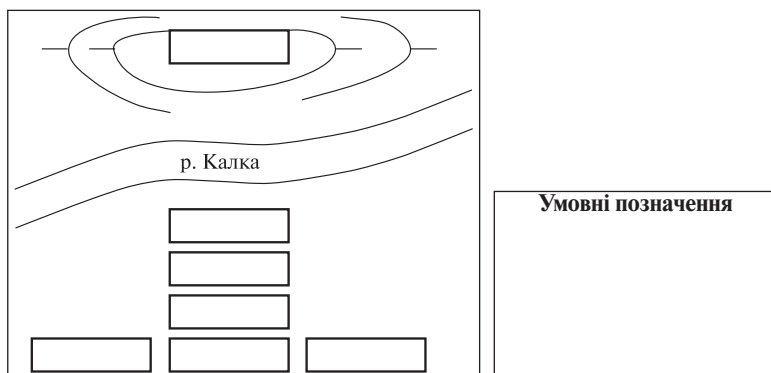
Завдання

Завдання I

1. Проаналізуйте джерело і відтворіть на плані місцевості перебіг битви (див. С. 207).
2. З'ясуйте, чим закінчилася битва і що саме призвело до такого наслідку.

Складаючи картосхему битви, треба враховувати, що загальне тло має бути жовтого або світло-оранжевого кольору; ліси і гаї позначаються зеленим кольором; розташування руських військ зображується червоними прямокутниками, а пересування і напрямком наступу його — стрілками того ж кольору; половецькі війська, що були союзниками русичів у битві, — прямокутниками з червоними штриховими лініями під кутом 45° та інтервалом 2 мм, а їхнє пересування — так само штриховими лініями; монголо-татарське військо — темно-синім або фіолетовим кольором. Всі написи на картосхемі роблять синьою пастою.

* Хрестоматія з історії середніх віків. — К., 1998. — С. 105–106.

Битва при Калці

Завдання II

Пригадайте, що вам відомо з курсу історії середніх віків про монголо-татар. За Великою Ясою (зводом законів) смертна кара у монголо-татар передбачалася за вбивство, зраду, невірність чоловіка або дружини, крадіжку, розбій, скуповування крадених речей, переховування раба-втікача, чаклунство, неповернення боргу, ненадання допомоги. Смертна кара була двох видів: відтинання голови для простих людей, оскільки вважали, що душа не повертається в тіло, з якого вийшла вся кров, і зламання хребта для знатних. Російський історик Л. Гумільов уважав, що події розгорнулися б інакше, якби русичі знали Велику Ясу і діяли згідно з нею. Спробуйте подивитися на літописні події очима монголо-татар і визначте:

- 1) де русичі порушили Велику Ясу;
- 2) що вкладали монголо-татари в обіцянку оточеним князям не пролити крові та як це зрозуміли русичі.

Методичні поради

Такий вид лабораторно-практичних робіт новий і дуже цікавий для учнів, але він потребує часу на з'ясування нових для учнів завдань. Тому найдоцільніше домашнє виконання роботи групою учнів перевірити перед уроком, на якому вивчається ця тема. Звітом про виконану роботу стає докладна відповідь учнів із накресленою ними на дошці картосхемою події. Вчитель коригує відповідь, якщо від групи виступає один учень, який найкраще виконав завдання. Перед доповіддю учнів класу пропонується пізнавальне завдання — з'ясувати причини поразки русько-половецьких військ, тобто одне із завдань дослідницької групи. Учні висловлюють власні міркування, а «дослідники» виконують роль рецензентів.

УРОК 23

ТЕМА. КНЯЗЮВАННЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ГАЛИЦЬКОГО

ВАРІАНТ 1

Мета: сформувати уявлення про Галицько-Волинську державу як спадкоємицю традицій Київської Русі, показати роль Данила Галицького в процесі державотворення, висвітлити засади його внутрішньої і зовнішньої політики; розвивати вміння складати хронологічні таблиці, аналізувати історичні факти й події, оцінювати їх значення; визначати роль особистості в історичному процесі; виховувати повагу до історичного минулого, національну свідомість на основі особистого сприймання історії.

Тип уроку: урок узагальнення й систематизації знань.

Основні персоналії: Данило Романович, Василько Романович, Батий, Інокентій IV.

Епіграф уроку:

Цей же Данило був другим після Соломона.

З Іпатіївського літопису

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань

Робота над епіграфом до уроку. Визначення теми.

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель. Згадайте, що вам відомо з курсу Всесвітньої історії про царя Соломона. Наскільки доречним є порівняння Данила Галицького з царем Соломоном, ми спробуємо відповісти в кінці уроку, даючи відповідь на проблемне завдання.

Проблемне завдання

Якими є роль і місце Данила Галицького в історії України? Використовуючи метод «Мозкового штурму», визначаємо основні віхи життя Д. Галицького, які стануть складовими проблемного завдання для подальшого опрацювання і складання плану уроку.

План уроку

1. Боротьба за Галицьку землю після загибелі Романа Мстиславича.
2. Правління Данила Галицького.
  - а) Внутрішня політика.
  - б) Боротьба з монголо-татарами.
  - в) Зовнішня політика.

Учитель. Отже, ви самі склали план уроку, за яким ми будемо сьогодні працювати. Методом «Незакінчених речень» давайте визначимо основні завдання нашого уроку:

- Від цього уроку я очікую...
- Сьогоднішній урок навчить мене...

III. Основна частина уроку

Учитель. Сьогодні на уроці нам потрібно відшукати відповідь на надзвичайно важливе питання: яке ж місце посідає ця людина в історії нашої держави? Перш ніж ми ближче розпочнемо знайомство з головним героєм уроку, пропоную намалювати в зошиті стрічку часу, де ви будете позначати головні дати життя і діяльності Данила Галицького.

Учні працюють над цим завданням протягом всього уроку.

Стрічка часу

1201 р. — народження.

1205 р. — загибель батька Романа Мстиславича.

1223 р. — битва на річці Калка.

1238 р. — розгром хрестоносців під Дорогочином, утвердження його влади в Галичині.

1245 р. — перемога під Ярославлем, остаточне утвердження при владі, відвідування Золотої Орди.

1253 р. — коронація в Дорогочині.

1264 р. — смерть першого українського короля.

Учитель. Князь Роман Мстиславич загинув, залишивши по собі тільки-но створену державу, яку необхідно було зміцнювати, розвивати, піднімати на вищий щабель розвитку. Але ні його малолітні сини, ні дружина Ганна не змогли протистояти галицьким боярам. Почалась міжусобна боротьба.

Словникова робота

Пригадайте, що таке міжусобна боротьба.

Де ми вже зустрічалися з цим терміном, вивчаючи історію?

Робота з підручником

- 1) Чому на галицький престол було запрошено князя Новгородської землі?
- 2) Завдяки яким подіям Данилові вдалося посісти галицький престол? Коли це відбулося?

IV. Інтерактивна частина

Клас об'єднується в 3 групи, кожна з яких досліджуватиме один епізод із життя та діяльності князя Данила. Завдання виконується учнями поетапно.

1. «Пошук інформації»

Учитель роздає учням картки з необхідною інформацією про діяльність князя.

Приклад. Свідчення літописців: «Коли зіткнулись війська між собою, то Данило виїхав наперед... Ударили... в полки татарські, а Данило поранений був у груди. Але через молодість і відвагу він не чув ран, що були на тілі його... був він сильний, — і Данило кріпко бився, побиваючи татар...»

Літературні джерела: «... Невеселий вертався князь Данило в рідну землю. Прикро йому було, що він, син славного князя Романа, нащадок великого Мономаха, мусив признати над собою зверхність татарського хана, поганина...» (*А. Лотоцький «Княжа слава»*)

Наукові джерела: «Романовим синам Данилу було всього чотири, а Василькові — два роки, й галицькі бояри прогнали їх разом із їхньою матір'ю, княгинею Анною...» (*О. Субтельний. «Україна. Історія»*).

2. «Спільний проект»

На основі відібраних матеріалів, хронологічної таблиці та підручника школярі здійснюють «науково-історичне» узагальнення щодо свого епізоду. По завершенні роботи групи усно звітуються і на дошці або ватмані записують висновки, що є частиною підсумкового тексту.

Бесіда за запитаннями

1. Як ви вважаєте, якими словами можна схарактеризувати дитячі роки Данила?
2. Які риси характеру виявив Данило під час битви на річці Калка?
3. Чому спочатку Данило Романович утвердився на Волині, а не в Галичині?
4. Змодельовати ситуацію. Рольова гра «Данило Романович відвідує Золоту Орду».
5. Чи випадково те, що коронація відбулась в Дорогочині?

Рольова гра

Д і й о в і о с о б и: Батий, Данило Галицький.

Б а т и й. Ти прийшов, князь Данило.

К н я з ь. Прийшов, великий хане. Про Галич поговорити прийшов.

Б а т и й. Ти, князь Данило, приїхав просити у мене ярлик?

К н я з ь. Про ярлики не знав, бо на землі батька свого сиджу. А якщо ярлик твій на цю землю потрібний, з радістю візьму...

Б а т и й. Гаразд, я його тобі дам, але спершу маєш випити чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумис.

К н я з ь. Ну що ж, хане, досі я такого не пив. А нині, як ти велиш, буду пити.

Проведення дискусії на тему: «Отримання князем Данилом ярлика — це вияв національної зради чи далекоглядність державного діяча?».

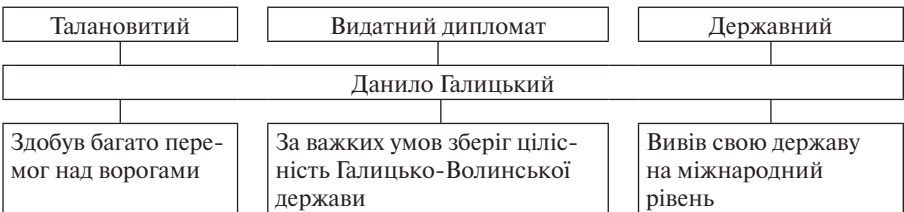
Евристична бесіда за запитаннями

1. Чи міг Данило самостійно здолати ворога?
2. Галицько-Волинська держава була більш розвинена, ніж Золота Орда. Чому Данило відмовився від збройного опору ворогові?
3. Чи були у Данила союзники?
4. Як ви оцінюєте факт визнання Данилом залежності від Золотої Орди?

V. Підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку

Завершення роботи над проблемним завданням, перевірка «лінії часу» (на дошці).

Використавши «Пам'ятку для характеристики історичного діяча», скласти історичний портрет.

Метод «Мікрофон»

Висновки. У 1264 р. добігло кінця життя Данила Галицького. Але його історичний шлях продовжується й донині, знаходячи свій прояв у живому зацікавленні, яке викликає це ім'я при спробі оцінити його роль в історії.

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний параграф підручника.
2. *Випереджальне завдання:* підготувати міні-характеристику наступників Данила Галицького — Лева I, Мстислава Жварно, Володимира, Юрія II Волеслава.

ВАРІАНТ 2

Очікувані результати

Після цього уроку учні будуть:

- знати основні постаті, визначати дати, пояснювати поняття;
- розрізняти, аналізувати різні джерела історичної інформації (літописні, наукові, літературні) та працювати з ними;
- уміти узагальнювати та систематизувати знання про особливості розвитку Галицько-Волинського князівства в період правління Данила Галицького;
- уміти висловлювати своє ставлення щодо особи короля Данила і його ролі в розбудові української держави.

Тип уроку: урок узагальнення й систематизації знань.

Методи та прийоми: «Мозковий штурм», незакінчені речення, пошук інформації, спільний проект, бесіда, робота з роздавальним матеріалом.

Обладнання: атлас з історії України; детальна хронологічна таблиця «Життя та діяльність Данила Галицького»; ілюстрації, репродукції картин, виставка літератури до теми; роздавальний матеріал.

Основні поняття й терміни: політична роздробленість, боярська опозиція, монголо-татари, Золота Орда, ярлик, хрестовий похід, Папа Римський, легат, коронація, католицизм, православ'я.

Основні дати: 1205 р.— загибель Романа Мстиславича; 1223 р.— битва на р. Калці; 1238 р.— розгром хрестоносців під Дорогочином, утвердження влади Данила Романовича в Галичі; 1245 р.— відвідання Данилом Галицьким Золотої Орди; 1253 р.— коронація Данила Галицького; 1264 р.— смерть короля Данила.

Основні персоналії: Роман Мстиславич, Данило Романович, Василько Романович, Батий, Інокентій IV, Куремса, Бурундай.

ХІД УРОКУ

I. Мотивація навчальної діяльності учнів

Урок розпочинається «Мозковим штурмом», за допомогою якого визначаються сім основних віх життєвого та державотворчого шляху Данила Галицького, що стануть проблемними завданнями для подальшого опрацювання. Підбиваючи підсумки, вчитель отримує такі результати:

1. Дитинство. На чужині.
2. Юність. Битва на р. Калці.
3. Утвердження. Перемога під Дорогочином.
4. Зрілість. «О, лиха ти, честь татарська!»
5. Справи державні. «Тут я збудую город...»
6. Проти татар. Коронація.
7. Останні дні. «Сей же Данило був другим по Соломоні...»

II. Оголошення теми та очікуваних навчальних результатів

Учитель звертає увагу учнів на те, що цей урок спрямований на узагальнення та систематизацію знань про особливості розвитку Галицько-Волинської держави в період правління Данила Галицького. Методом незакінчених речень («Від цього уроку я очікую...») уточнюються очікувані результати навчальної діяльності учнів.

III. Надання необхідної інформації

Учні отримують від учителя для ознайомлення матеріал, що містить уривки з літописних, наукових та літературних джерел історичної інфор-

мації. З метою економії часу інформація може бути подана в письмовому вигляді на домашнє опрацювання.

Літописна інформація

«А назавтра княгиня вчинила раду., і втекли вони в Ляхи. При цім Данила узяв дядько перед себе [і] вийшов із города, а Василька взяв піп Юрій з кормилицею [і] вийшов із города дірою городської стіни... У ті ж роки [Лешко Білий] послав Данила в угри і з ним послав посла свого В'ячеслава Лисого... Король [Андрій] пожалкував про те, що сталося, і залишив Данила в себе...»

(Галицько-Волинський літопис)

«Коли зіткнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед... Ударили... в полки татарські..., а Данило поранений був у груди. Але через молодість і відвагу він не чув ран, що були на тілі його..., був-бо він сильний,— і Данило кріпко бився, побиваючи татар...»

...Кріпко вони билися... Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги..., повернув коня свого на втечу.. І коли він біг, то захотів води, пивши, відчув рану на тілі своєму,— в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був-бо він смілий і хоробрий, од голови й до ніг його не було на нім вади».

(Галицько-Волинський літопис)

«Данило сказав: «Негоже є держати отчину нашу крижевникам [хрестоносцям]-темпличам, тобто солемоничам». І пішли вони... на них із великою силою, узяли город [Дорогочин] місяця березня і старійшину їх Бруна схопили і воїв захопили, і вернулися у Володимир...»

(Галицько-Волинський літопис)

«...Прибув він до Батия на Волгу... І поклонився він за звичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він [Батий] сказав: «Данило! Чому ти еси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов еси,— то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?» І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю...»

...О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарська... Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був... і поручена була земля його йому...»

(Галицько-Волинський літопис)

«Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар: сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення...»

(Галицько-Волинський літопис)

«Він охоче прийняв вінець од Бога, од церкви Святих Апостолів, від престолу Святого Петра, і від отця свого папи, і від усіх єпископів своїх...

Прийняв же Данило од Бога вінець у городі Дорогочині, коли він ішов на війну [проти ятвягів]».

(Галицько-Волинський літопис)

«Сей же король Данило [був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні...»

(Галицько-Волинський літопис)

Наукова інформація

«Передчасна смерть не дала Романові закріпити престол за своїми малолітніми синами Данилом (що мав 3 роки) і Васильком (1 рік)... Вдова Романа з дітьми спочатку зачинилась у Володимирі на Волині, але, боячись, що бояри видадуть її ворогам, утекла потай до Польщі. Польський король Лешко залишив її з Васильком у себе, а малого Данила вислав в Угорщину до короля Андрія. З цього часу для молодих Романовичів настали часи, повні різних пригод і тривоги...»

(Д. Дорошенко. Нарис історії України)

«[Романовим] синам Данилу було всього чотири, а Василькові — два роки, й галицькі бояри прогнали їх разом із їхньою вольовою матір'ю, княгинею Анною...»

(О. Субтельний. Україна. Історія)

«Княгині Анні довелося утікати в Ляхи спершу з Галича, а далі й з Володимира (під час другої втечі годувальниця навіть виносила малого Василька через підземний хід — діркою міського муру). Відтак Данилове дитинство пройшло при дворі його дядька, угорського короля...»

(Н. Яковенко. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)

«Данило Романович ішов в авангарді і навіть погромив перші татарські чати... Серед князів не було єдиного командування, ані якогось спільного плану. 31 травня 1223 р. стався бій... Княжі дружини й земські полки билися хоробро, але були розгромлені... Данило Романович врятувався, хоч і був поранений. Погром справив страшне враження по всій Україні...»

(Д. Дорошенко. Нарис історії України)

«З 1230 р. починається боротьба Данила за Галичину... В цій боротьбі брали участь Литва, Угорщина, Польща (Мазовія), Австрія, Пруський орден хрестоносців, який на початку XIII ст. оселився на Балтицькому узбережжі. Нарешті в 1238 р. галицьке міщанство відчинило браму перед Данилом...»

(Н. Полонська-Василенко. Історія України)

«...Данило мусив поїхати до ханського двору в Сарай над Волгою і був там досить прихильно прийнятий, але остаточно мусив визнати себе васалом хана. Які були умови підданства, докладно не відомо, — звичайно татари вимагали від підлеглих країн деяких контрибуцій й участі у військових походах. Таким способом Данило врятував свою державу від руїни».

(І. Крип'якевич. Історія України)

«...Володарі Галичини і Волині після поїздки до Данила 1245 р. на поклон у Сарай вважалися федератами хана: вони мусили висилати власне військо до монгольських походів, але регулярно данини, супроводжуваної переписом населення, не платили...»

(Н. Яковенко. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)

«...У 1250-х роках... розгорнулися масштабні фортифікаційні роботи, зокрема були перебудовані й укріплені Володимирський та Крем'янецький замки і ряд інших фортець. Тоді ж Данило провів реорганізацію війська: його важкоозброєна кіннота (оружники) вперше на Русі вдяглися у звичний для Європи рицарський обладунок, що захищав і вершників, і коней, а паралельно виокремилася легкоозброєна кіннота з луками (стрільці)».

(Н. Яковенко. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)

«Водночас з політикою внутрішнього зміцнення князівства Данило Галицький у зовнішньополітичній сфері намагається реалізувати свої плани щодо створення антиординської коаліції. Князь не тільки примирюється, а й налагоджує союзницькі відносини зі своїми колишніми ворогами — Польщею, Угорщиною та Литвою. Шлюб дочки Данила та Володимиро-Суздальського князя Андрія Ярославича, молодшого брата Олександра Невського, скріпив військовий союз двох найвпливовіших руських князів».

(О. Бойко. Історія України)

«Данило звернувся до Папи Інокентія IV з проханням допомоги зібрати слов'ян на хрестовий похід проти монголо-татар. За це Данило погоджувався на перехід своїх володінь під церковну юрисдикцію Рима. Так він уперше поставив питання, що згодом стане важливою й постійною темою галицької історії, а саме — питання про відносини між західними українцями та римською церквою».

(О. Субтельний. Україна. Історія)

«Данило не хотів, щоб коло прийняття ним з папських рук королівської корони було багато шуму. Тому коронація відбулася тихо й скромно, на самій північно-західній окраїні Данилових володінь в Дорогичині (1253)».

(Д. Дорошенко. Нарис історії України)

«Ідею з'єднання християнства під одним пастирем нарід сприйняв прихильно, тим більше, що Інокентій запевняв пошану обрядів української церкви, виклинав тих, що зневажали грецьку православну віру...»

(І. Крип'якевич. Історія України)

«Року 1264 помер Данило в гіркій свідомості безпорадності свого становища...».

(Н. Полонська-Василенко. Історія України)

«...Йому вдалося здійснити два головні завдання правителя — встановити внутрішній мир у своїх володіннях і забезпечити їх авторитет в очах сусідів...»

(Н. Яковенко. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)

«Данило — це найбільша постать в історії Галицько-Волинської держави... Трудом свого життя він відбудував державу свого батька Романа і поклав основи під її дальший розвиток».

(І. Крип'якевич. Історія України)

«Безперечно, Данило був князем визначним і досить талановитим... Але при тім усім він був тільки князем — продуктом князівсько-дружинної політичної традиції і над нею не підіймався ані трохи... Його дипломатія хаотична. Його політика супроти татар короткозора, непевна, уривчаста... Вибранець народний, підтриманий громадою в боротьбі з боярством, він не сміє зближатися до сих мас...»

(М. Грушевський. Історія України-Руси)

«На тлі тих складних обставин, в яких йому доводилось діяти, його досягнення були справді видатними... Проте не всі його плани увінчалися успіхом. Данилові не вдалося утримати Київ, як і не вдалося йому здійснити свою найважливішу мету — позбутися монголо-татарського іга. І все ж він спромігся звести тиск монголо-татар до мінімуму. Намагаючись звільнитись від впливів зі Сходу, Данило звернувся на Захід, тим самим подавши західним українцям приклад, який вони наслідуватимуть в усі наступні століття».

(О. Субтельний. Україна. Історія)

Літературна інформація

«І так лишився малий княжич Данилко на Угорщині, а княгиня Романова з княжичем Васильком у Кракові.

Не мав Данилко при собі нікого із своїх, тільки Дмитруся Домамирича, ще батькового отрока...

Король Андрій як опікун княжича Данилка подбав і про дальшу освіту княжича. Передусім передав його вчителєві латинської мови...

Княжич Данилко був пильний учень і скоро засвоював собі цю, світову тоді, мову. Та не занедбував княжич і лицарського діла...»

(А. Лотоцький. Княжа слава)

...Вночі, коли на чорних мурах сови
І пугачі пророчили біду,
Вона, прикривши рота Василькові,
Щоби не плакав, бігла по саду.
За нею біг безбоязко Данилко,
І речі ніс боярин Мирослав;
В пролом стіни княгиня, аче білка,
Шугнула — страх їй дихать не давав...

(Й. Кацшин. Сказання про короля Данила)

«Князь Данило кидався в саму гущу татар і відразу, куди він налітав, татари розбігалися, багато з них залишилося на землі з розкраяними головами...»

...Данило налетів на маленький татарський загін, що вирвався вперед. Просто на Данила стрімголов мчав сміливець — татарський хан. Він махав кривою шаблею і вигукував щось. Та не встиг навіть звести руки — впав, зарублений Даниловим мечем...»

(А. Хижняк. Данило Галицький)

«...Сумний вертався князь Данило з недобитками у Володимир. Рана на грудях пекла його, та він на неї не вважав. Його лютіше пекла душевна рана, болів душею над перемогою невірних татар над українськими силами...»

(А. Лотоцький. Княжа слава)

«Виглянуло сонце й освітило рицарські полки. Заблищали щити і наконечники копій, заіскрилися дивовижні рогаті німецькі шоломи. Рицарі стояли на лузі, по обидва боки шляху. Данило пильно придивлявся. Вони стояли, немовби неживі істоти, тільки іноді якийсь кінь ударить ногою... Грізний вигляд ворогів приголомшив руських воїнів. Згадали Данилові слова — справді, з такою силою ще не доводилось зустрічатися...»

Надівши шолом, Данило опустив забороло і подав знак...

Твердою рукою відбили руські воїни наскок хрестоносців-пройдисвітів на Дорогочин. Обірвали марення завойовників, перед якими вже мерехтіла в пожадливі уяві багата Волинська земля...»

(А. Хижняк. Данило Галицький)

«...Невеселий вертався князь Данило в рідну землю. Прикро йому було, що він, син славного князя Романа, нащадок великого Мономаха, мусив признати над собою зверхність татарського хана, поганина...»

(А. Лотоцький. Княжа слава)

...Князь знав про тут заведені порядки
І свій полин, хоч весь кипів, а пив...

І голос в нім, мов зимова колядка,
 Дзвенів: «Терпи, юнак, терпи!
 Терпіння — мудрість чистого сумління!
 Ти знаєш, як до тебе я молюсь,
 Щоб Бог явив тобі благословення:
 На короля свого заждалась Русь!..

(Й. Кащишин. Сказання про короля Данила)

«Життя скрізь по всій Галицько-Волинській державі відроджувалося наново. Городи, відбудовані й ще сильніше укріплені., залюднювалися, процвітав промисел і торгівля. По селах хлібороби спокійно обробляли поля в надії, що страшне татарське лихоліття минуло й уже не вернеться...»

(А. Лотоцький. Княжа слава)

«Коронація відбулася в дорогичинській церкві дуже велично...

Насамперед мав промову по-латині легат Опізо...

Йому відповів теж по-латині митрополит Курило...

На другий день відбулася коронаційна врочистість. Була Служба Божа, князь Данило причащався. Потім митрополит мав проповідь... Князь Данило став перед царськими воротами навколішки, і легат Опізо наложив йому королівську корону на голову...

Король Данило дав бенкет у своєму дорогичинському теремі...»

(А. Лотоцький. Княжа слава)

...Народ тиснувся — голці впасти ніде! —
 І ахав, як Данило з Васильком
 Приятелів, князів, своїх сусідів
 Вітали гречно, як велить закон.
 Всім не терпілось бачити в короні
 Данила-князя, вже як короля,
 Із скіпетром на золотому троні,
 Якщо не зблизька, то хоча б здаля...

(Й. Кащишин. Сказання про короля Данила)

«Півтора року пролежав король, мучений важкою недугою, а у березні 1264 р. не стало його в живих...

Похорон був величний. Було народу стільки, що в Холмі не могли поміститися і таборували на полях за Холмом у наметах.

І похоронили короля в церкві Пресвятої Богородиці в срібній домовині...»

(А. Лотоцький. Княжа слава)

Одну він ціль стеріг в своїм житті —
 З'єднати землі всіх князівств і вотчин,
 Молився він і мріяв стати зодчим
 Могутньої воскреслої Русі.
 І подолати розбрат і розруху,

Поставити фортеці вздовж доріг,
Щоб заздрий ворог здалеку лиш нюхав
Духмяний запах руських паляниць...

(Й. Каццишин. Сказання про короля Данила)

IV. Інтерактивна частина

Клас об'єднується у 7 груп, кожна з яких досліджуватиме один епізод із життя та діяльності короля Данила.

- А. «Пошук інформації». Учитель роздає учням картки, де на кожній записана окрема цитата з поданої вище інформації. Вони отримують завдання — вибрати всі уривки, що стосуються групової проблеми наступним чином: літописна інформація — наукова інформація — літературна інформація.
- Б. «Спільний проект». На основі відібраних матеріалів, хронологічної таблиці та підручника школярі здійснюють «науково-історичне» узагальнення щодо свого епізоду. По завершенні роботи групи усно звітуються і на дошці або ватмані записують висновки, що є частинами підсумкового тексту.

Орієнтовний варіант відповіді групи 1

Після загибелі у 1205 р. князя Романа Мстиславича залишилася вдова Ганна з двома синами: Данилом і Васильком. Вони не могли посісти княжий престол, зважаючи на сильні позиції, які мали бояри у Галицько-Волинській державі. По-перше, вони отримували величезні прибутки від солеваріння й торгівлі. По-друге, князі залучали бояр до міжусобних чвар, роздаючи їм за це землі, маєтки й посади, що ставало економічною основою для боярського впливу. По-третє, бояри часто переходили на сторону іноземних правителів (поляків та угорців), підпадаючи під їх заступництво й отримуючи значні привілеї. Княгиня з малолітніми дітьми змушена покинути батьківщину. Таким чином, дитинство Данила Галицького починається з чужоземного поневіряння.

Орієнтовний варіант відповіді групи 2

Дії галицького боярства спровокували глибоку політичну кризу, що протягом кількох років послаблювала сили князівства. Це давало можливість Польщі та Угорщині втручатися у його внутрішні справи. Так, у 1210 р. угорські та волинські полки увійшли в Галич і посадили на стіл малолетого Данила. Однак спокій не настав у Галицькій землі. У 1213 р. в історії України стався унікальний випадок порушення норм феодального права — боярин Володислав Кормильчич оголосив себе князем. Це викликало невдоволення Угорщини, її війська зайняли Галич і призначили королем п'ятирічного Коломана, сина Андрія II. Проте внаслідок загострення, що виникло між Польщею і Угорщиною, восени 1219 р. влада в Галичині

перейшла до новгородського князя Мстислава Удатного, зятем якого був юний Данило Романович.

Тим часом руським землям загрожувала нова небезпека — з азійських степів, очолювані Чінгізханом, сунули монголо-татарські полчища. Захопивши Північний Китай, Центральну Азію та Закавказзя, монголи націлились на Європу. Весною 1223 р. тридцятитисячне військо під командуванням Джебе і Субедея, здійснюючи розвідувальний похід, розгромило одну з половецьких орд, що кочувала у межиріччі Волги і Дніпра. Половецькі хани звернулися по допомогу до руських князів.

31 травня 1223 р. неподалік від р. Калки об'єднана русько-половецька рать зустрілася з монголо-татарським військом. У складі галицької дружини перебував 22-річний Данило. Це було його перше бойове хрещення.

Орієнтовний варіант відповіді групи 3

Після участі у битві на р. Калці Данило Романович почав зміцнювати своє владне становище, утверджуючись спочатку на Волині. У 1228 р., після смерті Мстислава Удатного, він розпочав підготовку до оволодіння Галичем.

Та над краєм нависла нова небезпека. 3 березня 1237 р. Конрад I Мазовецький віддав м. Дорогочин Добжинському ордену тевтонів-хрестоносців. Зрозумівши небезпечність такої ситуації, Данило навесні 1238 р. розгромив хрестоносців. До кінця цього ж року він, подолавши опір угорських військ та місцевих боярських угруповань, утвердився в Галичі.

Орієнтовний варіант відповіді групи 4

У часи збирання Данилом батьківських земель монгольська армія під проводом онука Чінгізхана Батия протягом зими 1239 — весни 1241 р. захопила всю територію сучасної України. У період монгольського нашестя Данило Галицький перебував в Угорщині та Польщі, де намагався створити антимонгольську коаліцію. Після повернення його чекали значні руйни та людські втрати, а також чергове зіткнення з боярами, які запросили на престол чернігівського Ростислава Михайловича. Здобувши у 1245 р. перемогу у битві під м. Ярославом над військами Ростислава, Данило остаточно утверджується як правитель Галицько-Волинського князівства.

Зміцнення влади й самостійна політика Данила викликали невдоволення Батия, і він висловив претензії на Галицьку землю. Обговоривши з братом Васильком ситуацію, князь вирішив поїхати на зустріч з ханом й у жовтні 1245 р. вирушив до Орди.

Орієнтовний варіант відповіді групи 5

Повернувшись від Батия, Данило розпочав новий етап державотворчої діяльності. Він реформував військо та адміністративний апарат, приборкав бунтівне галицьке боярство, особливу увагу приділив розбудові міст. Ще

у 1237 р. князь заснував м. Холм, який невдовзі став столицею князівства. Були перебудовані й укріплені Володимирський і Крем'янецький замки, розпочалося будівництво Львова (1256). Усі міста прикрасили унікальні архітектурні пам'ятки.

Данило Галицький проводив активну зовнішню політику: розвивав дружні відносини з Угорщиною, Польщею, Литвою; цікавився справами Центральної Європи (Австрія); робив спроби порозумітися з російськими князями. Галицько-Волинське князівство стало центром торгівлі й ремесла, осередком перебування іноземних підприємців, ремісників і біженців.

Орієнтовний варіант відповіді групи 6

Основна мета діяльності князя Данила — створення антиординської коаліції європейських держав. Для досягнення цієї мети він маневрує між територіальними домаганнями Золотої Орди й уніатськими устремліннями Папи Римського Інокентія IV. Ще на шляху до Золотої Орди Данило Романович зустрівся з Карпіні, папським послом до Батия. Вони мали переговори про унію католицизму з православ'ям. Князь також листувався з Папою щодо допомоги західних держав у боротьбі проти монголів та об'єднання обох церков. Його насамперед цікавила організація хрестового походу проти Орди. Проте такі сподівання виявилися марними, і це призвело до призупинення переговорів.

На початку 50-х рр. XIII ст. знову ожили надії на допомогу Інокентія IV. Папа пообіцяв зібрати рицарів Європи на хрестовий похід, а Данило — прийняти від нього королівську корону. У грудні 1253 р. в м. Дорогочині князь отримав від папського легата Опізо королівські регалії — вінець, скипетр і корону (короною тоді називали кулю з хрестом зверху, що символізувала державу).

Орієнтовний варіант відповіді групи 7

Після Дорогочинської коронації ані Папа, ані інші європейські правителі ніякої допомоги проти татар не надіслали. Данило припинив відносини з Римом і вступив у відкрите протистояння із Золотою Ордою.

Наприкінці 1254 р. Данило Галицький перейшов у наступ проти хана Куремси, який намагався захопити територію краю. У результаті рішучих дій руських військ удалося відвоювати у татар землі вздовж Південного Бугу, Случі та Тетерева. У плани короля входило визволення Києва, але перешкодили ускладнення з Литвою (1255–1256).

Замінивши слабкого Куремсу на досвідченого Бурундая, Орда в 1258 р. розпочинає новий наступ. Не маючи сил для захисту, Данило під тиском вимог Бурундая був змушений віддати наказ про руйнування Володимира, Луцька, Львова, Крем'янца, Данилова та інших міст. Збереглися лише оборонні споруди Холма. Саме в цьому місті від душевних переживань та серйозної хвороби у березні 1264 р. помер король Галицько-Волинської держави.

V. Підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку

Використовуючи метод «Мікрофон», учитель підбиває підсумки уроку за наступними питаннями:

- 1) Чи можна вважати літописи максимально достовірним джерелом історичної інформації?
- 2) У дослідженнях науковців-істориків існують протиріччя щодо розкриття однакових фактів, подій, процесів. Чим вони зумовлені? Свою думку аргументуйте.
- 3) Яких позицій повинні дотримуватись літератори, описуючи історичні події? Обґрунтуйте думку.

VI. Повідомлення домашнього завдання

Розробити опорну таблицю (схему) «Державотворча діяльність Данила Галицького».

УРОК 24

ТЕМА. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА НАСТУПНИКІВ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Мета: з'ясувати, яким було становище Галицько-Волинської держави за наступників Данила Романовича; визначити зовнішні і внутрішні причини занепаду; удосконалювати вміння і навички роботи з історичними джерелами, картами; аналізувати історичну інформацію, давати власну оцінку історичним подіям; виховувати інтерес до вивчення історії України, повагу до її минулого.

Тип уроку: комбінований.

Основні дати: 1325 р.; 1340 р.

Основні персоналії: князі: Лев I, Лев II, Юрій I, Андрій Юрійович, Юрій II Болеслав.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

Учитель. Ми продовжуємо досліджувати події історії Галицько-Волинської держави, закінчимо складання таблиці «Діяльність князів Галицько-Волинської держави», будуватимемо лінію розвитку держави.

II. Актуалізація опорних знань

П'ятихвилика

І варіант

Уділ; іго; бояри; 1264 р.; 1199 р.; 1253 р.

II варіант

Роздробленість; вотчина; 1245 р.; 1205 р.; 1238 р.

Робота зі схемою

Намалюйте логічну схему:

- а) внутрішня політика Данила;
- б) зовнішня політика князя Данила.

Усне опитування

- 1) Перевірка виконання творчого завдання «Слово — похвала князю Данилові».
- 2) Як ви вважаєте, чому в той час, коли в інших князівствах тривав процес подальшого дроблення, у Галичині відбувалося об'єднання земель?

III. Інтерактивна вправа

Учитель. Який же спадок полишив своїм синам князь Данило Романович? Як ви вважаєте, які проблеми внутрішньої й зовнішньої політики потрібно було вирішувати насамперед? Чи завжди діти схожі на своїх батьків?

Учні, отримавши випереджальні завдання, мали підготувати міні-характеристики наступників Данила Романовича — Лева, Мстислава, Шварно, Володимира, Юрія.

Завдання класу: по ходу виступів учнів складати таблицю «Внутрішня і зовнішня політика князів Галицько-Волинської держави».

Проаналізувати записи в таблиці, зробити висновок:

— Які помилки в політиці були допущені князями і як це мало вплинути на ситуацію в князівстві?

Гра «Впізнай героя»

- 1) «Король Русі і князь Лодомерії».
- 2) «Книжник великий і філософ».
- 3) «Його оточували бояри старі й молоді».
- 4) «Літопис називає його мудрий, як Соломон».
- 5) «З Божої ласки природжений князь».

Оцінюємо історичну подію

«Після смерті в бою правнуків Данила Галицького Андрія I та Лева II припинилася династія Романовичів, до влади прийшло боярство. В умовах боротьби іноземців за Галицько-Волинський престол воно вирішило само обрати князя, який би став слухняним знярядям у їхніх руках. Вибір припав на Мазовецького (польського) княжича Болеслава. Католик Болеслав перейшов у православ'я, узявши ім'я Юрій, й у 1325 р. став галицько-волинським князем Юрієм-Болеславом II».

Питання

- 1) Коли відбулася подія?
- 2) Які особливості були притаманні цьому історичному періоду?
- 3) Згадаємо, що спричинило дану подію.
- 4) Визначимо характер події (закономірна чи випадкова). Чому?
- 5) Встановлюємо зв'язки з іншими подіями в цій самій країні.
- 6) Визначаємо історичне значення даної події і з'ясуємо, які наслідки вона мала для подальшого історичного розвитку.

IV. Закріплення матеріалу

Запропонувати учням згадати ряд причин, які призвели до занепаду Київської Русі, використавши метод «Прес».

Записати їх на дошці.

Завдання учням

Обрати чинники занепаду Галицько-Волинської держави. Аргументувати свій вибір.

Які ще, на вашу думку, були причини занепаду Галицько-Волинської держави?

- а) Боярська опозиція;
- б) роздробленість;
- в) монголо-татарське іго;
- г) внутрішні міжусобиці;
- д) більш активна зовнішня політика князів порівняно із внутрішньою;
- е) слабо розвинена економіка;
- ж) ізоляція країни.

V. Підсумки уроку

Оцінювання відповідей учнів.

VI. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Закінчити заповнення таблиці.
3. Підготуватись до тематичного оцінювання знань.

УРОК 25

ТЕМА. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Мета: на основі фактичного матеріалу, додаткових джерел розглянути культуру Галицько-Волинської держави; розкрити особливості розвитку освіти, літератури, архітектури, мистецтва, містобудування в період Галицько-

Волинської держави; розширити знання учнів за межами програми; розвивати вміння давати стисло характеристику пам'яткам культури, розкривати їх значення в історичному процесі; висловлювати власну думку, брати участь в обговоренні історичних питань; виховувати в учнів любов до рідного краю.

Обладнання: карта «Культура Галицько-Волинського князівства», ілюстрації.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Форма проведення: рольова гра.

Епіграф уроку:

Старинний Галич, великий, багатий,
Обіймав пространь на п'ять годин ходу,
Вбирався в красні, золоті шати,
Багатство ткані з гори аж до споду,
Котрим сяяли церкви і палати,
І твердла кріпость князівського роду!

А. Могильницький

ХІД УРОКУ

I. Підготовчий етап

За 2–3 тижні до уроку учні розподіляють між собою ролі: «книжник Тимофій», «співець Митуса», «скульптор-умілець Авдій», «будівничий-архітектор Олекса», літописець, Ярослав Пастернак, архівісти, енциклопедист.

II. Повідомлення теми і мети уроку

Учитель. Культура Галицько-Волинської Русі XII–XIII століть є складовою частиною культури давньоруської. При тому вона відчутно відрізняється значними локальними рисами від культури інших земель Русі — південних і північних, виявляючи чималу самобутність й оригінальність. Про це ми поговоримо на сьогоднішньому уроці, на який завітали діячі культури тієї доби, а також «працівники» архівів та видатний «археолог» України Ярослав Пастернак. Тож не будемо зволікати з часом і надамо їм слово.

III. Виклад основного матеріалу

Літописець. І почнемо нашу розповідь про культурні традиції стародавнього Галича.

Роль освіти та писемності завжди була ознакою могутності та культурності будь-якої держави. Книги — це ріки, що наповнюють світ, це джерело мудрості, адже в них глибина незміряна...

Книжник Тимофій. Повсюдно у містах (і при церквах у сільській місцевості) існували школи, в яких навчали елементарної грамоти. Наявність таких шкіл на Волині засвідчує житіє іконописця Петра. У семирічному віці батьки віддали його «книжкам навчатися». Про значне поширення освіти, принаймні серед заможних кіл населення Галицько-Волинської Русі, опосередковано свідчать пам'ятки давньоруської писемності XII–XIII століть.

1-й архівіст. «...в тивуна, князя Володимира Васильковича, Петра був син на ім'я Лаврентій, його ж віддав навчатися святим книгам...».

«...був він книжник і філософ, якого не було в усій землі й по ньому не буде».

Книжник Тимофій. Галицькі храми і монастирі були головними місцями зберігання книжкових багатств князівства. Так, студійний монастирський устав, який діяв у Галичі, вимагав створення при монастирях бібліотек. Найбільша книгозбірня знаходилася при Успенському кафедральному соборі. Зрозуміло, що цьому сприяв його фундатор, князь Ярослав Осмомисл.

Учитель. Які ж книги зберігались та переписувались в Успенській бібліотеці?

2-й архівіст. З розповідей галицько-волинського літописця від 1288 року дізнаємося, що для повноцінного відправлення церковно-літургійного правила ритуалу потрібен корпус книг — Євангеліє, Служебник, Молитовник, Тріод, Перемийники і дві найважливіші книги церковного світу — Октоїх та Ірмологіон.

Книжник Тимофій. До найвизначніших галицьких рукописних книг належить Галицьке Євангеліє 1144 року. Літературний шедевр, написаний старослов'янською мовою на 228 аркушах, має багате оздоблення кіноварними ініціалами та заставками. В основі орнаментики заставки лежить мотив трилисника, вписаного в чотири великі кола. У колориті переважають червоний, синій та охровий кольори. В Галичі були створені видатні пам'ятки давньоруської писемності: Добрилове Євангеліє 1164 року, Галицьке Євангеліє 1266 року, «Євангеліє тлумачення слова Святого Георгія», «Поучення Георгія Сіріна» (XIII ст.).

Історик. Любов до знань і освіти виявлялась у представників панівної верхівки та заможних людей також у розкішному оздобленні книжок.

Літописець. В єпископію Перемишльську дав князь Володимир Василькович Євангеліє-апракос, обкуте сріблом з перлами, яке він сам колись переписав. А в Чернігів до єпископії він послав Євангеліє-апракос, писане золотом, обкуте сріблом з перлами, а посередині його обкладинки було викладено образ Спаса у фініфті.

Історик. З наведених цитат можна зробити висновок, що Галицько-Волинська держава була одним із чільних на Русі осередків культури, де

працювали висококваліфіковані переписувачі книжок та художники, що винахідливо й розкішно їх прикрашали.

Учитель. Дякуємо нашим гостям за чудову розповідь про писемність та освіту Галицько-Волинського князівства, а зараз надамо слово «книжнику Тимофію», що розповість нам про літературу, та літописцю, який розкаже про літописання Галицько-Волинської держави.

Книжник Тимофій. Історико-літературні повісті, логічним і високохудожнім продовженням і підсумком яких став Галицько-Волинський літопис, народжуються в Галичині досить рано, в часи існування ще не з'єднаних між собою та осібних Перемишльського, Теребовлянського і Звенигородського князівств. Першою галицькою повістю серед тих, які дійшли до нас, була оповідь про осліплення 1097 р. Давидом Ігоровичем волинським теребовлянського князя Василька Ростиславича. Повість вийшла з-під пера якогось Василя, згодом, дружинника осліпленого князя.

До нашого часу збереглися такі яскраві літературні пам'ятки галицько-волинського походження: Бучацьке Євангеліє (XIII ст.), Холмське Євангеліє (XIII ст.), Хутинський Службник (XIII ст.), Христинопільський апостол (XII ст.).

Старовинні галицькі книги були справжніми коштовностями як з огляду на їхню мистецьку вартість, так і зважаючи на ті дорожочінні матеріали, які витрачалися на їх оздоблення та виготовлення. Наприклад, для виготовлення 228 аркушів Галицького Євангелія 1144 року потрібні були шкури з цілої череди телят чи ягнят — понад 45 голів. Щоб підготувати для письма пергамент, шкуру промивали, залили в розчині й очищували від залишків м'яса і шерсті. Потім їх обробляли крейдою та яйцями і розтягували для висихання на рамах.

Літописець. Для книжної культури княжого Галича особливо показовим є той факт, що представники вищої духовної ієрархії взяли щонайактивнішу участь у написанні Галицько-Волинського літопису — визначної пам'ятки української писемності XIII ст. Авторами книги, а це не підлягає жодному сумніву, були: княжий печатник, а згодом митрополит Кирило, письменник-професіонал Тимофій і холмський єпископ Йоан. Так, російський академік Б. Рибаків вважає книжника Тимофія автором тих частин Галицького літопису, де викладено події з 1218 по 1228 рік. У політичному маніфесті Тимофія відчувається ерудиція доброго знавця Біблії і літературний талант, його вміння вибудувати на основі сюжетів старозавітної історії, зокрема Книги Вихід, суспільний протест проти ворохобників Галицької землі.

І, хоча Галицько-Волинський літопис можна віднести до класичних творів князівсько-дружинного епосу, в ньому також «християнське забарвлення, за оцінкою М. Грушевського, було загальною прикметою нашої старої історіографії».

Енциклопедист. Галицько-Волинський літопис був відкритий 1809 р. знаменитим істориком М. Карамзіним. Він винайшов для науки рукопис Іпатіївського зводу, заключною частиною якого якраз є наше джерело, що складається з двох основних, різних за обсягом і характером частин: літопису Данила Галицького (1205–1258 рр.) і Волинського літопису (1258–1290 рр.). Це джерело є історико-літературним і публіцистичним твором, присвяченим історії Галицько-Волинської Русі, інших руських князівств, а також Угорщини, Польщі, Австрії, Литви і землі ятвягів.

Історик. Ряд досліджень доводять, що така видатна літературна пам'ятка, як «Слово о полку Ігоревім», можливо, написана вихідцем із Галицько-Волинського князівства. А це свідчить про розвиток літератури та літописання у вищезгаданий період.

Учитель. Продовжимо нашу розповідь-мандрівку культурною спадщиною Галицько-Волинської держави. Зараз черга «будівничого Олексія» розповісти про містобудування та архітектуру.

Будівничий Олексія. Структура і зовнішній вигляд галицьких і волинських міст у цілому були характерними для Південної Русі, однак вони мали місцеві особливості. Здебільшого таке місто складалося з обнесеного валами чи кам'яними стінами з баштами й оточеного наповненими водою ровами «дитинця» або «града», всередині якого стояли княжий палац чи будинок намісника або коменданта, соборний храм та інші церкви, добротні житла бояр, дружинників, заможних городян — так званого міського патриціату. Для будівництва «града» зазвичай обирали узвишся, «гору», звідки він домінував над «підгороддям», тобто передмістям, яке називали посадом. Посад також укріплювався, але легким дерев'яним острогом. У ньому мешкали ремісники і торговці, там же тулилася в земляних хижих біднота. Головний ринок міста «торг» розміщувався на посаді.

Характерною особливістю Галицької землі стало те, що, на відміну від Київської, Чернігівської, Новгородської чи сусідньої Волинської, бояри здебільшого жили не в самому місті, а неподалік від нього.

Учитель. Згадайте, хто з князів будував міста в Галицько-Волинському князівстві.

(Учні дають відповідь, цитуючи «Галицько-Волинський літопис».)

Будівничий Олексія. Історики та археологи справедливо вважають наявність кам'яних палаців і храмів одним із головних свідчень високого рівня соціально-економічного розвитку давньоруських міст. Галицькі і волинські міста багаті на кам'яні споруди. Перші такі храми з'явилися на території Галицько-Волинської Русі дуже рано: з кінця IX — на початку X ст. Однак то був вплив західної, в даному разі чеської архітектури. До цього часу вчені відносять й розкопані в Перемишлі рештки білокам'яної церкви-ротонди з круглою алтарною абсидою.

Переважна більшість галицьких храмів (Спаська, Кирилівська, Пантелеймонівська церкви) зберігають традиційну візантійську конструктивну основу. Вершиною сакрального мистецтва княжого Галича стало спорудження Ярославом Осмомислом у 1157 р. Успенського кафедрального собору. Всього в стародавньому Галичі нараховувалося 20 церков. До наших днів зберігся частково один — храм святого Пантелеймона (с. Шевченкове, Галицького району). Багато уваги в державі приділялось будівництву оборонної архітектури. Але докладніше про галицьку архітектурну школу нам розповість археолог Ярослав Пастернак.

Ярослав Пастернак. Я, Ярослав Пастернак, першовідкривач і дослідник трьох храмів княжого Галича, сформулював власну історичну і художню схему розвитку галицької архітектурної школи. Слідом за Пеленським та Крип'якевичем я характеризував її як таку, що «полягала у видатній сполучі східного, візантійського, і західного, романського, стилю в одну гармонійну цілість; тому-то галицькі церкви не були ані виключно романські, ані суто візантійські: візантійськими вони були в плані, але мали на своїх стінах, виконаних у романському стилі, різьблення й інші археологічні фрагменти».

Учитель. Дякуємо нашим гостям за чудову відповідь, а зараз розглянемо питання розвитку образотворчого та прикладного мистецтва. Це зроблять у своїх виступах скульптор-умілець Авдій та історик.

Історик. У багатьох музеях України та зарубіжжя зберігається величезна кількість ювелірних виробів волинського і галицького походження: скроневі кільця, сережки, ковтки, браслети, намиста, хрестики, різноманітні речі з дорогоцінних металів і міді, а також з кістки, дерева, шкіри.

Так, у винятково складній техніці виготовлено знайдений у Галичі чудовий золотий ковток із дорогоцінними емаллями, у львівській церкві Святого Юра зберігається дзвін, на якому написано, що його відлив Яків Скора, русин за походженням.

Набагато гірше збереглися пам'ятки образотворчого мистецтва: скульптура, фресковий живопис, ікона, книжкова мініатюра тощо.

Скульптор-умілець Авдій. Давні галицькі архітектори і майстри декоративно-прикладного мистецтва охоче послуговувались такими видами образотворчого мистецтва, як скульптура і дрібна пластика. До найвизначніших скульптурних зображень належали Збручанський Святovid, кам'яні споруди з села Іванівці на Поділлі, язичницькі божества, знайдені в селах Підгороддя, Лопушка, Хотимирі, що на Прикарпатті. Фундаменти Успенського собору містять у собі фрагменти архітектурної різьби. З декоративного оздоблення апсид собору походять дві маски — людська і левова. Галицькі князі перейняли з Візантії звичай ховати членів правлячої династії в кам'яних саркофагах, прикрашених плоскорізьбою.

У подібному саркофазі поховано Ярослава Осмомисла, який сьогодні зберігається в Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї. Успенський собор прикрашений художньо обробленим каменем — скульптурним рельєфом із зображенням змієподібного дракона. Щодо художньо-ужиткового мистецтва, то тут були поширені і художня кераміка, і художній метал. Археологічні дослідження доказово свідчать, що фрескові розписи мали галицькі церкви Святого Спаса і Пророка Іллі. Успенський собор, окрім фресок, був прикрашений ще й мозаїками. Церковні розписи нагадували художню ілюстрацію Святого Письма.

До старовинних галицьких ікон належить «Покрова Богоматері» (XII–XIII ст.), вимальована на яловій дошці, Бовшівська ікона Богоматері (XII ст.). Безцінною пам'яткою монументальної кам'яної пластики є рельєф, вмурований над головним входом Успенської церкви, в основу якого покладено сюжет «Смерть Марії». Отож бачимо, що в Галицько-Волинській державі активно розвивалося й образотворче мистецтво.

IV. Підсумки уроку

Учитель підбиває підсумок, виставляє оцінки.

— У культурі Галицько-Волинської доби виразно спостерігалось поєднання слов'янської спадщини і нових рис, поява яких була зумовлена зв'язками з Візантією і Центральною Європою, країнами Сходу. Також князівству належить почесне місце у формуванні української культури, у зміцненні її зв'язків з культурами інших народів.

V. Повідомлення домашнього завдання

1-а група складає таблицю «Розвиток культури Галицько-Волинської Русі» за схемою:

Писемність, освіта	Література	Містобудування, архітектура	Образотворче, прикладне мистецтво

2-а група складає порівняльну таблицю за схемою:

Культура Київської Русі		Культура Галицько-Волинського князівства	
Спільне	Відмінне	Спільне	Відмінне

УРОК 26

**ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ
«ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА»**

Лабораторно-практична робота за темою «Монголи і Русь»

Мета: виявити характер залежності Русі від Золотої Орди, вплив Золотої Орди на соціально-економічний розвиток українських земель; розвивати вміння добувати та використовувати необхідну інформацію з писемних джерел для пояснення історичних явищ і подій.

Хід роботи

Згідно з попередніми описами.

Джерела

Із Никонівського літопису (XIV ст.)

«В тому ж році (1240 р.) прийшов хан Батий до міста Києва з величезною кількістю воїнів і оточив місто. Облягла його сила татарська, і неможливо було нікому з міста вийти, ні в місто ввійти. І не можна було чути в місті один одного від скрипіння возів, ревіння верблюдів, від звуків труб і органів, від іржання стад кінських і від крику та галасу незчисленної кількості людей. І вся земля була переповнена татарами. Захопили тоді кияни татарина, в ім'я Таврула, і той назвав усіх великих князів, що були з Батием, і розказав про його незчисленну силу... Приставив Батий багато пороків (*дати пояснення*) до міста Києва біля Лядських воріт, бо там близько були хащі. Багато пороків било (в стіни) безперестанно, день і ніч, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода. І послав Батий у Київ до городян з такими словами: «Якщо підкоритеся мені, буде вам милість, а як будете опиратися, то багато постраждаєте і жорстко загинете». Але городяни ніяк не послухали його, а злословили і проклинали його. Батий же дуже розгнівався і звелів з великою люттю іти на приступ міста. І так з допомогою великої кількості пороків пробили міські стіни і ввійшли в місто, а городяни кинулися назустріч їм. І тут можна було бачити і чути страшений тріск списів і стукіт щитів; стріли затьмарили світло так, що не видно було неба за стрілами, а була темрява від безлічі стріл татарських, і скрізь лежали мертві, і скрізь текла кров, як вода. Дуже поранений був воевода Дмитро, і багато сильних загинуло, і були переможені городяни, і татари зійшли на стіни, але від великої втоми засіли на стінах міських. І настала ніч. Городяни в цю ніч спорудили другий город навколо церкви Святої Богородиці. На ранок же прийшли на них татари, і був лютий бій, і стали знемагати люди, і вбігли із своїми пожитками на церковні хори, і від ваги повалилися стіни церковні, і взяли татари місто

Київ, місяця грудня удень... А Дмитра воєводу привели пораненого до Батия, і не велів Батий убивати його ради його мужності. І почав Батий розпитувати про князя Данила, і сказали йому, що князь утік в Угорщину. Батий же посадив у місті Києві свого воєводу, а сам пішов до Володимира на Волинь»*.

З «Історії монголів» Плано Карпіні, посланця Папи Римського у Золотій Орді (1246 р.)

«Татари... пішли проти Русі і зробили велике винищення в землі Руській, зруйнували міста і фортеці, повбивали людей, обложили Київ, що був столицею Русі, і після довгої облоги вони взяли його і повбивали жителів міста; звідси, коли ми рухалися через їхню землю, ми знаходили безліч голів і кісток мертвих людей, що лежали в полі; бо це місто було дуже велике і дуже багатолюдне, а тепер воно зведене майже нінащо; ледве існує там двісті домів, а людей тих держать вони в найтяжчому рабстві. Просуваючись сюди, вони своїми походами спустошили всю Русь.

...Вони ні з ким не укладають миру, виключаючи тих, які підкоряться їм; бо, як сказано вище, мають від Чингісхана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього — як людей, так і з речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять і з дівчатами, яких відводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, признають за звичаєм. Але, коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують всілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був на Русі, присланий був, як казали, від Куіншкана і Батия сарацин, і цей начальник у кожної людини, що мала трьох синів, брав одного. Чоловіків, що не мали дружин, вели з собою; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків, які шукали собі засобів до існування жебрацтвом, також забирали. Решту ж, за їх звичаєм, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкурі білого ведмеда, чорного бобра, забула (соболя) і якогось чорного звірка, що живе в землі в норах, який я не знаю, як зветься по-латині, а по-німецьки називається він ільтіс, а по-польськи і по-руськи дохон, і по одній шкурі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві. Так само посилають вони за володільцями земель, наказуючи їм з'явитись до себе негайно; коли ж ті приїжджають, то їм не віддають ніякої належної шани, а поводяться з ними, наче з підлими людьми; вони змушені давати великі подарунки воєводам, їхнім жінкам, чиновникам, тисячникам і сотникам; усі татари взагалі, і навіть слуги їх, з великою надочуливістю просять у них подарунків, і не тільки в них, а й у послів, від них присланих. Інших

* Хрестоматія з історії України. — К., 1996. — С. 43—44.

же шукають нагоди вбити, як то зробили з Михайлом та іншими. З іншими поводяться ласкаво і дозволяють їм від'їжджати додому, а інших страчують напоями чи отрутою. Наміри ж їх полягають у тому, щоб самим володіти землею, а тому вишукують засобів винищувати благородних людей. Від тих же, кому дозволяють від'їжджати, вимагають синів чи братів, яких уже ніколи від себе не випускають, як то зробили з сином Ярослав і якогось герцога Аланського, і з багатьма іншими. А коли помре батько чи брат або спадкоємець, то сина чи брата ніколи не відпускають, а, навпаки, усю маєтність забирають собі, як то було при нас, з одним солангом. В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків, волі яких повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі. Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам, і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподівано і раптом на них кидаються, — так сталося з одним містом, коли ми були в Татарській землі»*.

Завдання (до уривку з Никонівського літопису)

Рівень А

1. Визначте характерні ознаки тактики монгольських військ під час штурму міста.
2. Дайте оцінку діям захисників міста і його керівництва.
3. Які якості виявили захисники Києва під час облоги і штурму?
4. Чим завершилося взяття Києва монголо-татарами?

Рівень Б

Складіть розгорнутий план наведеного уривку.

Рівень В

Складіть простий план наведеного уривку літопису.

Завдання (до уривку з «Історії монголів»)

Рівень А

Які основні наслідки монголо-татарської навали для Русі?

Рівень Б

Назвіть основні напрями політики монголо-татар на підкорених землях та мету, яку вони переслідували, підкоряючи нові землі.

Рівень В

Чи можна назвати руські землі залежними від Золотої Орди? Свою думку обгрунтуйте, спираючись на документ.

* Хрестоматія з історії України. — К., 1996. — С. 43–44.

Методичні поради

Зміст лабораторно-практичної роботи охоплює лише частину навчального матеріалу і пов'язаний з досить великими за обсягом джерелами. Тому доцільно проводити роботу для окремих учнів або груп учнів як випереджальну із звітом про її виконання безпосередньо на уроці.

УРОК 27

ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ТЕМОЮ «ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА»

Очікувані результати

Після цього уроку учні зможуть:

- одержати оцінку своєї роботи за даною темою;
- звернути увагу на ті питання, що були недостатньо ними опрацьовані;
- набути навичок роботи над завданнями різних рівнів складності.

Тип уроку: перевірка рівня засвоєння знань.

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку

Знайомство учнів із порядком проведення заліку.

II. Основна частина уроку

ВАРІАНТ 1

I рівень

1. Назвіть одну—дві дати з вивченої теми.
2. Що було раніше:
  - а) утворення Галицько-Волинської держави;
  - б) оборона Києва від монголо-татар.
3. 1245 р. — це XIV ст.
  - а) Так;
  - б) ні.
4. Назвіть подію.

«За Русь, за честь!
Залізний шестопер
Данило власним вимахом простер
І валом сяйва, сталі й дужих тіл
На німця військо хлинуло з двох крил».

(М. Бажан «Данило Галицький»)

5. Про кого йдеться?

«Він був князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, й оздобив їх різноманітними прикрасами і братолюбством він світився був із братом своїм».

Оберіть правильну відповідь

6. Шкода від монголо-татар були надзвичайна, але знищити Русь вони не змогли.
  - а) Так;
  - б) ні.
7. Занепад Галицького князівства припав на час правління сина Володимирка Ярослава Осмомисла.
  - а) Так;
  - б) ні.
8. Роман зробив столицею нового князівства Галич і перевів туди свій двір.
  - а) Так;
  - б) ні.

II рівень

Виділіть головне

1. Охарактеризуйте внутрішню політику князя Данила Галицького.
2. У чому полягало монголо-татарське іго на руських землях?
3. Яким був результат битви монголів зі Мстиславом за Чернігів?
4. Дайте визначення понять:
  - а) династія — це ___ ;
  - б) ізгої — це ___ ;
  - в) іго — це ___ ;
  - г) спадкова вотчина — це ___ .

Орієнтуємось у часі

5. Розташуйте події в хронологічній послідовності.
  - а) Участь князя Данила Романовича у битві на річці Калка;
  - б) здобуття князем Романом Мстиславовичем Києва;
  - в) коронація Д. Галицького;
  - г) отримання ярлика на князювання князем Данилом;
  - д) загибель князя Романа на польських землях.

Встановіть відмінність і подібність

6. Що спільного й відмінного було в правлінні Романа Мстиславовича і Данила Галицького?
7. Чим різнилась між собою Галицька і Волинська землі?

Виявіть причинно-наслідкові зв'язки

8. Якими були причини і наслідки встановленого на Русі іго монголо-татар?
9. Назвіть причини міжусобної боротьби галицьких князів?

III рівень

1. На контурній карті позначте:
  - а) які зміни відбулись стосовно території Галицько-Волинської держави за часів правління наступників Данила Галицького;
  - б) місця головних битв руських дружин з монголо-татарами.

Виявіть причини й наслідки подій та явищ

2. Які причини і наслідки занепаду Галицько-Волинського князівства у II половині XIV ст.?

Орієнтуємось у часі

3. Поставте у хронологічній послідовності події, указавши роки правління Галицько-Волинських князів.
  - а) Роман Мстиславич;
  - б) Василько Романович;
  - в) Данило Галицький;
  - г) Юрій Львович;
  - д) Лев Данилович.

Орієнтуємось в історичному просторі

4. Яке місто, побудоване Данилом Галицьким, перебуває у складі іншої держави?
5. Яке місто було закладене князем Данилом і назване на честь сина?

IV рівень

Вирішуємо проблему

1. Чи можна стверджувати, що після розпаду Київської Русі Галицько-Волинське князівство стало опорою української державності?
2. Чому стало можливим завоювання давньоруських земель ордами Батия?

ВАРІАНТ 2

I рівень

1. Торговельний шлях по Дніпру, який поєднував Київську Русь з Європою та Візантією, називався «шлях з варяг у греки». Так чи ні?
2. Перші монети злотники і срібники вперше почали карбувати за Ярослава Мудрого. Так чи ні?
3. Перша письмова згадка про заснування бібліотеки при Софійському соборі датується:
  - а) 1036 р.;
  - б) 1037 р.;
  - в) 1051 р.
4. Десятинна церква була зведена:
  - а) 988 р.;

- б) 996 р.;
  - в) 1036 р.
5. Автором «Повчання» (1099) був:
- а) Володимир Великий;
  - б) Ярослав Мудрий;
  - в) Володимир Мономах.
6. Місто Львів було засновано:
- а) 1238 р.;
  - б) 1245 р.;
  - в) 1256 р.

II рівень

1. Серед наведених нижче категорій населення Київської Русі оберіть ті, що сплачували податки:
- 1) дружинники;
  - 2) духівництво;
  - 3) ремісники;
  - 4) купці;
  - 5) ізгої;
  - 6) смерди;
  - 7) рядовичі.
2. Селяни жили громадами, які називалися:
- а) дим;
  - б) віче;
  - в) вервь;
  - г) община.
3. Русичі продавали в інші країни:
- а) хутро;
  - б) вино;
  - в) мед;
  - г) коштовні тканини.
4. Давньоруські гроші називалися:
- а) злотник;
  - б) динар;
  - в) гривна;
  - г) талер;
  - д) срібник.
5. Основними матеріалами, які використовувалися на Русі для письма, були:
- а) пергамент;
  - б) папір;
  - в) береста;
  - г) папірус;
  - д) дерев'яні дощечки, вкриті воском.

6. Перший кам'яний православний храм, споруджений на Русі:
- Десятинна церква;
  - Софійський собор;
  - Спасо-Преображенський собор у Чернігові;
  - церква Горяни в Закарпатті.

III рівень

1. До «лучших людей» в Київській державі належали:
- бояри;
  - князі;
  - міщани;
  - смерди;
  - купці;
  - духівництво.
2. Знайдіть відповідники кожній з категорій населення Київської Русі:

1) смерди;	а) селяни, що відробляють свій борг;
2) рядовичі;	б) вільні селяни;
3) закупи;	в) напівзалежні люди, що працюють за договором;
4) ізгої;	г) залежні люди, позбавлені власності й свободи;
5) раби	д) вигнанці з общини, позбавлені прав отроки, монахи, що навчилися письма

3. Вотчина — це:
- землеволодіння;
  - землекористування;
  - земля, що перебувала у користуванні общини;
  - земля, що переходила у спадщину;
  - земля, що надавалася за службу.
4. Основними письмовими джерелами з вивчення Київської Русі були:
- берестяні грамоти;
  - договори, що їх підписала Русь з Візантією;
  - написи на предметах і стінах споруд;
  - літописи;
  - богослужбні книги;
  - билини.
5. Визначте архітектурні елементи, які використовувалися при зведенні православних храмів у Київській Русі:
- купол;
  - арка;
  - колона;
  - галерея;
  - неф;
  - баня.

6. Для оздоблення давньоруських храмів використовувалися:
- скульптури;
  - ікони;
  - фрески;
  - мозаїка;
  - різьблення по каменю;
  - ідоли.

IV рівень

- Вважається, що Київська Русь зазнала значного культурного впливу з боку Візантії. Наведіть приклади такого впливу.
- Назвіть сучасників Ярослава Мудрого в європейських державах. В разі, якщо б Ярослав писав листа королю Франції, то яких тем він торкався б?
- Під час однієї з пожеж в Києві згоріло 600 храмів. Зробіть висновки з наведеного факту.
- Чому, на ваш розсуд, серед покарань, передбачених «Руською правдою», не було смертної кари?

Відповіді

I рівень

1. Так. 2. Ні. 3. б). 4. б). 5. в). 6. в).

II рівень

1. 3), 4), 6). 2. в). 3. а), в). 4. а), в), д). 5. а), в), д). 6. а).

III рівень

1. а), б). 2. 1б, 2в, 3а, 4д, 5г. 3. г). 4. а), б), в), г). 5. а), б), г), д), е). 6. б), в), г), д).

УРОК 28

ТЕМА. ПОЧАТОК ПОЛЬСЬКОГО ТА ЛИТОВСЬКОГО ВОЛОДАРЮВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Мета: показати боротьбу Польщі, Угорщини та Литви за Галицько-Волинські землі, сформулювати уявлення про відмінності, які існували на українських землях, що перебували під владою Польщі та Литви, ознайомити з причинами, умовами та наслідками Кревської унії; розвивати вміння аналізувати, порівнювати й узагальнювати події; виховувати толерантне ставлення до політичних діячів, почуття патріотизму, готовність боронити свою землю від нападників.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Обладнання: карта, атласи.

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань учнів

1. Хто правив Галицько-Волинською державою після смерті Андрія і Лева?
2. За яких обставин помер Юрій II Болеслав?
3. До яких наслідків призвів занепад Галицько-Волинської держави?

Учитель. Галицько-Волинська держава припинила існування, а з нею скінчився княжий період історії України, який тривав майже п'ять століть. В той самий час, коли Галицько-Волинська держава руйнувалась, її сусіди — Литва, Польща, Московська держава — зміцнилися й приступили до загарбання нових територій, у т. ч. на українських землях.

II. Повідомлення теми, мети і завдань уроку

План

1. Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за землі Галицько-Волинської держави. Польська експансія на українській землі.
2. Вхідження Волині, Київщини, Чернігово-Сіверщини, Поділля до складу Литовської держави.
3. Кревська унія. Остаточне захоплення Польщею Галичини.

III. Сприймання та усвідомлення навчального матеріалу

Логічне завдання уроку

— Чим ви можете пояснити те, що Литва, яка за словами автора «Слова про загибель Руської землі» (XIII ст.), «з болота на світ показувалася», стала не тільки серйозним суперником українських земель, а й володарем їх значної частини? Свою думку обґрунтуйте методом «Прес».

Литовські племена напередодні об'єднання (*робота з картою*). Польща теж прагнула захопити українські землі. Перший похід Казимира III на Галичину (*робота з картою*). Правління в Галичині боярської верхівки на чолі з Д. Детьком.

Евристична бесіда

Чому бояри мали таку силу?

IV. Інтерактивна вправа

Робота в малих групах із метою набуття навичок спілкування та співпраці.

Групи по 4–6 чол. (сформувати 5 груп).

Розподіляються ролі в групі.

- Спікер (керівник)
- Секретар веде роботу групи.
- Посередник стежить за часом.
- Доповідач.

Робота з текстом підручника

Завдання групи № 1. Яким чином і коли було розв'язано суперечку між Польщею та Угорщиною за Галицьку землю?

Завдання групи № 2. Як змінилося становище українських земель під владою Польщі.

Завдання групи № 3. Підтвердити або заперечити слова історика М. Антоновича: «Епоха Гедиміновичів була для України продовженням і дальшим розвитком князівського роду...»

Завдання групи № 4. Які Українські землі увійшли до складу Литви наприкінці 70-х р. XIV ст.?

Завдання групи № 5. Назвіть причини, зміст і наслідки Кревської унії.

Опрацьовані питання учні висвітлюють перед іншими групами. Учні вчать виділяти головне, занотовують ключові моменти. Ставлять одне одному перехресні запитання.

Кожна група в кінці робить висновок. Розв'язуємо методом «Прес» логічне завдання, поставлене на початку уроку:

Я вважаю, що ...

Тому, що ...

Наприклад ...

Отже, (тому), я вважаю...

V. Підсумки уроку, повідомлення домашнього завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Підготувати повідомлення про князя Вітовта.
3. Виконати завдання на контурній карті.

УРОК 29**ТЕМА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ
НАПРИКІНЦІ XIV — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.****ВАРІАНТ 1****Очікувані результати**

Після уроку учні зможуть:

- розповідати про входження та становище земель Галицько-Волинської держави у складі Литви та Польщі;
- пояснювати причини входження земель Південно-Західної Русі до складу іноземних держав;
- висловлювати власну думку щодо причин відмінностей у становищі українських земель у складі Литовсько-Руського князівства та Польського королівства;

- використовувати вміння:
  - працювати з підручником, історичним документом, історичною та контурною картою;
  - передавати вивчену інформацію іншим;
  - спілкуватися з однокласниками.

Обладнання: таблиця «Українські землі в XIV–XVI ст.», атласи, контурні карти, фішки для поділу на групи, роздавальний матеріал, інструктивні карти.

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація вивченого матеріалу

II. Мотивація навчальної діяльності учнів.

Постановка проблеми

Евристична бесіда

1. Які проблеми переживала Галицько-Волинська держава у середині XIV ст.?
2. Сусіди Галицько-Волинської держави.
3. Політика Польщі, Литви та Угорщини стосовно українських земель. Експансія — поширення впливу, захоплення інших територій.
4. Яким країнам вдалося захопити українські землі?

Проблема. Порівняти становище українських земель у складі Литви й Польщі. Які причини такого становища?

III. Організація роботи учнів по вивченню теми

Групова робота з використанням методу «Ажурна пилка»

1. За допомогою різнокольорових фішок учні об'єднуються у «первісні» групи.
2. Кожна група вивчає одне з питань теми, використовуючи інструктивні картки.

1-а група. Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за Галицько-Волинські землі.

2-а група. Входження українських земель до складу Литовської держави.

3-я група. Особливості становища українських земель у складі Литовської держави.

4-а група. Встановлення влади Польщі у Галичині.

5-а група. Становище українських земель у складі Польщі.

Інструктивна картка № 1

Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за Галицько-Волинські землі (підручник, атлас С. 20).

- 1) Хто здійснив спробу захопити Галичину після смерті Юрія-Болеслава II?

- 2) Хто такий Дмитро Детько?
- 3) Коли, чому та на які частини розпалося Галицько-Волинське князівство? (*Карта*)
- 4) Які держави претендували на Галицько-Волинські землі? Чий шанси, на вашу думку, були найкращими? Чому? (*Карта*)

Інструктивна картка № 2

Входження українських земель до складу Литовської держави (підручник; атлас С. 20).

- 1) Причини поширення впливу Литви на українські землі?
- 2) Які території Південно-Західної Русі відійшли до Литви за:
  - а) Гедиміна;
  - б) Ольгерда?
- 3) Яка подія сталася у 1363 р.? У чому її значення? (*Карта*)

Інструктивна картка № 3

Особливості становища українських земель у складі Литовської держави. (підручник)

- 1) Яким принципом керувалися литовські князі, поширюючи свою владу на землі Південно-Західної Русі? Поясніть цей принцип.
- 2) Доведіть, дотримувалися литовці цього принципу чи ні.
- 3) Оцініть становище українських земель у складі Литовсько-Руської держави. Чому воно було таким?

Інструктивна картка № 4

Встановлення влади Польщі в Галичині (підручник, атлас С. 20).

- 1) Якого року Казимиру II вдалося встановити свою владу в Галичині?
- 2) Як було врегульовано суперечності між Угорщиною та Польщею через Галичину?
- 3) Як закінчилася боротьба за Волинь між Польщею та Литвою?
- 4) Хто підтримував у цій справі Польщу, а хто Литву?

Інструктивна картка № 5

Становище українських земель у складі Польщі (підручник).

- 1) На яких умовах Галичина увійшла до Польщі? Що таке автономія?
- 2) Які зміни відбулися у Галичині після входження краю до Польщі?
- 3) Чи зберігалася автономія Галичини?
- 4) Оцініть становище українських земель у складі Польщі? Чому воно було таким?
3. Учні створюють вторинні групи, у кожному з яких входить по одному учню з первинної групи.
4. Учні обмінюються набутою інформацією за принципом «Навчаючи — вчуся».

IV. Підбиття підсумків. Вирішення проблеми

Метод «Прес»

1. Становище українських земель у складі Литви краще, ніж у складі Польщі.
2. Литва мала нижчий рівень розвитку державності, ніж українські території, тому все запозичувала.
3. Польща мала більш високий рівень розвитку державності, тому на приєднаних землях поширювала свою організацію влади, віру, звичай та ін.

V. Закріплення й перевірка знань. Взаємоперевірка

1. Робота у групах за завданнями. Оголошення результатів роботи

I варіант

1. Що таке автономія?
2. Коли встановлено владу Польщі у Галичині?
3. Поясніть принцип: «Старовини не рушити, новини не вводити».
4. Після якої події на землях Південно-Західної Русі було ліквідовано золотоординське іго?
5. Хто такий Дмитро Детько?

II варіант

1. Коли й на які частини поділилася Галицько-Волинська держава?
2. Чому деякі історики приєднання українських земель до Литви вважають «оксамитовим»?
3. Яка була назва Литовського князівства після приєднання до нього українських земель?
4. Результат боротьби Польщі та Литви за Галичину та Волинь.
5. Що таке «полонізація»?

III варіант

Розташуйте події у хронологічній послідовності.

1. Битва на Синіх Водах.
2. Входження Галичини до Польщі.
3. Облога Белза.
4. Остаточне входження Волині до Литви.
5. Поділ Галицько-Волинської держави на республіку Галичину і князівство Волинь.

IV варіант

Прокоментуйте текст. Про які події йдеться?

«Приїде король краковський со мною силою и взяла лестию землю Волинскую и Галицкую, и много зла христианам сотворила, а церкви святые перетворила на латинское богомерзкое служение». (*Уривок з Новгородського літопису*)

2. Історичні диктанти

- 1) Коли і на які частини розпалася Галицько-Волинська держава?
- 2) Хто такий Д. Детько?
- 3) Який литовський князь почав вперше захоплювати українські землі?
- 4) Коли і де литовське військо розгромило монголо-татар?
- 5) Яким принципом керувалися литовці, поширюючи свою владу на українські землі?
- 6) Яка мова була державною в Литовсько-Руському князівстві?
- 7) Чи правда, що населення Південно-Західної Русі отримало захист після входження їхніх земель до складу Литви?
- 8) Що таке автономія?
- 9) У складі якої країни становище українських земель було кращим?
- 10) Політика колонізації, яку проводила Польща в Галичині, полягала у підтримці місцевих звичаїв, порядків і віри. Так чи ні?

VI. Оцінка результатів діяльності учнів. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Виконати завдання на контурній карті.
3. Лотоцький А. «Тоді, як Галич на Галич налітала...» // Дерево пам'яті. — К., 1990. — С. 280–292.

ВАРІАНТ 2

Мета: охарактеризувати зміни в політичному становищі українських земель після Кревської унії, сформувані знання про основні напрямки політики князя Вітовта, вчити давати характеристику історичним діячам; розкрити їх місце і значення в історичному процесі; виробляти вміння аналізувати історичні факти і робити висновки; виховувати повагу до борців за незалежність України.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: карта, історичні атласи.

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань учнів

- Назвіть основні причини укладання та умови Кревської унії.
- Які наслідки Кревської унії?

Учитель. Кревська унія виявилася нетривкою, оскільки натрапила на опір литовських і руських магнатів.

II. Повідомлення теми, мети й завдань уроку

Учні записують тему та мету уроку.

III. Сприймання та усвідомлення навчального матеріалу

Проблемне завдання

Підтвердьте або спростуйте М. Грушевського: «Недобитки руських князівських родів і панів змирилися зі своєю другорядною роллю у великому князівстві й не мали ані відваги, ані енергії боротися з литовськими аристократами».

Найактивніше проти Ягайла та Кревської унії виступав енергійний і честолюбний Вітовт (двоюрідний брат Ягайла).

IV. Інтерактивна вправа

Випереджаюче завдання

Виступ учня з повідомленням про князя Вітовта.

Завдання учням

Слухаючи розповідь та використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особи, складіть історичний портрет князя Вітовта.

Наприкінці учні роблять узагальнюючий висновок.

Питання про становище в українських землях за часів Свидригайла розглядається з використанням методу «Акваріум».

Клас ділиться на 3 групи, які опрацюють відповідний текст підручника. Одна з груп сідає в центр класу й обговорює питання у голос. Інші спостерігають мовчки. Кожна група по черзі обговорює своє питання. В кінці все сказане групами обговорюється разом.

Завдання групам

1-а група. Чому спроба князя Свидригайла побудувати самостійну українську державу виявилася невдалою?

2-а група. Чому політика Сигізмунда не здобула підтримки литовського і українського панства.

3-я група. Проти кого було спрямоване повстання під проводом М. Глинського?

- 1) Чи погоджуєтесь ви з думкою групи?
- 2) Чи була ця думка досить аргументована?

IV. Осмислення навчального матеріалу, систематизація знань

Розв'язуємо проблемне завдання, поставлене на початку уроку.

V. Підсумки уроку, повідомити домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Виконати завдання на контурній карті.

УРОК 30

ТЕМА. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ УГОРЩИНИ, МОЛДАВІЇ ТА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Мета: охарактеризувати розвиток українських земель у складі Угорщини, Османської імперії та Московської держави; розвивати вміння аргументувати думку, робити висновки, працювати з історичною картою; виховувати любов до народу, рідної землі.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: карта, історичний атлас.

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань учнів

— Яка доля Волині, Поділля, Київщини після скасування місцевої автономії?

Учитель. Землі України були завойовані іноземними державами, розчленовані на частини, а українська народність позбавлялась можливості мати власну державу. Над українським населенням нависла реальна загроза асиміляції сусідніми народами, держави яких проводили політику експансії щодо України.

II. Повідомлення теми, мети, і завдань уроку**III. Інтерактивна вправа***Завдання*

Що б ви записали в український літопис, якби жили у XIV–XV ст.? Свою думку обґрунтуйте.

Вивчення питання відбувається за методом «Ажурна пилка». Створюються 4 домашні групи, які опрацьовують питання, готуються стати експертами одного з перших 4 питань нового матеріалу. З експертів створюються групи, у яких відбувається обмін інформацією (7–10 хв.) Інформацію для опрацювання питань у «домашніх» групах можна взяти з підручника і додаткової літератури.

Пропонується варіант інформаційних карток.

Інформаційна картка № 1

Загарбання Закарпаття Угорщиною.

Закарпаття — історична назва українських земель, розташованих на схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиса. Археологічні розкопки свідчать, що слов'яни жили тут з VI ст. У 993 р. князь Володимир Великий здійснив похід на захід і приєднав Закарпаття до Київської держави. З того часу за Закарпаттям закріпилася назва «Русь». У першій половині XI ст. почалося

поступове захоплення Закарпаття Угорським королівством. У 1012 р. король Стефан намагався приєднати Закарпаття до Угорщини, а згодом його син Емерік почав титулуватися «князем русинів». Наприкінці XIV ст. угорський король Сигізмунд передав м. Мукачеве з округою своєму родичеві князю Федору Коріатовичу. Його правління було часом посилення слов'янських впливів та зміцнення зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями. Здійснив докорінну перебудову замку в Мукачеві, заснував православний монастир біля цього міста. Сприяв розвитку торгівлі та дрібного ремесла. Помер у 1414 р. Місто з округою повернулося у володіння угорських королів.

Інформаційна картка № 2

Включення Буковини до складу Молдовського князівства.

У кінці X ст. Буковина увійшла до складу Київської Русі (землі між Дністром, прутом і Дунаєм). У 1141 р. землі Південно-східної Галичини, Буковини, Поділля (Теребовлянське князівство) увійшли до складу Галицького, а у 1199 р. Буковина потрапила до складу Галицько-Волинської держави. З середини XIV ст. Північною Буковиною (назва Шипинська земля) стали управляти намісники угорських королів, а решта території залишилася під зверхністю золотоординських ханів. У 1345 р. угорські війська розгромили татар. Шипинською землею почали управляти намісники угорських королів. У 1349 р. молдавські феодали підняли повстання проти угорського короля і домоглися незалежності Молдавії. У складі Молдавії Шипинська земля зберігала автономію. В середині XV ст. зі скасуванням автономії Шипинської землі зникла і сама її назва, натомість поширився термін «Буковина». У 1514 р. Молдова разом з Буковиною потрапила під владу турецьких султанів.

Інформаційна картка № 3

Історичний розвиток Криму й українського Причорномор'я.

В XI ст. східна частина Криму перебувала у складі Давньоруської держави. В XIII ст. на Кримський півострів вторглися монголо-татари, і тоді Крим став улусом Золотої Орди. Згодом Кримом заволодів татарський емір Нагай. Сюди стали переселятися вірмени та італійці. Було засновано місто Кара, Балаклава, Боспор. У 1449 р. від Золотої Орди відокремилися кримські татари і було створено Кримське ханство. Першим ханом став Ходжі-Гірей. Столицею стало місто Бахчисарай. Уся влада належала хану і беям, а також мусульманському духовенству на чолі з муфтієм (главою).

У 1478 р. Туреччина примусила кримського хана визнати васальну залежність від султана.

Татари здійснювали грабжницькі напади на Україну. Перший такий похід відбувся у 1482 р., в результаті чого було спустошено Правобережну Україну, зруйновано Київ.

Інформаційна картка № 4

Московські закордонні походи.

1463 — приєднали Ярославське князівство.

1472 — приєднали Пермську землю.

1478 — підкорення Великого Новгороду.

1485 — приєднання Тверського Князівства.

1492 — московські війська зруйнували Люблінськ, Мінськ, Хліжив, Рогачів.

Учням пропонується в кінці скласти таблицю і нанести ці землі на контурну карту Державна приналежність українських земель на середину XVI ст.

Держава	Які українські землі належали
Велике князівство Литовське	Волинь, Підляшшя, Київщина, Східне Поділля
Польське королівство	Галичина, Західне Поділля, Холмщина
Молдавське князівство (васал Туреччини)	Буковина
Угорщина	Закарпаття

IV. Осмислення матеріалу, узагальнення та систематизація

Розв'язуємо завдання, поставлене на початку уроку методом «Прес».

V. Підсумки уроку, повідомлення домашнього завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Підготуватись до рольової гри «Ярмарок».
2. Підготувати повідомлення про Костянтина Острозького.

УРОК 31**ТЕМА. СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.**

Очікувані результати: після цього уроку

Учні знатимуть:

- особливості соціальної структури українського суспільства;
- причини та характер змін у господарському житті;
- як відбувався процес подальшого закріпачення селянства;
- місце магдебурзького права в житті українських міст;
- наслідки, до яких призвели розвиток ремесла і торгівлі.

Учні вмітимуть:

- описувати повсякденне життя різних верств населення;
- використовувати діаграми для отримання й зіставлення інформації;
- визначати причини та наслідки подій
- знаходити історичну інформацію за допомогою карти;
- порівнювати історичну інформацію.

Основні поняття: магнат, шляхта, пан, кріпацтво, магдебурзьке право, ратуша, мер, райці, лавники.

Тип уроку: комбінований.

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань учнів

1. Робота з історичним атласом

Користуючись картою історичного атласа, виконайте завдання.

- 1) Назвіть держави, до складу яких входили українські землі в II половині XIV — I половині XV ст.
- 2) У складі якої з цих держав перебувала більша частина українських земель?
- 3) Назвіть українські землі, що увійшли до складу Руського воєводства, утвореного на українських землях у складі Польщі.
- 4) Назвіть місце, де литовсько-руські війська перемогли в 1362 р. ординців.
- 5) Де і коли спільними зусиллями поляків, литовців, українців та білорусів був розгромлений Тевтонський орден?

2. Розвивасмо хронологічні вміння

Наведені події розташуйте у хронологічному порядку.

- 1) Встановлення васальної залежності Кримського ханства від Османської імперії.
- 2) Завоювання Константинополя турками.
- 3) Ліквідація Київського князівства.
- 4) Перенесення руської митрополії з Києва у Володимир-на-Клязьмі.
- 5) Підписання Кревської унії між Великим князівством Литовським та Польським королівством.

Відповідь: 4, 5, 2, 3, 1.

Учитель. Таким чином, протягом II половини XIV — I половини XV ст. відбувався процес подальшого розподілу українських земель. Як же позначилася втрата власної державності на соціальному-економічному розвитку українців, нам належить з'ясувати на цьому уроці.

II. Повідомлення теми, мети й завдань уроку

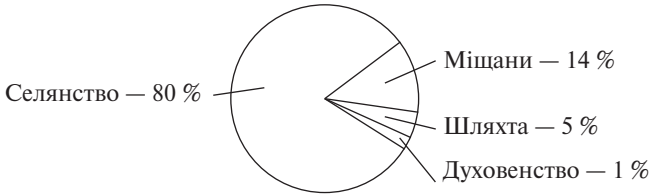
Проблемне завдання: «Довести, що протягом II половини XIV — I половини XV ст. відбувався процес розшарування українського суспільства, який супроводжувався закріпаченням селянства».

III. Вивчення нового навчального матеріалу

1. Соціальна структура суспільства

Працюємо з діаграмою

Уважно розгляньте діаграму та виконайте завдання.

- 1) Назвіть основні категорії населення українського суспільства. Яка з них була найчисленніша?
- 2) Виходячи зі складу населення, назвіть основні галузі господарства.
- 3) Назвіть з числа наведених категорій населення тих, кого можна віднести до привілейованих і залежних. Поясніть, чому ви так вважаєте.

Робота по групах

Опрацьовуючи матеріал підручника про основні ознаки економічного життя українців, учні мають дати відповіді на питання.

1-а група. Які системи обробки землі використовували селяни у XIV–XV ст.? Чому в різних регіонах використовувалися різні системи обробки?

2-а група. Доведіть, що селянське господарство мало переважно натуральний характер.

3-я група. Поясніть значення слів «кріпацтво», «панщина», «оброк», «пан», «челядь».

Використовуючи метод «Мозкового штурму», учні дають оцінку змінам, що відбувалися у становищі українського селянства.

Висновок. У XIV–XV ст. відбувається процес закріпачення селянства, що призвело до уповільнення розвитку сільського господарства та посилення боротьби проти поневолючів.

2. Розвиток міст. Поширення магдебурзького права

Учитель. У XIII ст. в країнах Європи почалося процес відродження міст як політичних та економічних центрів. Значно пожвавилася торгівля, відчутно розвинулися ремесла. Міста починають боротьбу проти своїх власників — феодалів і церкви. В разі перемоги городян міста отримували право на самоврядування.

- 1) Яку назву отримало право міст на самоврядування?
- 2) Звідки походить ця назва?

Учитель. Міста на українських землях також докладали чимало зусиль, щоб отримати право на самоврядування.

Робота з історичним документом

Прочитайте документи та виконайте завдання до нього.

Бартоломей Гроїцький. Юридичний коментар до магдебурзького права. 1565 р

- А. Обов'язком ради й бургомістрів є принаймні один раз на тиждень, або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади і запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа і напої у місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали.

З а в д а н н я

- 1) Випишіть у словник і знайдіть значення слів: «бургомістр», «ратуша» та «райці».
  - 2) Використовуючи текст, спробуйте скласти схему управління містом за магдебурзьким правом.
- Б. ...Вони мають наглядати за пекарями, різниками і шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та іншого товару... Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сирот і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри — карти, кості... Кожного разу рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначнішими людьми з громади.

З а в д а н н я

- 1) Назвіть найбільш типові злочини, з якими мала боротися рада і бургомістр.
- 2) Якими категоріями населення міста мала опікуватися міська влада?
- 3) Знайдіть у словнику термін «патрицій», користуючись документом, спробуйте визначити, яка роль відводилася цим городянам в управлінні містом.

*Бесіда за питаннями з метою відтворити одержані під час вивчення курсу *всесвітньої історії* знання*

- 1) Що таке цехи?
- 2) Пригадайте значення слів «майстер», «підмайстер», «шедевр».
- 3) Що передбачав цеховий статут?
- 4) Чому у цехових статутах передбачалося суворе покарання за виготовлення недоброякісної продукції?

Вирішення історичної задачі

Перші цехові організації виникають у Львові й Перемишлі наприкінці XIV ст. У Львові на той час існувало чотири цехи. У 1425 р. їх було вже 10, наприкінці XV ст. — 14.

- 1) Зробіть висновок щодо стану розвитку ремесла в українських землях.
- 2) У яких українських регіонах і чому цехова організація праці поширилася в першу чергу?

IV. Підсумки уроку

Проведення рольової гри.

Учні самостійно обирають ролі, готують розповідь про свій побут, господарське життя й соціальне становище (селянин, міщанин, ремісник, купець). Вони зустрічаються в Києві на ярмарку.

V. Повідомлення домашнього завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Підготувати повідомлення про Юрія Дрогобича та Швайпольга Фіоля.

УРОК 32

ТЕМА. КУЛЬТУРНЕ Й ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.

ВАРІАНТ 1

Мета: визначити історичні умови і стан розвитку культури, значення мови, яка поряд з релігією залишається духовною опорою нації; на конкретних прикладах навчального матеріалу охарактеризувати основні досягнення в галузі освіти, книгодрукування, архітектури, показати, що культура України була проміжним етапом між культурою Київської держави і культурою національного пробудження XVII ст.; розвивати вміння аргументувати власну думку, комунікативні навички, стимулювати творчу активність; виховувати естетичні смаки учнів, повагу до культурних надбань українського народу.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: карта.

Епіграф:

Культура не існує сама по собі, її плекає та творить народ.

ХІД УРОКУ

I. Актуалізація опорних знань

- 1) Які найважливіші події та явища відбулися в житті українського народу в XIV–XV ст.?
- 2) Що ви розумієте під словом «культура»?

II. Повідомлення теми, мети і завдань уроку

Проблемне завдання

Довести, що українська культура середньовіччя зазнала духовного впливу Сходу та Заходу.

III. Інтерактивна вправа

Учитель. Культура народу тісно пов'язана з його життям. Тому, перш ніж вивчати культуру, необхідно знати умови її розвитку. Вони були складними.

Метод «Навчаючись — учусь»

Учням роздаються картки: кожна картка містить по одному положенню питання «Умови розвитку української культури в II половині XIV—XV ст.».

1-а картка. Установлення литовського і польського володарювання на українських землях.

2-а картка. Спустошливі набіги татар.

3-я картка. Початок поширення на українські землі католицизму та латиномовної культури внаслідок підпорядкування Польщею Галичини.

4-а картка. Утрата українським православ'ям зовнішньої підтримки внаслідок падіння Візантійської імперії.

5-а картка. Проникнення в Україну через Польщу ідей Відродження.

6-а картка. Переселення на українські землі іноземців, які привносили власні культурні традиції.

Учні знайомляться з інформацією, ставлять питання вчителю, якщо щось незрозуміло. Потім обмінюються інформацією з однокласниками. Після обміну розповідають, про що вони дізналися.

Самостійна робота

З метою набуття навичок співпраці та спілкування учні працюють з текстом підручника в малих групах.

Завдання 1

- 1) Яке місце в українській культурі XIV—XV ст. посідали проблеми української мови?
- 2) Чим пояснити її поширення за часів Литовсько-Руської держави?

Завдання 2

- 1) Як характеризувався стан освіти в українських землях?
- 2) У чому полягало значення діяльності Юрія Дрогобича?

Завдання 3

- 1) Де і коли було видано першу українську друковану книгу?
- 2) Назвіть пам'ятки українського літописання XIV—XV ст.

Завдання 4

- 1) Назвіть архітектурні пам'ятки.
- 2) Назвіть характерні ознаки архітектури цього часу.
- 3) Який жанр переважав в українському живописі?

Завдання 5

У чому полягали особливості становища православної церкви на українських землях?

Опрацьовані питання учні висвітлюють перед іншими групами, роблять висновки.

IV. Підсумок уроку

Розв'язання проблемного завдання, поставленого на початку уроку, здійснюється методом «Прес».

V. Домашнє завдання

1. Опрацювати відповідний матеріал підручника.
2. Підготуватися до уроку-узагальнення.

ВАРІАНТ 2

Лабораторно-практична робота за темою
«Релігійна політика Казимира III у Галичині»

Мета: дати учням уявлення про релігійну політику польського короля щодо православної церкви; розвивати вміння аналізувати писемні джерела, зіставляти інформацію щодо проблеми, яка вивчається.

Хід роботи

Згідно з попередніми описами.

Джерела

*З листа Папи Бенедикта XII
краківському римо-католицькому єпископові (1341)*

«З поданого до нас прохання цього короля [Казимира III, 1341 р.] ми недавно довідалися, що, коли схизматський народ русинів за допомогою отрути вбив Болеслава, князя Русі, сина віруючих батьків і двоюрідного родича згаданого короля, а також деяких інших християн, які були слухняними цьому князеві за його життя, тоді король, вражений цим злочином і прагнучи помститися за кривду християнської віри, напав своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди...

Виконуючи його доручення, король уклав договір з цим старостою, який засвідчив присягою, що збереже за старостою і народом всі їх обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він цим самим згідно з волею Бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги. Дбаючи про спасіння душі згаданого короля і маючи до тебе особливе довір'я в Бозі, ми доручаємо апостольською грамотою, щоб ти нашою владою звільнив короля від присяги дотримуватися хибного договору, призначивши йому відповідну спасенну покуту»*.

---

* Лях Р. Д., Темірова Н. Р. Історія України. З найдавніших часів до середини XIV ст. Підручник для 7 кл. — К., 1998. — С. 266.

*З листа польського короля Казимира III
константинопольському патріархові (1370 р.)*

«Вся земля тепер гине без Закону, бо пропадає Закон. Від віків Галич відомий по всіх краях яко митрополія і митрополичий стіл з віку віків. Першим митрополитом за благословенням Вашим був Нифонт, другим митрополитом Петро, третім митрополитом Гавриїл, четвертим митрополитом Теодор; всі вони були на Галицькім столі. Князі руські були нашими свояками, але ці руські князі погинули, і земля стала порожньою, і потім здобув Руську землю я, король Лехії Казимир. І тепер, Святий Отче, патріарх Вселенського собору, просимо собі від тебе архієреєм того, кого з ласки Божої... з нашими князями й боярами собі вибрали... А як на це не буде ласки Божої і Вашого благословення, то потім не жалуйте на нас: прийдеться хрестити русинів на латинську віру, як не буде на Русі митрополита, бо земля не може бути без Закону»*.

Завдання

Рівень А

Ознайомтеся з документами, зверніть увагу на роки їх написання. Пригадайте історичні умови, за яких вони були написані. Дайте узагальнену характеристику політики Польщі щодо православних русичів.

Рівень Б

Дайте відповіді на запитання:

1. Чим католицька церква обумовлює втручання польського короля у справи Галичини?
2. В чому ви вбачаєте справжню мету польського втручання?
3. Які цілі переслідував Казимир III, укладаючи угоду з Дмитром Детьком?
4. Чому відмовився від неї?
5. Яка позиція Папи Римського щодо цього питання?
6. Чим вона обумовлена?
7. Чи був лист Казимира III константинопольському патріарху аналогічним кроком?

Рівень В

Як ви вважаєте, в чому полягає сутність звернення короля Польщі до константинопольського патріарха? Чому король польський піклується про православ'я на землях, йому підпорядкованих?

---

* Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. — К., 1997. — С. 82.

УРОК 33

**ТЕМА. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV–XV ст.)»**

Мета: узагальнити та систематизувати знання про становище українських земель у складі інших держав, розвивати вміння застосовувати історичні факти й події.

Тип уроку: урок узагальнення та систематизації знань.

Вид уроку: урок-гра.

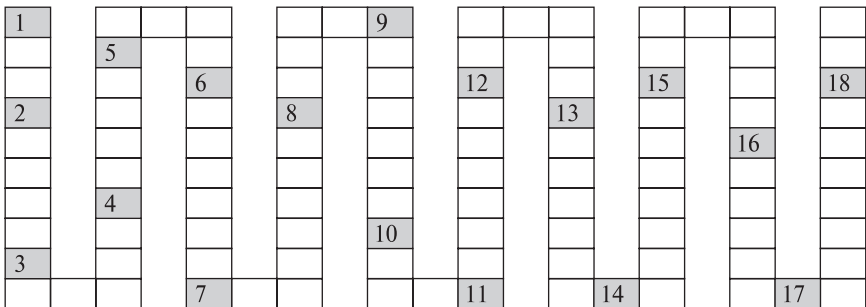
ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

III. Основна частина уроку

Учні отримують кросворди і розв'язують їх протягом уроку.

1. Кревська __ .
2. Литовський князь, який одружився з польською королевою.
3. Великий князь литовський, батько князя Ягайла.
4. Московський князь, який у 1380 р. розгромив монголо-татар.
5. Місто, де у 1392 р. була укладена угода між Ягайлом і Вітовтом.
6. Територія України, яку приєднав до Польщі Казимир III.
7. Самоврядування певної частини держави.
8. Польська королева, яка одружилася з князем Ягайлом.
9. Ім'я саксонського курфюрста, в армії якого воював Михайло Глинський.
10. Категорія українського селянства тих часів.
11. Збірка повістей і повчань, яка була дуже поширена в ті часи на Україні.
12. Українець, ректор Болонського університету.

13. Українське місто, яке ввійшло у 1503 р. до Московської держави.
14. Друге ім'я князя Ягайла.
15. Австрійський княжич, наречений польської королеви Ядвіги.
16. Князь, який об'єднав литовські племена.
17. Селище, біля якого в 1410 р. був розгромлений Тевтонський орден.
18. Річка, на якій князь Дмитро розгромив монголо-татар.

Відповіді

1. Унія. 2. Ягайло. 3. Ольгерд. 4. Дмитро. 5. Острог. 6. Галичина. 7. Автономія. 8. Ядвіга. 9. Альбрехт. 10. Тяглі. 11. «Ізмарагд». 12. Дрогобич. 13. Чернігів. 14. Владислав. 15. Вільгельм. 16. Міндовг. 17. Грюнвальд. 18. Дон.

IV. Домашнє завдання

Підготуватися до тематичного оцінювання.

УРОК 34

ТЕМА. ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV–XV ст.)

Мета: оцінити навчальні досягнення учнів у ході вивчення теми за допомогою тестів; перевірити вміння застосовувати отримані знання.

Тип уроку: перевірка знань.

ХІД УРОКУ

I. Організаційна частина уроку

Знайомство учнів із порядком проведення заліку.

II. Основна частина уроку

I. Початковий рівень навчальних досягнень

А. Пригадайте

1. Що вам відомо про те, як потрапили українські землі під владу... (Великого князівства Литовського, Польщі, Угорщини, Османської імперії, Московської держави)?
2. Про українські землі у складі якої держави йдеться?

— управління здійснювалось за принципом «старого не порушувати, нового не вводити», зберігалася руська мова, руські закони і судочинство, руська система управління і війська, православна віра, українцям дозволялося обіймати високі посади й отримувати від великого князя землі за службу.

— збереження руських назв, дозвіл вживати руську мову і відправляти православні обряди, але всіляка підтримка католицької церкви, роздача українських земель полякам, надання пільг польським купцям.

3. Назвіть подію.

— угода, укладена між Польщею та Великим князівством Литовським у 1385 р., яка передбачала об'єднання Польщі та Литви внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла.

— битва, в якій об'єднана польсько-литовсько-українська армія 1410 року розгромила війська Тевтонського ордену і припинила просування німецьких рицарів на схід.

4. Про кого йдеться?

— великий князь литовський, противник об'єднання Польщі та Литви, визнаний Ягайлом довічним правителем Литви, ліквідував на території України Волинське, Київське, Новгород-Сіверське і Подільське князівства, створивши на їх місці провінції; поширив володіння до Чорного моря, вів війни з Московією та Тевтонським орденом, за Городельською унією обмежив права української шляхти.

— маршалок великокнязівського литовського двору, у 1507–1508 рр. очолив повстання української шляхти проти Польщі за православ'я та політичні права, після придушення повстання подався до Москви, де брав участь у боротьбі за владу під час регентства його племінниці Олени Глінської (матері Івана Грозного).

5. Чи правильні твердження?

Український народ підтримував об'єднання Литви і Польщі	Так	Ні
У Грюнвальдській битві українці виступали на боці Тевтонських рицарів	Так	Ні
Магдебурзьке право передбачало надання містам самоврядування	Так	Ні
На українських землях у складі Польщі не було залежних селян	Так	Ні
Українці були єдиним народом, який мешкав на території України	Так	Ні
Українські селяни жили общинами, які поєднували кілька господарств великих сімей	Так	Ні
Українське духовенство сповідувало лише православну віру	Так	Ні

Б. Орієнтуємось у часі

1. Що було раніше? (Правильне підкресліть.)

Утворення Золотої Орди	або	Утворення Кримського ханства
Розквіт Галицько-Волинської держави	або	Об'єднання Польщі та Литви
Приєднання до Литви Київщини	або	Приєднання до Московської держави Чернігівщини

2. Які з князів правили раніше? (Правильне підкресліть.)

Ягайло	або	Свидригайло
Міндовг	або	Вітовт
Казимир IV	або	Ядвіга
Вітовт	або	Свидригайло

В. Орієнтуємось в історичному просторі

1. Чи правильні твердження?

Волинь, Поділля, Київщина та Чернігово-Сіверщина належали Великому князівству Литовському	Так	Ні
Причорномор'я і Крим входили до складу Золотої Орди	Так	Ні
Закарпаття було самостійним князівством на чолі з Федором Коріятовичем	Так	Ні
Галичина перебувала у складі Польщі	Так	Ні

2. Підкресліть правильний географічний орієнтир.

Угорщина вела боротьбу за приєднання українських земель — східних, південних чи західних.

Золота Орда вела боротьбу за приєднання українських земель — північних, південних чи західних.

Польща вела боротьбу за приєднання українських земель — північних, південних чи західних.

Велике князівство Литовське вело боротьбу за приєднання українських земель — східних, південних, північних чи західних.

Московська держава вела боротьбу за приєднання українських земель — східних, південних, південних чи західних.

II. Середній рівень навчальних досягнень*А. Виділяємо головне*

1. Визначте, які українські землі до якої держави входили. У дужках позначте час.

Велике князівство Литовське	Польща	Угорщина	Московська держава	Османська імперія

2. Охарактеризуйте політику литовських князів щодо українських земель.

	Гедимін	Ольгерд	Вітовт	Свидригайло
Приєднання українських земель до Литви				
Адміністративний устрій земель				
Права населення				

3. Назвіть основні досягнення в галузі культури у XIV–XV століття.

Розвиток мови	Усна народна творчість	Освіта й писемність	Літописання	Живопис	Архітектура	Побут

4. Визначте, хто належав до різних груп населення в українських землях, що входили до складу Польщі та Великого князівства Литовського в XV столітті.

5. Дайте визначення понять.

Магдебурзьке право, релігійне гноблення, фільварок, громада, привілей.

Б. Орієнтуємось у часі

1. Розташуйте у хронологічній послідовності правління великих князів литовських:

Казимир IV, Ягайло, Міндовг, Свидригайло, Вітовт, Ольгерд, Гедимін.

2. Розташуйте в хронологічному порядку.

- Відновлення Галицької митрополії.
- Кревська унія.
- Поразка руських військ під Вількомиром.
- Грюнвальдська битва.
- Городельська унія.

3. Позначте на стрічці часу:

- a) періоди правління князів: Казимира IV, Ягайла, Свидригайла, Вітовта, Ольгерда;
- б) дати: Кревська унія, поразка руських військ під Вількомиром, Грюнвальдська битва, Городельська унія, повстання М. Глинського, повстання Мухи.

В. Орієнтуємось в історичному просторі

Визначте, якими цифрами на карті позначені території, які на початок XVI століття належали:

- a) Великому князівству Литовському;
- б) Польщі;
- в) Кримському ханству;
- г) Османській імперії;
- д) Московській державі;
- е) Угорщині.

Г. Виявляємо зміни, відмінності та подібності

1. Які зміни відбулися в українських землях, які опинилися під владою Польщі у XIV ст.?

2. Які зміни відбулися в українських землях, які опинилися під владою Литви у XIV ст.?
3. Що змінилося в українських землях у складі Великого князівства Литовського за правління Вітовта та Свидригайла?
4. Чим відрізнялась політика Казимира IV щодо українських земель від політики його попередників?
5. Як змінився національний склад населення українських земель протягом XIV–XVI ст.?
6. Що було спільного у політиці Великого князівства Литовського і польського короля на українських землях?
7. Які зміни в соціальному становищі різних верств населення відбулися протягом XIV–XVI ст.?

Д. Виявляємо причини і наслідки історичних подій

1. Чим можна пояснити те, що українські землі протягом другої половини XIV ст. опинилися під владою сусідніх держав?
2. Які наслідки для українських земель мало їх загарбання іноземними державами?
3. Чим було викликане об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського в єдину державу?
4. Під впливом яких подій і процесів відбувався розвиток української культури у XIV–XV ст.?
5. Якими причинами були зумовлені виступи української шляхти під проводом М. Глинського та селян під проводом Мухи?
6. Які наслідки для українських земель мало послаблення Золотої Орди?

III. Достатній рівень навчальних досягнень

А. Узагальнюємо

1. Підготуйте розповідь на тему «Українські землі у складі Великого князівства Литовського» за таким планом, максимально використовуючи необхідні історичні терміни:
  - 1) Руські князівства у першій половині XIV ст.
  - 2) Встановлення влади Великого князівства Литовського над українськими землями.
  - 3) Політика Гедиміна та Ольгерда в українських землях.
  - 4) Вплив Кревської унії на становище українських земель.
  - 5) Політика Вітовта в українських землях.
  - 6) Українські землі за часів Свидригайла.
  - 7) Політика Казимира IV щодо українських земель.
  - 8) Оцінка становища українських земель у складі Великого князівства Литовського на початку XVI ст. та визначення загального напрямку змін, що відбулися протягом XIV–XV ст.

2. Підготуйте розповідь з теми «Українські землі у складі Угорщини, Османської імперії та Московської держави» за таким планом, максимально використовуючи необхідні історичні терміни:
  - 1) Спроба Казимира IV приєднати Галичину до Польщі.
  - 2) Боярське правління Дмитра Детька.
  - 3) Суперечки між Польщею та Угорщиною за Галичину.
  - 4) Ліквідація автономії Галичини.
  - 5) Становище українського населення у складі Польщі.
3. Складіть розгорнутий план відповіді на тему «Українські землі у складі Угорщини, Османської імперії та Московської держави».
4. Складіть розгорнутий план відповіді на тему «Культура і церковне життя у II пол. XIV–XV ст.».

Б. Орієнтуємось у часі

1. На стрічці часу позначте:

- a) правління відомих вам литовських князів та правління польських королів;
  - б) основні події цього періоду.
2. Визначте, на які основні періоди поділяється історія українських земель у складі Великого князівства та Польщі, позначте їх на стрічці часу.

В. Орієнтуємось в історичному просторі

На карті позначте території, які відійшли до:

- a) Великого князівства Литовського;
- б) Польщі;
- в) Кримського ханства;
- г) Османської імперії;
- д) Московської держави;
- е) Угорщини.

Г. Виявляємо зміни, відмінності та подібності

1. Порівняйте становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі.

Велике князівство Литовське	Польща
Спільне:	

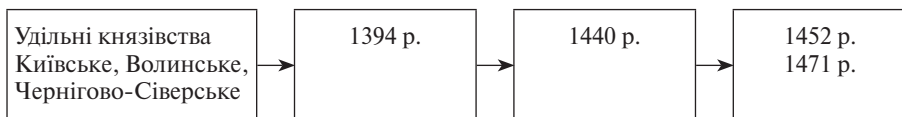
2. Порівняйте політику щодо українських земель польських королів Казимира III та Казимира IV.

Казимир III	Казимир IV
Спільне:	

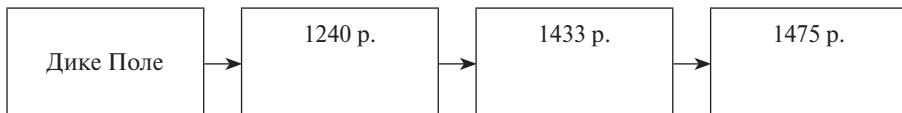
3. Порівняйте повстання М. Глинського та Мухи.

Повстання М. Глинського	Повстання Мухи
Спільне:	

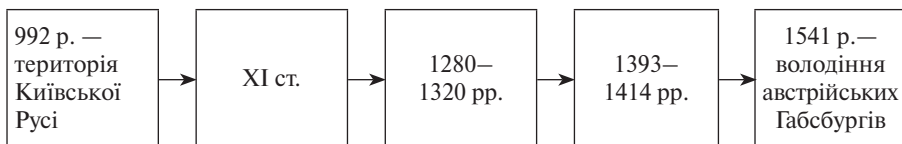
4. Простежте, які зміни відбулися в адміністративному устрої українських земель у складі Литви.

5. Простежте зміни, які відбулися в Криму та Причорномор'ї.

6. Простежте зміни, які відбулися в Закарпатті протягом X–XV ст.

Д. Виявляємо причини і наслідки історичних подій та явищ

1. Визначте, чим були викликані нижченаведені події та які наслідки мали.

Причини	Подія	Наслідки
1	2	3
	Встановлення влади литовських князів над Волинню, Поділлям, Київщиною, Чернігово-Сіверщиною, Переяславщиною	

1	2	3
	Приєднання Галичини до Польщі	
	Завоювання Московською державою Чернігово-Сіверської землі	
	Національний та соціальний рухи на українських землях	
	Укладення Кревської унії	
	Перемога над тевтонцями у Грюнвальдській битві	

IV. Високий рівень навчальних досягнень

А. Розв'язуємо проблеми, доводимо думку

1. Чим ви можете пояснити те, що Литва, яка, за словами автора «Слова про загибель Руської землі» (XIII ст.), «з болота на світ показувалася», стала не тільки серйозним суперником українських земель, а й володаркою їх значної частини? Свою думку обґрунтуйте.
2. Український історик XIX ст. М. Костомаров визначав, що толерантність (терпиме ставлення до інших народів) є властивістю українського народу, яка обумовлювалася всією його історією. Що мав на увазі вчений? Свою думку обґрунтуйте, спираючись на матеріал історії України XIII–XVI ст.
3. Історик М. Чмихов вважав, що населення України виживало лише завдяки тому, що «рівень його розвитку ніколи не був нижчим за рівень східних або західних прибульців». Доведіть або спростуйте цю думку на матеріалі з історії України XIII–XVI ст.
4. Пригадайте соціальну структуру населення часів Київської Русі і визначте, які зміни в ній відбулися протягом XIV–XVI ст., спираючись на знання основних напрямів політики литовських князів у цей період. Чим можна пояснити виникнення такої соціальної верстви, як козацтво?
5. Історики визначають, що хвилі етнічних змін припадають на середину XIII ст., на кін. XIV — поч. XV ст. й охоплюють переважно великі міста, значно менше невеличкі містечка і села. Пригадайте перебіг основних подій цього періоду, пов'язаний з пересуванням представників того чи іншого етносу, і спробуйте знайти цьому пояснення або спростуйте цю думку.

Б. Орієнтуємось у часі

На стрічці часу позначте зверху основні події української історії XIV — початку XV ст., а внизу — перелічені події всесвітньої історії.

1340

1510

-
- Початок Столітньої війни.
  - Битва при Кресі.
  - Битва при Пуат'є.
  - Жакерія.
  - Куликовська битва.
  - Кальмарська унія.
  - Повстання Уота Тайлера.
  - Взяття турками Константинополя.
  - Виникнення об'єднаного Іспанського королівства.
  - Війна Білої та Червоної Троянди в Англії.
  - Відкриття Колумбом Америки.
  - Завершення Реконкісти в Іспанії.

В. Орієнтуємось в історичному просторі

Створіть картосхему «Українські землі в XV ст».

Г. Виявляємо зміни, відмінності подій та явищ

(Вільне володіння вмінями демонструється при виконанні завдань А.)

Д. Виявляємо причини і наслідки історичних подій та явищ

(Вільне володіння вмінями демонструється при виконанні завдань А.)

Е. Самостійно аналізуємо історичні джерела

1. Проаналізуйте джерела і визначте:

- 1) чим католицька церква пояснює втручання польського короля у справи Галичини;
- 2) в чому ви вбачаєте справжню мету польського втручання;
- 3) які цілі переслідував Казимир III, укладаючи угоду з Дмитром Детьком;
- 4) чому відмовився від неї;
- 5) яка позиція Папи Римського з цього питання;
- 6) чим її можна пояснити;
- 7) чи був лист Казимира III Константинопольському патріарху аналогічним кроком.

З листа папи Бенедикта XII краківському римо-католицькому єпископові (1341 р.)

З поданого до нас прохання цього короля [Казимира III, 1341 р.] ми недавно довідались, що, коли схизматицький народ русинів за допомогою отрути вбив Болеслава, князя Русі, сина віруючих батьків і двоюрідного родича згаданого короля, а також деяких інших християн, які були слухняними цьому князеві за його життя, тоді король, вражений цим злочином

і прагнучи помститися за кривду християнської віри, напав своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди.

Виконуючи його доручення, король уклав договір з цим старостою, який засвідчив присягою, що збереже за старостою і народом всі їх обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він цим самим згідно з волею Бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги.

З листа польського короля Казимира III Константинопольському патріархові (1370 р.)

...Здобув Руську землю я, король Лехії Казимир. І тепер, Святий Отче, патріарх Вселенського собору, просимо собі від тебе архієреєм того, кого з ласки Божої... з нашими князями й боярами собі вибрали... А як на це не буде ласки Божої і Вашого благословення, то потім не жалуйте на нас: прийдеться хрестити русинів на латинську віру, як не буде на Русі митрополита, бо земля не може бути без Закону.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрійв Е. П.* Розвиток культури в Київській державі та Галицько-Волинському князівстві // Історія та правознавство. — 2006. — № 3.
2. *Антонович Д.* Українська культура. — Київ: Либідь, 1993.
3. *Баханов К. О.* Дослідницька робота учнів на уроках історії. — Х.: Вид. група «Основа», 2004.
4. *Баханов К. О.* Інноваційні системи технології та моделі навчання історії в школі: Монографія. — Запоріжжя: Просвіта, 2000. — 160 с.
5. *Баханов К. О.* Методичний посібник з історії України. 7 клас. Традиції та інновації у навчанні історії в школі. — К.: Генеза, 2001. — 296 с.
6. *Божко О. М.* Політичний, соціальний устрій і господарське життя Київської Русі // Сучасний урок: панорама методичних ідей. 7–8 класи. — Х.: Вид. група «Основа», 2005.
7. *Бойко О. Д.* Історія України: Посібник. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — 656 с.
8. *Бутенко Г. В.* Самоосвітня діяльність учнів на уроках історії. 7 клас // Історія та правознавство. — 2006. — № 32.
9. Великий термінологічний словник школяра. — Харків: Школа, 2004.
10. *Гирич І., Євтушенко Р.* Суперечливі питання історії України та відображення їх в сучасних підручниках для 7–8 класів // Історія в школах України. — 2000. — № 2. — С. 6–9.
11. *Горбенко І. В.* Східнослов'янські племена — предки українців — напередодні утворення держави // Історія та правознавство. — 2006. — №№ 26, 29.
12. *Горохівський П. І.* Історія України. 7 клас. Розробки уроків. — Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. — 96 с.
13. *Винокур І., Трубочанінов С.* Давня і середньовічна історія України: Навчальний посібник для учнів середніх шкіл. — К.: Глобус, 1996.
14. *Дорошенко Д.* Історія України з малюнками: Для школи й родини. — К.: Освіта, 1993. — 237 с.
15. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — 572 с.
16. *Дулуб О. В.* Культура Київської Русі // Історія та правознавство. — 2005. — № 1.
17. Змієві вали. Українські легенди та перекази. — Київ: Веселка, 1992.
18. Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.). / Авт. тексту О. Кучерук. — К.: Спалах ЛТД, 1998. — 216 с.

19. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржий та ін. / Під ред. В. А. Смолія. — К.: Альтернативи, 1997. — 416 с.
20. Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Авт. колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина. — К.: Україна, 1997. — 272 с.
21. Історія України. Повний комплект для тематичного оцінювання. 7–9 класи / Авт.-упор. Н. І. Харківська. — Х.: Вид. група «Основа», 2006.
22. Ковальчук О. М. Київська Русь за часів князя Володимира Великого. Запровадження християнства // Історія та правознавство. — 2006. — № 15.
23. Коляда І. А., Власов В. С. Історія України 6–7 класів. Зошит-конспект тем: Проб. навчальний посібник. — 3-є вид., доп. і перероб. — К.: А.С.К., 1998. — 144 с.
24. Коляда І. А., Загребельний Н. І. Історія України. 7 клас: Методика навчання. — Харків: Веста; Видавництво «Ранок», 2002. — 336 с.
25. Короткова М. В. Методика проведення игр и дискуссий на уроках истории. — М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. — 256 с.
26. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. — К.: Україна, 1996. — 240 с.
27. Ладыченко Т. В., Свидерская В. В., Свидерский Ю. Ю. История Украины: Учеб. пособие для 7 кл. средн. общеобразоват. шк. — Запорожье: Премьер, 2000. — 192 с.
28. Лачко В. М. Роздробленість Київської Русі // Історія та правознавство. — 2006. — № 3.
29. Лихачов Б. Т. Педагогика. Курс лекцій. Учеб. пособие для студ. пед. учебн. заведений и слушателей ИПК и ФПК. — М: Юрайт, 1999. — 464 с.
30. Любиченко Л. В. Програма факультативу «Особистість в історії». Історія України. 7 клас. — 2006. — №№ 32, 33, 35, 36.
31. Лях Р., Темирова Н. Історія України. З найдавніших часів до XV ст.: Підруч. Для 7-го кл. серед. шк. — К.: Генеза, 2000.
32. Мірошніченко Н. М. Культура Київської Русі // Історія та правознавство. — 2006. — № 33.
33. Мірошніченко Н. М. Становлення держави з центром у Києві // Історія та правознавство. — 2006. — № 32.
34. Негуляева Л. В. Київська Русь за часів Володимира Великого. Запровадження християнства як державної релігії // Історія та правознавство. 2005. — № 30.
35. *Пізнай свій обряд.*— Нью-Йорк — Торонто: О. О. Василян, 1979.
36. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. — Т. 1. До середини XVII ст. — К.: Либідь, 1992. — 640 с.
37. Полончук О. І. Реалізація принципу проблемно-полілогічного навчання шляхом упровадження інноваційних технологій. 7 клас // Історія та правознавство. — 2004. — №№ 4, 5, 7.

38. *Пометун О., Пироженко Л.* Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання.— Київ: А.С.К., 2004.
39. *Пометун О.* Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. — К.: Генеза, 2005.
40. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5–12 класи. — Ірпінь, 2005.
41. *Сухомлинова О. В.* «Київська Русь». Узагальнюючий урок // Історія та правознавство. — 2006. — № 35.
42. Теорія та історія світової та вітчизняної культури.— Львів: Каменяр, 1992.
43. Україна. Історичний атлас. 7 кл. — К.: ТОВ «Видавництво «Мапа», 1999.
44. Українознавство.— Київ: Зодіак-Еко, 1994.
45. *Хаталах О. В.* Система уроків з історії України за темою «Виникнення і розквіт Київської Русі» // Історія та правознавство. — 2005. — №№ 16–18, 19–21.
46. *Швидько Г. К.* Питання держави та права в курсі історії України: з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навчальний посібник. — Х.: Вид. група «Основа», 2006.

Повний комплект для тематичного оцінювання

Повний комплект для тематичного оцінювання. Історія України. 7-9 клас

Код: ПТК50, 176 с

Повний комплект для тематичного оцінювання. Історія України. 10-11 клас

Код: ПТК56, 176 с

Ми любимо читати і зовсім не любимо платити за це - ми будемо як і ви! Книжки ВГ "Осцела"
Найцініше книжку передплатної компанії та отримайте
знижку 10 %

Замовляйте за тел. 8 (057) 751 56 55 або за адресою: 61001, м. Харків,
вул. Плекханівська, 66, ВГ "Осцела", з поштовою "Книга поштою ІСТ"

Усі уроки до курсу «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» 7 клас

Книга скачана с сайта <http://e-kniga.in.ua>

Издательская группа «Основа» —
«Электронные книги»

Харків
Видавнича група «Основа»
2007